

3

Sociologický časopis

Ročník 33 (1997)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Univerzita Karlova, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Praha*

Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *redaktor anglických textů*, Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 36 Kč, roční předplatné 144 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Jiří Večerník: Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě</i>	259
<i>Martin Lux: Konzervativní myšlení v postmoderní době</i>	273
<i>Ladislav Rabušic: Jak rozumět populačním projekcím</i>	289

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Andrew Thomas Green: Občanská společnost, ideje a utváření politiky</i>	309
--	-----

Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Hynek Jeřábek: Marienthal</i>	321
--	-----

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Tomáš Katrňák: Věda a jak versus život a proč</i>	339
--	-----

RECENZE

<i>Jiří Večerník: Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective (P. Machonin)</i>	345
<i>Kolektiv autorů: Dějiny obyvatelstva českých zemí (V. Srb)</i>	347
<i>Josef Šmajš: Kultura proti přírodě (J. Keller)</i>	350
<i>Elżbieta Matynia (ed.): Grappling with Democracy. Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1995) (M. Novák)</i>	351

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Projekt „Sociální trendy“ (P. Matějů, J. Večerník)</i>	355
<i>Ohlédnutí za Velkým sociologickým slovníkem (A. Vodáková)</i>	356
<i>Demokracie ve stínu globalizace (M. Havelka)</i>	358
<i>Budoucnost státu blahobytu (J. Musil)</i>	359
<i>Přijímací zkoušky na obor sociologie na FF UK 1997 (J. Buriánek)</i>	360

ANOTACE

<i>V. Foretová, M. Foret: Komunikující město (J. Kapr)</i>	365
--	-----

DOKUMENT

<i>Simmel a Masaryk. Na okraj jedné neznámé Masarykovy recenze (M. Petrusek)</i>	367
<i>Sociologie Georga Simmela od profesora Dr. T. G. Masaryka</i>	377

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, I. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, I. 217, 218, fax (02) 24 22 02 78, e-mail sreview@mbox.cesnet.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. It is directed towards developing this field and the teaching of it as an academic discipline, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require an original, and two legible copies which do not state the name or workplace of the author in order for the reviewing process to be anonymous. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month of the date of a manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and a basic, relevant curriculum vitae.

Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě*

JIŘÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Transformation in the Socio-Economic Perspective

Abstract: Transformation cannot be completed unless markets hit not only the formal, but also the substantive aspect of economy. It involves economic institutions (first of all private ownership), economic behaviour (based on „cash nexus“ as well as confidence and other traditional values) and economic actors (especially the middle classes). The economic problems of 1996-1997 indicate the incompleteness of the transformation in the substantive sense. It involves the insufficient shift of „class hegemony“ from the working class, which shields – by its rigidity – the former bureaucratic nomenklatura, towards the middle classes, who by their economic, market-public ambivalence support the balanced social encapsulation of the economy, and also support the alteration of democratic governments by their political, left-rightist ambivalence. However, despite the fact that the expansion of the middle classes is not yet sufficient to anchor market processes, the progress made so far is still impressive.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 3: 259-272)

Rozměry společenské transformace jsou stejně nesčetné jako snahy redukovat ji jen na určitý výsek. Takovou redukcí není nutně třeba pokládat za akt voluntarismu. Velí tak totiž ekonomie myšlení i jednání, prostá nemožnost pojmout složitost společenské reality jednou teorií či jedním přístupem. Tím spíše pak nemožnost pokoušet se ji měnit pomocí jedné dimenze či optiky, byť sebestoučenější a sebestopracovanější. Jedno však platí zejména, totiž že abstrakce z minulého vývoje je vždy nekonečně jednodušší než projektování budoucího vývoje, a tím spíše pak samotná konstrukce reality na základě takové abstrakce.

Jde o to, že každá teorie a každá disciplína si přirozeně z reality vybírají to, co se lépe do jejich rozvrhu hodí a co jsou schopny svým konceptuálním aparátem zpracovat. Žádná konkrétní společnost však není postavena jen na několika prvcích, rozměrech či strukturách. Žádná živá společnost nikdy ani zcela nekončí, ani zcela nezačíná. A v žádné společnosti neexistuje zcela pevný bod (ať v podobě struktury, segmentu reality či sociální skupiny), o který by bylo možné se spolehlivě opřít. Jsou jen vztahy mezi různými vrstvami reality, dialog mezi sociálními skupinami, potýkání se jedněch zájmů s druhými, zátěž minulosti a směna generací s odlišnými aspiracemi.

Česká transformace byla v mnohém postavena na předpokladech o trhu jako přirozeném stavu společnosti a tržním chování jako „druhé přirozenosti člověka“. Je prý jen

*) Tento výzkum je prováděn v rámci grantů 403/06/0386 a 403/96/K120 Grantové agentury České republiky. Autor tímto děkuje za cenné připomínky recenzentů, které ho povzbudily k podstatnému přepracování textu.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 222, 223, fax (02) 24 22 02 78, e-mail vecernik@mbox.cesnet.cz

třeba odstranit bariéry, které komunismus vystavěl, aby se tato přirozenost mohla projevit, uplatnit a rozvinout ku prospěchu všech. Proto se především musí liberalizovat ceny, aby účastníci trhu dostávali pravdivé signály o nákladech a vztahu nabídky a poptávky. Proto se musí rychle privatizovat výrobní prostředky, aby aktéři trhu byli skutečně nezávislí a jen sami sobě a svým zákazníkům odpovědní. A proto se stát musí omezit na zajištění stabilního makroekonomického rámce a pevné měny. Ekonomickou mikrosféru je třeba ponechat aktérům samotným, neboť milióny jejich drobných denních rozhodnutí jsou ve svých důsledcích racionálnější než jednotlivá velká rozhodnutí vlády nebo jakéhokoli jiného „moudrého“ centra.

Jasný jazyk nových českých politiků stejného ekonomické školení oslovil takto v roce 1992 českou veřejnost přesvědčivěji než matná řeč o hledání třetích cest a kompromisů mezi minulostí a budoucností. Jejich monolog byl navíc přesnou paralelou diskursu mezinárodních institucí bdících nad světovým kapitalismem. Suchá řeč makroekonomických čísel rovněž převážila nad skepsí týkající se stagnující podnikové ekonomiky. Forma převládla na substanci, a tak již na podzim roku 1993 premiér Václav Klaus mohl překvapit veřejnost sdělením, že všechny základní kroky transformace byly provedeny, a proto lze ekonomickou reformu považovat za ukončenou. Nebylo ostatně pochyb o tom, že ceny většiny komodit a služeb byly uvolněny, že 75 % produkce formálně pocházelo ze soukromého sektoru a makroekonomická stabilita se zdála být zajištěna.

Z hlediska základní legislativy může být transformace jistě považována za krátkou a podle Jeffreyho D. Sachse [1991] by měla být překonána skokem. Pokud však bereme v úvahu i nutné přebudování ekonomických institucí a mechanismů, reforma je nutně dlouhým procesem. Uvážíme-li navíc implementaci norem v ekonomickém chování a nutné „sociální zapouzdření“ tržní ekonomiky [Etzioni 1988], přechod musí být chápán jako velmi dlouhý historický proces. Zde je stále poučná teorie Ralfa Dahrendorfa o trojích hodinách, z nichž každé jsou nastaveny na jinou rychlost: hodiny pro ústavodárné změny (čas právníků) tikají nejrychleji, hodiny pro nastolení dobře fungující a stabilní demokracie a trhu (čas politiků) krácejí volněji a hodiny pro změny v názorech a vzorech chování lidí (čas občana) jdou nejpomaleji [Dahrendorf 1991]. Přitom u nás byly cválající „hodiny právníka“ ještě trochu předběhnuty „hodinami ekonoma“ odměřujícími trysk opětovné „původní akumulace kapitálu“.

Trhy se neprosadí v úplnosti, ani noví aktéři (firmy, banky, fondy, komory, sdružení, odborové organizace) nebudou hotovi se chovat přiměřeně tržní ekonomice, dokud všechny strany dialogu nebudou dostatečně zakotveny v tržní společnosti [Polanyi 1944]. Pro takovou intenzivní reimplementaci trhů může česká společnost čerpat ze dvou důležitých zdrojů. Jedním z nich je kolektivní paměť z předválečného období, resp. z dlouhé historie kapitalismu v českých zemích, který je už v 19. století uvedl do společnosti nejprůmyslovějších zemí. Druhým potenciálním zdrojem jsou návyky vytvořené pod tlakem komunistického režimu, ať záměrně (což zde zčásti ztotožňujeme s neoklasickým chováním), nebo nechtěně (alternativní strategie přežití). Jakkoli toto dědictví představuje primárně zátěž současného rozvoje kapitalismu, v pohledu „mainstreamové“ ekonomie by mohlo přinést i určité výhody.¹ Toto je však třeba právě otevřít jako velkou otázku.

¹) Pojem „mainstreamová“ nebo také „standardní“ ekonomie používáme podle V. Klause [1995]. Ta je zřejmě nejlépe představována učebnicí ekonomie P. A. Samuelsona a W. D. Nordhause

V tomto článku předkládáme různé perspektivy zkoumání transformačního dění „zevnitř“, kontrastující s převládajícím makroekonomickým přístupem, jež sledují proces „zvenčí“ a v podstatě až podle dosažených výsledků. Jde tu ovšem pouze o různé modifikace propojení sociologického a ekonomického pohledu, které je žádoucí uplatnit v zájmu většího realismu našeho poznání a pochopení jak současné situace, tak výhledu do budoucnosti. Nejprve tedy ukazujeme na změnu ve vzorcích ekonomického chování v přechodu od komunismu ke kapitalismu, zjevné i skryté prvky kontinuity a uvažujeme o výhodách či nevýhodách pro další vývoj. Dále upozorňujeme na průnik ekonomického a sociologického pohledu, tak jak se uplatňuje v dlouhé badatelské tradici otevřené Maxem Weberem, na kterou by zřejmě bylo opět vhodné navázat. Nakonec zdůrazňujeme význam reálných aktérů transformace, společenských tříd, a zejména pak středních vrstev procházejících významnými proměnami. Jakkoli jde jen o střípek možného přínosu socio-ekonomie, nabývá právě v transformačním procesu na významu.

Léčky neoklasických ctností

Komunistický režim nakládal s ekonomikou jako s jedinou velkou, přísně hierarchicky řízenou továrnou, v níž se zastavil čas. Z toho pak vyplývaly jeho devastující účinky na individuální odpovědnost, pracovní motivaci a investice do osobní kvalifikace. Namísto tradičních ctností inovativní a kvalitní práce byli pracovníci vedeni k pravému opaku, totiž aby potlačovali pocit odpovědnosti za výsledky své práce, skrývali své znalosti a vykonávali práci pokud možno rutinně. Stejně jako státní podniky, také lidé se rychle naučili žít v rámci „měkkých“ rozpočtových omezení očekávajice nízkou, zato však zaručenou životní úroveň. Druhotně a potají pak rozvíjeli náhradní činnosti a uchovávali si sféry intimní svobody, alternativní realizace a dodatečných zdrojů.

Ekonomická transformace byla naopak proklamativně ovládána liberálním a neoliberálním laděním razícím myšlenku, že je to vždy jedinec, který právě sledováním vlastního prospěchu nejlépe přispívá k celkovému blahobytu společnosti. Takovýto myšlenkový proud je ostatně považován za přirozenou reakci na desetiletí nefunkční direktivní ekonomiky a vlády kolektivistické marxistické doktríny.² Za jedinou „pravou“ ekonomii byl vyhlášen neoklasický přístup (jakožto protiklad falešné marxistické politické ekonomie) a ten byl také široce legitimizován poté, co se stal explicitní ekonomickou doktrínou vládních ekonomů. Měl přitom posloužit nejen jako teoretické zázemí ekonomické reformy, ale také jako základ pravicové politické orientace.³

Podle předpokladů moderní ekonomie můžeme pracovníě definovat „neoklasické chování“ jako syntézu materialistické, racionální a individualistické činnosti. Otázkou potom je, co z tohoto hlediska může být přejato z minulosti, tj. nakolik bylo takové chování povzbuzováno nebo omezováno komunistickým režimem. Následně se pak můžeme ptát, jaké jsou výhody a nevýhody takového chování v tržní situaci. Zdá se, jakkoli to zní paradoxně, že některé prvky předchozího „reálně socialistického“ ekonomického chování

[1995]. Charakteristickým rysem je, že tato v jádru neoklasická ekonomie se sama historicky nijak nesituuje a hovoří o sobě pouze jako o ekonomii vůbec, bez možnosti jiných škol či alternativ.

²) „Potichu (a zjednodušeně) se předpokládalo, že pokud se lidé z Východu nechtějí vrátit ke svým komunistickým a sociálně tržním utopiím, zvolí Hayeka, Friedmana nebo Buchanana“ [Kovács 1993: 85].

³) Jak jednou prohlásil Tomáš Ježek, každý, kdo opravdu něco ví o ekonomii (což znamená moderní neoklasickou teorii), musí volit politickou pravici (*Lidové noviny*, 21. října 1995).

(ovšemže hlavně jeho prvků zformovaných v kontrastu k původní komunistické ideologii) bychom mohli považovat za jakési paralely neoklasických předpokladů. Uvedme několik příkladů o tom, že komunistický režim v určitém smyslu razil cestu právě tomu, co nazýváme „neoklasickým chováním“.

1. Komunistický systém především vykořenil nebo výrazně oslabil pouta mezilidské spřízněnosti a zbavil reálného obsahu takové pojmy, jako jsou „národ“, „obec“ nebo „stav“ (ve smyslu profesní komunity), přičemž je nahradil mechanickým a administrativním vztahem jednotlivého (a navíc neplnoprávného) občana ke státu. Příbuzenské a rodinné vztahy byly poníženy na „nukleární rodinu“, ztotožněnou s hospodařící domácností. Tím, že potlačoval sociální strukturu a systematicky rozrušoval síť občanské společnosti, režim pokořoval jedince a přetvořil si je na standardizované jednotky fungující v rámci státního aparátu.⁴ Tím ovšem zároveň jednotlivce izoloval a „osvobozoval“ od sociálních vztahů, což je plně v souladu s předpoklady klasické, individualistické perspektivy.⁵
2. V programovém úsilí o zničení atributů „buržoazní společnosti“, považované za trvající hrozbu nového režimu po jeho násilném ustavení, komunisté systematicky ničili morální základy lidského chování. Nejen fungování církví, ale všechny aktivity směřující k morální výchově byly potlačovány ve prospěch státního monopolu paušální ateistické výchovy a drmolení pouček o tzv. socialistickém vlastenectví. V ekonomické oblasti bylo podvádění státu a rozkrádání majetku povýšeno na nepsané pravidlo v často opakovaném rčení „kdo nekrade, okrádá svoji rodinu“. Bylo tu tedy obojí, tj. jak vyhledávání prospěchu na úkor druhých (rent-seeking) a dosahování blahobytu nezákonnými způsoby, obé s atributy „neoklasického chování“ neslučitelné, tak osvobození od morálních předpokladů, jež s nimi naopak slučitelné je. Morálka je totiž podle tohoto přístupu vůči trhu endogenní, nikoli exogenní.⁶
3. Podle marxistické doktríny je uspokojování materiálních potřeb hlavní motivací lidského chování a společenského vývoje.⁷ Ekonomická struktura (soustava výrobních vztahů) představuje v tomto pojetí základnu společenského života jako celku, přičemž

4) Pojem „potlačená sociální struktura“ – formulovaný Z. Fergeovou [1993] – se vztahuje k situaci, kdy strukturální síly nemohou působit normálně, protože jsou omezovány bariérami záměrně vytvořenými komunistickou vládnoucí třídou.

5) Již zakladatel klasické ekonomie Adam Smith totiž obhajoval atomizaci sociálního života a konsekventně podezíral obchodníky z toho, že se scházejí jen proto, aby konspirovali proti zákazníkům [Granovetter 1985: 484].

6) To také odpovídá názoru Václava Klause, že trh sám vytváří tu nejlepší morálku: „Chtěl bych zdůraznit své nejhlubší přesvědčení, že trh spontánně vytváří svou etiku, etiku, která je v souladu s obecnými představami drtivé většiny lidí o morálce a slušnosti v mezilidských vztazích. Podstatné je to, že se jedná o vztahy mezi lidmi vyšlechtěné ‚zdola‘ jimi samotnými, ne o vztahy implantované ‚shora‘, moralizující a vlastně nedemokratickou elitou (...) Tato etika je souměřitelná s jakýmkoli vnějšně dosazovanými a postulovanými morálními zásadami a hodnotami“ (*Český deník*, 17. září 1993).

7) Zde by ovšem mohli někteří ekonomové namítat s tím, že ekonomie je nauka o vzácných zdrojích vůbec, bez ohledu na jejich charakter. Zde je třeba upozornit na Garry Beckera, který nejvíce inspiroval aplikaci neoklasických pouček na mimoeconomické chování [Becker 1976; 1981]. Materialismus „mainstreamové ekonomie“ je ovšem explicitní: „ekonomie je věda o činnostech, které se týkají výroby a směny statků“ [Samuelson, Nordhaus 1995: 4].

právní, stejně jako mravní normy jsou od uvedené základny pouze „odvozeny“ nebo ji „produkovány“. Vytvářejí tak druhotnou „nadvstavbu“, která vlastně nemá autentický vnitřní život či schopnost zásadních změn. Prvořadá role ekonomiky, ekonomické základny a materiálních potřeb jsou společné jak neoklasické, tak marxistické perspektivě, byť se v předpokladech liší tím, že hierarchie lidských potřeb (či spotřebitelských preferencí) je v prvním přístupu vnitřně zakotvená a v druhém fakticky zvnějšku vnučená.⁸

Ačkoli socialismus byl ve svých institucionálních strukturách většinou premoderní a vedl od „univerzalisticko-výkonového“ vzorce zpět ke vzorci „partikularisticko-askriptivnímu“ [Srubar 1991: 428], měl i některé moderní rysy. Jestliže moderní západní společnost charakterizujeme jako „individualistickou, demokratickou, kapitalistickou, vědeckou, světskou a stabilní“ [Alexander 1994: 168], pak některé rysy (demokratické a kapitalistické) chyběly, jiné se však posilovaly (explicitě světskost a stabilita, implicitě a oproti ideologii ovšem také individualismus) a další byly alespoň předstírány a zejména v pozdních obdobích halasně proklamovány (vědecký charakter).

Podle S. N. Eisenstadta bylo hlavním cílem komunistických společností podnitit industrializaci a mobilizovat lidi pomocí technického vzdělání. Zároveň ovšem autor dodává, že tyto společnosti „ve snaze dohnat rozvinutější země zvolily a totalizovaly jakobínské ideologické a institucionální prvky modernity“ [Eisenstadt 1992: 33]. Česká společnost však neměla žádný prospěch z oktrojované industrializace a mobilizace. Na rozdíl od jiných zemí středovýchodní Evropy (dále SVE) tento program vyústil v zaostávání a demobilizaci tvořivé části společnosti. Současně nahradil korporativistické uspořádání sociální hierarchie, zahrnující silné, rozšiřující a diverzifikující se střední vrstvy, nucenou jednotou, představující jakousi směs manifestního veřejného kolektivismu a faktického soukromého individualismu.

Je však velikou otázkou, zda ony „neoklasické ctnosti“, které komunismus, ať už v souladu s ideologií, nebo proti jejím intencím v minulosti prosazoval a nám pro budoucnost zanechal, představují pozitivní výbavu pro další vývoj společnosti, odehrávající se již v podmínkách obnovujícího se kapitalismu. Jde o to, zda neoklasické chování je postačující podmínkou pro vznik tržní ekonomiky a její stabilizaci. Odmítneme-li koncepci „autonomní ekonomiky, fungující na základě vlastní koherentní logiky nezávisle na ostatních sférách společenského života“ [Block 1985: 19], je třeba kombinovat ekonomickou a sociologickou perspektivu a sledovat probíhající proměny jako vzájemně závislé a konfliktní. K odpovědi bychom měli hledat inspiraci v různých modifikacích vzkříšené ekonomické sociologie, která oživuje tradice Maxe Webera, Josepha Schumpetera a Karla Polanyiho [Smelser, Swedberg 1994].

Nevyslyšené výzvy socio-ekonomie

Zatímco tradiční teorie modernizace se dobře snoubí s utilitárním, racionalistickým a individualistickým paradigmatickým neoklasické ekonomie, socio-ekonomie naopak toto paradigma energicky vyzývá. Slovy Amitaie Etzioniho jde o syntézu, která neoklasický

⁸⁾ Z druhé strany zase B. Perret a G. Roustang poukázali na „hlubinnou filozofickou příbuznost“ mezi komunistickým a liberálním myšlením, v obou případech se vztahujícím k „utopické vizi společnosti, která je plně založena na ekonomice a ve které je zrušena politika jako samostatný řád regulující lidské chování“. Podle těchto autorů „marxismus i liberalismus teoreticky ztotožnily společenského jedince s výrobcem, byť každý vlastním způsobem“ [Perret, Roustang 1993: 23].

přístup nikterak neodmítá, ale snaží se jej zahrnout do širšího rámce, v němž funguje jako pouze dílčí přístup, jeden z více komplementárních. „Neoklasické faktory“, které formují trhy a racionální rozhodování, musí být doplněny dalšími determinanty formujícími lidské ekonomické a sociální chování. Z teoretického zázemí a sociologických kořenů tohoto integrativního přístupu by měly být zmíněny myšlenky Karla Polanyiho a Josepha Schumpetera, který explicitě navazoval na Maxe Webera.

Polanyi identifikoval dva odlišné rozměry ekonomického života: (1) substantivní aspekt, který zahrnuje institucionalizované vztahy mezi lidmi a jejich sociálním a přírodním prostředím a současně i nástroje směřující k uspokojení lidských potřeb; (2) formální aspekt, který sleduje výběr mezi alternativami v podmínkách vzácnosti prostředků a zaměřuje se na logický vztah mezi nástroji a cíli. Podle Polanyiho neoklasická ekonomie studuje pouze formální aspekt a opomíjí onen substantivní. „Klamem ekonomů“ je pak vydávat první aspekt za celek ekonomického života: „Cesta ke svobodnému trhu byla otevřena a ponechána otevřenou jen díky neobyčejnému růstu kontinuálního, centrálně organizovaného a kontrolovaného intervencionismu. Učinit Smithovu ‚prostou a přirozenou svobodu‘ slučitelnou s potřebami lidské společnosti, se ukázalo být tou nejsložitější věcí“ [Polanyi 1944: 140].

Podle uvedeného přístupu je veškeré ekonomické jednání nějakým způsobem „uloženo“ (embedded) v institucionální základně a sociální struktuře [Polanyi, Arensberg 1957; Martinelli, Smelser 1990; Granovetter 1985]. Ekonomické chování či ekonomika nemohou být považovány za nezávislý systém, navíc kontrolující všechny ostatní sféry společenského života. Na rozdíl od neoklasického pojetí svobodného trhu jakožto přirozeného stavu ekonomiky Polanyi tvrdí, že „nebylo nic přirozeného na laissez-faire“ a že ekonomika laissez-faire byla vlastně výtvorem záměrné státní aktivity. Na historickém materiálu také ukázal, že „tržní ekonomika může existovat pouze v tržní společnosti“ a že „práce, půda a peníze pochopitelně nejsou jenom zbožím“ [Polanyi 1944: 139, 141, 71, 72].

Joseph Schumpeter, který horlivě propagoval teoretickou abstraktní ekonomii neoklasického typu po svém příchodu do USA, soustředil později své veškeré úsilí na vyvážení formálních a institucionálních aspektů ekonomie a na překonání nastalého odcizení mezi ekonomikou a sociologií: „Brzy pocítil, že teoretická ekonomie opřená o matematiku začala nepřiměřeně monopolizovat ekonomii, ke škodě historie a sociologie. Začal varovat právě před tím typem ekonomie, kterému předtím sám tolik napomáhal“ [Swedberg 1990: 35]. Tím také Schumpeter následoval Maxe Webera v jeho snaze smířit marginalistickou a historickou ekonomickou školu postulováním jejich průniku, který Weber sám původně nazval socio-ekonomií.

Namísto abstraktního designu ekonomického chování ukotveného v modelových uspořádáních nabízí socio-ekonomická perspektiva cosi jiného. Živena výše uvedenou tradicí odhaluje realističtější obraz lidského chování, které není jen vnitřně určeno rigidními hierarchiemi preferencí a racionálními schémata, ale zároveň vnějšně podmíněno sdílenými nebo obyčejovými vzory a hodnotami jak užšího společenství, tak i větší společnosti. Podle Etzioniho funguje morální chování nezávisle na hledání prospěchu a je v tomto ohledu neredukovatelné. Autor zdůrazňuje, že „je účelné vidět výběry jako mnohohrstevné, mnohoúrovňové události, ve kterých jsou morální a na osobní blaho orientované akty složité propojeny“ [Etzioni 1988: 67].

Socio-ekonomické paradigma ve formulaci Etzioniho tedy prohlašuje, že: (1) lidé sledují nikoli jeden, ale přinejmenším dva neredukovatelné směry užitečnosti a mají dva zdroje hodnocení, totiž osobní blaho a morálku; (2) vedle racionálních úvah lidé často činí neracionální nebo subracionální výběry, a to především protože staví na svých normativně-afektivních základech a teprve sekundárně proto, že mají omezené intelektuální schopnosti; (3) namísto neoklasických předpokladů, že jedinou rozhodovací jednotkou je jedinec, je třeba zdůraznit, že primárními rozhodovacími jednotkami jsou sociální kolektivity a že individuální rozhodnutí často odrážejí kolektivní atributy a procesy [Etzioni 1988: 4, 90].

Etzioniho socio-ekonomie je jedním z více proudů „nové ekonomické sociologie“, která byla formulována v 70. letech jakožto syntéza ekonomického studia a sociologického výzkumu zaměřeného na ekonomické instituce a procesy. Zatímco „stará ekonomická sociologie“ chtěla být komplementem standardní ekonomie, její moderní obdoba chce nabízet alternativní a zpravidla širší vysvětlení [Smelser, Swedberg 1994; Martinelli, Smelser 1990]. Jak ukazuje Alexander, jeden z ústředních konceptů – totiž Granovetterova „síla slabých tržních vztahů“ [Granovetter 1974] – je právě součástí neomoderní obnovy tržní teorie, která představuje intelektuální rehabilitaci Adama Smitha a obnovení Schumpeterova „tržního realismu“. V protikladu k vykořeněnému, vykořisťovatelskému trhu je kladen trh jako pole sociálních a interaktivních vztahů [Alexander 1994: 185].

Samozřejmě jak „silné“, tak i „slabé“ sociální vztahy působí problémy, a to zejména v kontextu transformace. Na jedné straně nacházíme zakořeněná sociální pouta (nomenklatura a staré sítě známostí, lokální mafie), jejichž potenciál se zřejmě ještě zvětšil nejprve semknutím se před počáteční hrozbou vyplývající z nové politické situace, později pak příležitostmi k výjimečným ziskům v privatizačním procesu a expandujícím obchodu. Mnozí lidé vytvářeli zájmové skupiny, kartely či klany a snadno profitovali z legislativní pouště během prvních kroků reformy. Naproti tomu slabá sociální pouta činí populaci bezbrannou, chybí-li komunitní a lokální struktury, profesní asociace a další organizace občanské společnosti.

V takovém nevyváženém prostředí nerovných šancí a slabých institucí se trh obje-
vuje ve zmrzačené podobě, vtrhává na scénu obchodními kartely, stále všemocnými v poměru k rozptýleným spotřebitelům (chybějící spotřebitelská sdružení, slabá kontrola). V některých případech administrativní proces řídící privatizaci ještě posílil monopolní pozice firem a v jejich rámci pak rozhodovací pravomoci manažerů. Bludný kruh se uzavírá: od nedokonalého a někdy pouze iluzorního trhu se očekává, že bude vytvářet tržní společnost a podnikatelskou etiku, od kterých se naopak předpokládá, že budou poskytovat dobré prostředí a mechanismus sociální kontroly trhu. Navíc odpovědnost státu je explicitně předkládána jako minimální, v kontrastu se sociálně-tržním přístupem *Ordo liberalismu* [Barry 1993].

Abychom mohli studovat tyto procesy, je třeba otevřít hranice mezi ekonomii a sociologií. Jedním z nejdůležitějších témat v této oblasti je sociální stratifikace, a to ve smyslu etablovaných i krystalizujících struktur, univerzálních i diferencovaných vzorců chování, sociálních i ekonomických „životních stylů“, které jsou povětšinou propojeny s typy vlastnictví a profesními komunitami. Sociální třídy a vrstvy totiž zajišťují konformitu individuálních ekonomických aktů jak vůči trhu, tak vůči sociálním normám. Jestliže doposud nejsou přítomny nebo zůstávají nevykrystalizované, chybí zpravidla i respekt k nepsaným pravidlům a vyšším normám. Neoklasické chování „neuložené“ v sociální

struktury a zbavené společenské kontroly se pak stává pro ekonomiku spíše destruktivní než konstruktivní. Reálný kapitalismus tak navazuje na reálný socialismus v pokračování úzce materialistického chování a atomizace společnosti.

Nedovršené „tři revoluce“ středních vrstev

Ekonomická transformace je nutně doprovázena a podporována (či naopak zpomalována) měnicími se sociálními strukturami. Vztah mezi ekonomickými a sociálními procesy, jakkoli úzký, má ovšem daleko ke kauzálnímu. V současných změnách se protíná několik historických rovin sociální struktury, z nichž některé se aktivovaly, jiné byly potlačeny, další nově vznikají a všechny nějak navzájem interagují. K jejich sledování můžeme použít různé metodologické optiky a pohybovat se někde mezi dvěma extrémy: na jedné straně perspektivou kvalitativně identifikovatelných tříd vznikajících v určité historické situaci (jako je například maloburžoazie), na druhé straně perspektivou především kvantitativních, empiricky víceméně všude nějak ohraničitelných vrstev (jako jsou například střední vrstvy).⁹

Při studiu transformace je třeba věnovat zvláštní pozornost středním vrstvám jako komparativně snadné a statisticky dobře podchytitelné kategorii podnikatelů a „bílých límečků“. Komunistický režim usiloval o vytlačení středních vrstev mimo scénu sociálního a duchovního života. Měl být zasut fakt, že tyto vrstvy představovaly nejdůležitější sociální skupinu předválečného Československa (35 % populace v roce 1930) a že byly ideově podporovány tehdejšími politickým režimem jakožto integrativní amalgám společnosti. Česká společnost byla charakterizována jako „téměř jednolitá vrstva městských dělníků, zřízenců, nižších a středních úředníků, jejichž objektivní podmínky životní se čím dál více připodobňují a kteří ani mentalitou se od sebe příliš neliší, jsouce orientováni podle jednotné masové kultury dneška“ [Ullrich 1937: 43].

Nahrazení středních vrstev dělnickou třídou v roli ekonomického a politického „hegemona“ společnosti mělo potvrdit a legitimizovat komunistický režim. Střední vrstvy byly eliminovány fakticky (vyvlastněním a následnými odvětvovými a profesní přesuny), v kolektivní paměti (označkováním maloburžoazie jako reakčního elementu a inteligence jako nespolehlivé a podezřelé vrstvy) i ve statistickém obraze (manipulací s profesními kategoriemi a formálním rozdělením populace na konglomeráty dělnické třídy a ostatních zaměstnanců). Pečlivě evidovaný třídní původ se stal nástrojem kontroly sociální mobility, přístupu ke vzácným statkům a klíčem k důležitým pozicím. Nejenže podnikatelé a živnostníci byli eliminováni, také úřednické „bílé límečky“ byly omezeny ve svých existenčních podmínkách a profesní mobilitě. Pod společnou nálepkou zaměstnanců se nečinily žádné rozdíly ve způsobu a úrovni odměňování či v dispozicích umožňujících odlišení životního stylu mezi řadovými nemanuálními pracovníky a profesionály.¹⁰

⁹) Zde se snažíme důsledně rozlišovat mezi kvalitativním konceptem sociální třídy a hierarchickým konceptem sociální vrstvy, s paralelami „třídní struktury“ a „sociální stratifikace“. Je ale třeba poctivě říci, že toto rozlišení nemůže být nikdy zcela důsledné a že v západní sociologii se zpravidla používá pojmu „třída“ a „třídní struktura“ pro oba případy.

¹⁰) V 50. letech u nás slovo „inteligent“ ostatně sloužilo jako nadávka, jímž se mínilo parazitní a destruktivní chování. Duševní práce nebyla vlastně nikdy v podmínkách komunistického režimu plně rehabilitována, a to přes rozšířenou vědeckotechnicko-revoluční rétoriku v 70. letech. I v tomto směru může být komunistické a liberální myšlení, formulované z tohoto hlediska nejlépe Hayekem [1990] chápáno jako paralely.

Jakožto společnost *ex definitione* nekonfliktní, komunistický systém zdůrazňoval stejnorodou společnost jakožto nejvyšší dlouhodobý cíl. Protože však sociální homogenita byla vnucována zvenčí politickou vůlí, mnoho jemných rozdílů naopak přežilo a rozvíjelo se. Na konci 60. let byla česká společnost ukázána jako společnost s již výraznou a dále krystalizující sociální stratifikací. Rozdíly ve vzdělání a složitosti práce představovaly hlavní osu diferenciací, propojenou s rozdíly v životním stylu a spotřebě. Tato pozvolná stratifikace ovšem kontrastovala s extrémně strmou pyramidou moci a extrémně plochým rozdělením výdělků [Machonin 1969]. Nicméně počáteční formy stratifikace západního typu byly dále podemlety destratifikačním účinkem tvrdě renovovaného komunistického systému 70. a 80. let. Nedostatek ekonomických inovací vedl k oslabení stratifikační hierarchie a rostoucí inkongruenci jednotlivých dimenzí sociální pozice [Boguszak, Gabal a Matějů 1990: 183].

Přes veškeré úsilí o vyrovnání rozdílů polistopadový režim nezdědil sociálně homogenní společnost, nýbrž naopak řadu zafixovaných rozdílů. V popředí zájmu se ocitla nejprve předchozí „vládnoucí třída“ (nomenklatura). Podle jedné rozšířené hypotézy to byla nomenklatura sama, která přispěla ke kolapsu komunistického režimu v zemích SVE. V některých zemích (Polsko a Maďarsko) předchozí managementy totiž inspirovaly a pak i aktivně využívaly zákony, které umožnily transformaci částí státních podniků do jejich vlastních soukromých firem. V jiných zemích zase nomenklatura využila institucionální a legislativní vakuum zanechané kolapsem komunistického státu k převedení značné části státního majetku do vlastních rukou. Ivo Možný, který pozoroval transformaci optikou sociologie rodiny, usoudil, že hlavní příčinou účasti komunistické elity na převratu bylo to, že chtěla užívat svého majetku otevřeně a předávat jej legálně svým dětem [Možný 1991].

Sociální stratifikace reformních společností je zatím ještě velmi vzdálena Západu, kde jsou střední vrstvy dominantní ve statistickém i sociálně politickém smyslu. Nejenže se ve vyspělém kapitalismu tradiční dělnická třída neustále zmenšuje ve prospěch terciéru, ale hlavní sociální napětí je také lokalizováno právě do nitra středních tříd. Peter L. Berger to formuloval takto: „Současné západní společnosti jsou charakterizovány pokračujícím konfliktem mezi dvěma třídami, totiž starou střední třídou (zaměstnanou v produkci a distribuci materiálních statků a služeb) a novou střední třídou (zaměstnanou v produkci a distribuci symbolických znalostí). Jsou to *Belehrung*, *Betreuung* a *Bepflanzung* (indoktrinace, terapie a plánování), které představují hlavní funkce nové intelektuální třídy, která je politicky a ideologicky lokalizována nalevo od staré střední třídy a je hlavním antagonistou kapitalismu“ [Berger 1986: 67-68].

Takový konflikt je ovšem v transformujících se zemích přinejmenším pozdržen, vzhledem k zátěži minulosti a složitostem vývoje. Privatizace a liberalizace ekonomiky uvádí v první řadě na scénu malé podnikatele, kteří jako první vystupují z šedé masy státních zaměstnanců. Transformace části zaměstnanců do plnohodnotné „service class“ je už méně zřejmá a nepochybně složitější.¹¹ Jakkoli jsou „vyšší zaměstnanci“ novým režimem zanedbáváni, cítí se stále jako jeho opora, a proto se také obtížně rozhodují mezi

¹¹) Zde máme na mysli koncept K. Rennera, tak jak jej rozvinul J. H. Goldthorpe a další. Příslušníci „service class“ jsou vázáni spíše služebním vztahem než pracovní smlouvou a zaujímají střední pozici mezi kapitalisty a dělníky, což má integrativní funkci pro společnost [Goldthorpe 1995].

pasivní loajalitou a pokušením aktivní sebeidentifikace. Toto dilema se řeší v rámci mírné diverzifikace uvedené skupiny podle míry návratnosti jejich sympatií k režimu.

Jakkoli svízelně, střední vrstvy se v transformaci dostávají do popředí, a to v důsledku tří „revolučních“ procesů. Každý z nich buď obnovuje předválečný stav, nebo přizpůsobuje situaci rozvinutým západním zemím a každý přivádí na scénu určitou specifickou kategorii. Prvním je „*kapitalistická revoluce*“ vyvolaná tím, že transformace otevřela cestu k volnému podnikání a učinila z podnikatelů klíčové figury při znovunastolení tržního řádu. Druhým je „*informační revoluce*“ daná tím, že od transformace se očekává otevření dveří k technologickým a organizačním inovacím, jež umožňují vzestup lidí s vysokými odbornými předpoklady. Třetím je expanze „*společnosti služeb*“, díky níž se má vyrovnat zastaralá ekonomická struktura směrem k terciárnímu a kvartérnímu sektoru a tím eliminovat „marxistická privilegia“ produktivního sektoru.

V tomto ohledu existují značné rozdíly mezi zeměmi SVE. Jde o rozdíly dané jak historickými kořeny, tak i nedávnými změnami. Zatímco Maďarsko, Polsko a Slovensko byly před válkou většinou agrárními zeměmi, české země měly mnoho průmyslu a živností. Zatímco v Maďarsku a Polsku se drobné služby začaly znovu provozovat na počátku 70. let, v bývalém Československu byly omezeny na minimum až do roku 1989. A konečně zatímco vyšší vzdělání se rozvíjelo trochu rychleji v Polsku a na Slovensku, vykazovalo pomalé tempo růstu v Maďarsku a českých zemích. To vyústilo do nestejně rychlosti změn v jednotlivých zemích po roce 1989. Zdá se však, že jmenované „revoluce“ nastartovaly náhle, probíhaly rychleji a snad byly i poněkud lépe sladěny v České republice než v jiných zemích SVE.

Protože závažnější změny započaly v České republice až po roce 1989, mobilitě posloužilo více sociálně ekonomických kanálů a česká reforma tak mohla oslovit širší okruh populace. Přes dobré startovní podmínky a komparativní výhody české ekonomiky narazily však zmíněné procesy na bariéry. Drobnému podnikatelskému stavu nebyla ze strany režimu poskytnuta téměř žádná podpora, zato však od samého počátku naložena břemena přinejmenším stejná jako v zemích etablovaného kapitalismu. V důsledku toho počet živnostníků dnes začal opět klesat. Využití a návratnost vzdělání se zase rozštěpily do tržního a veřejného segmentu s téměř protikladným vývojem v oblasti příjmů, prestiže a moci. Zatímco tržní segment (především manažeři, ekonomové a právníci) postupuje, veřejný segment (učitelé, lékaři, výzkumní pracovníci) zaostává. Služby se široce rozvinuly v oblasti tradičních materiálních služeb, velmi pomalu se však šíří ve sféře produkce a distribuce informací.

I když budeme optimisty, pokud jde o další vývoj středních vrstev, zatím zřejmě platí, že míra jejich expanze a dosažený stupeň jejich „tržní kultivace“ nepostačuje ještě k pevnému sociálnímu ukotvení tržních procesů. Nejde jen o to, stát se podnikatelem v obecném slova smyslu (tj. majitelem živnostenského listu, obchodní či akciové společnosti), ale se znalostí věci skutečně podnikat v určité oblasti a vybudovat jméno firmy. Ale i veřejný sektor, jakožto antipod tržního systému a zároveň jeho opora, si musí vybudovat stabilní strukturu, mobilitní kanály a systém odměn (v němž musí být nějak kompenzovány nižší příjmy). Teprve potom budeme zřejmě moci hovořit o stabilitě tržního řádu a očekávat jasnější ohraničení konfliktu mezi „starými“ a „novými“ sociálními vrstvami v jejich širších obrysech, namísto dnešní mozaiky lokálních konfliktů mezi jejich podskupinami a segmenty.

Závěrem

Studium postkomunistické transformace zve k propojování různých optik a přístupů. Právě protože jde o proces komplexní společenské proměny, v jeho zkoumání je třeba provázovat různé disciplíny a teoreticko-metodologické proudy. Je to nutné jak k teoretickému uchopení problému, tak k empirické analýze dat. Zde jsme se dotkli tolik potřebné, přesto zatím spíše okrajové provázanosti sociologie a ekonomie.

Z historického hlediska je v naší společnosti přítomno dvojí dědictví, předkomunistické a komunistické. Je třeba se vyhnout jednoduché interpretaci transformace jakožto přerušené modernizace navracející společnost k jejím předválečným kořenům. Při veškerém uznání síly předválečných tradic je třeba respektovat zejména přítomnost „socialistického způsobu života“ v postojích k práci a v životních hodnotách. Namísto osvícenského příběhu o cestě ke „standardnímu“ kapitalismu západoevropského typu (podle definice racionálního, transparentního a moderního) máme spíše co činit s transitivní směsí konfliktních struktur racionálních i iracionálních, průhledných i temných, moderních i antimoderních.

Z behaviorálního hlediska není vlastně tak docela jasné, do jaké míry je kapitalismus protikladem komunismu. Máme-li na mysli kapitalismus přirozeně rostlý, ukotvený v bytostně liberální společnosti a zabudovaný v institucích společenské kontroly, pak ten je skutečným antipodem direktivní ekonomiky zakotvené v totalitní společnosti. Hovoříme-li však o kapitalismu jakožto ztělesnění utilitaristických principů jednání, který zvyšuje silné jedince ve slabé společnosti, pak najdeme řadu rysů obdobných komunismu. Uvedený paradox vyjádřil A. Etzioni v diktu, že „čím více lidé přijímá neoklasické paradigma jako vodítko svého jednání, tím více je ochromena jejich schopnost podpořit tržní ekonomiku“ [Etzioni 1988: 257].

Transformace, jakkoli zasahující všechny sféry a patra společenského života, je konceptuálně především ekonomické povahy. Učebnicí této ekonomické transformace je pak neoklasická ekonomie, která – v Polanyiho formulaci – je především ekonomikou formální a nikoli substantivní, tj. týká se abstraktní mechaniky fungování a nikoli zaštiťujících institucí a konkrétního chování. Proto je třeba pokoušet se o syntézu ekonomické perspektivy se sociologickou, jež by napomohla tam, kam už „mainstreamová ekonomie“ nesahá. Ukázalo by se, že v rané fázi transformace expandovalo spoléhání se na samostatnost trhu mnohem rychleji, než kolik společnost reálně unesla. Podle principu kyvadla namísto obav ze všemocného státu nastoupily spíše obavy z přílišného zasahování do svobod jednotlivce, sahající až k nemístné toleranci k hospodářské kriminalitě.

Zmíněný substantivní aspekt ekonomických procesů nutně zahrnuje i téma sociálních aktérů společenské transformace. Nikoli atomizovaní nezávislí jedinci fungující na základě své přirozenosti a vestavěných preferenčních hierarchií, nýbrž živoucí sociální uskupení provázaná myšlenkovými stereotypy a zčásti i mezilidskými pouty byla vržena do transformační hry. Tato hra je jak kontinuální vůči minulosti, tak reformující vůči strukturám ekonomického a sociálního chování. Poukázali jsme na tři zásadní změny týkající se postavení podnikání, vzdělání a služeb. Jejich obrazem v sociální stratifikaci je rozpad domněle homogenní zaměstnanecké masy do „starých“ a „nových“ středních tříd, formujících v mnohém společné obecné zájmy, avšak vnitřně rozpolcených do určitých, lépe ohraničitelných segmentů.

Transformace nemůže být dovršena, dokud trhy nezasáhnou nejen formální, ale také substantivní aspekt ekonomiky. Ten zahrnuje ekonomické instituce (v první řadě sou-

kromé vlastnictví), ekonomické chování (založené jak na „peněžním pojivu“, tak na důvěře a dalších tradičních hodnotách) a ekonomické aktéry (v první řadě střední vrstvy). Problémy přelomu let 1996-1997 poukazují právě na nedokončenost transformace v tomto substantivním smyslu. To se týká i zatím nedostatečného přenesení „třídní hegemonie“ od dělnické třídy, zaštiťující svojí rigiditou přebarvenou byrokratickou nomenklaturu, ke středním třídám, podporujících svojí ekonomickou, tržně-veřejnou ambivalencí vyvážené „sociální zapouzdření“ tržní ekonomiky a svojí politickou, levo-pravou ambivalencí střídání demokratických vlád.

JIRÍ VEČERNÍK je vedoucím týmu ekonomické sociologie v Sociologickém ústavu AV ČR a jedním z koordinátorů projektu Sociální trendy. Přednáší sociologii na Masarykově univerzitě v Brně. Naposledy publikoval knihu *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective* (Aldershot: Avebury 1996), jejíž přepracovaná a doplněná verze je připravována pro české vydání nakladatelstvím Lidové noviny.

Literatura

- Alexander, J. C. 1994. „Modern, anti, post and how sociological theories have tried to understand the New World of Our Time.“ *Zeitschrift für Soziologie* 23, No. 3.
- Barry, N. 1993. „The social market economy.“ *Social Philosophy & Policy* 10, No. 2.
- Becker, G. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: Chicago University Press.
- Becker, G. 1981. *The Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Berger, P. L. 1986. *The Capitalist Revolution. Fifty Propositions about Prosperity, Equality, and Liberty*. New York: Basic Books.
- Block, F. 1985. „Social policy and accumulation. A critique of the new consensus. In *Stagnation and Renewal in Social Policy*, ed. by G. Esping-Andersen and M. Rein. New York: M. E. Sharpe.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů 1990. „Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR.“ *Sociologický časopis* 26, No. 3.
- Dahrendorf, R. 1991. *Reflections on the Revolutions in Europe*. London: Chatto & Windus.
- Eisenstadt, S. N. 1992. „The breakdowns of communist regimes and the vicissitudes of modernity.“ *Daedalus* 121, No. 2.
- Etzioni, A. 1988. *The Moral Dimension. Toward A New Economics*. New York: The Free Press.
- Ferge, Z. 1993. „Social change in Eastern Europe. Social citizenship in new democracies.“ manuscript.
- Goldthorpe, J. H. 1995. „The service class revisited.“ In *Social Change and the Middle Classes*, ed. by T. Butler and M. Savage. London: UCL Press.
- Granovetter, M. 1974. *Getting a Job: A Study of Contracts and Careers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Granovetter, M. 1985. „Economic action and social structure: the problem of embeddedness.“ *American Journal of Sociology* 91, No. 3.
- Hayek, F. A. 1990. *The Intellectuals and Socialism* (1949). Fairfax, VA: The Institute for Humane Studies at George Mason University.
- Klaus, V. 1995. *Ekonomická teorie a realita transformačních procesů*. Praha: Management Press.
- Kovács, J. M. 1993. „Which institutionalism? Searching for paradigms of transformation in Eastern European economic thought.“ In *Studies in Contemporary Economics*, ed. by H.-J. Wagemer. Heidelberg: Physica.

- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha.
- Martinelli, A., N. J. Smelser 1990. „Economic sociology: historical trends and analytic issues.“ In *Economy and Society: Overview in Economic Sociology*, ed. by A. Martinelli and N. J. Smelser. *Current Sociology* 38, No. 2/3.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno?* Praha: SLON.
- Perret, B., G. Roustang 1993. *L'Economie contre la société*. Paris: Seuil.
- Polanyi, K. 1944. *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Polanyi, K., C. Arensberg 1957. *Trade and Market in Early Empires. Economies in History and Theory*. New York: The Free Press.
- Sachs, J. D. 1991. „Crossing the valley of tears in East European reform.“ *Challenge*. September-October.
- Samuelson, P. A. a W. D. Nordhaus 1995. *Ekonomie*. Praha: Svoboda 1995.
- Smelser, N. J., R. Swedberg (eds.) 1994. *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton, NJ: Russell Sage Foundation; New York and Princeton University Press.
- Šrubar, I. 1991. „War der reale Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43, No. 3.
- Swedberg, R. 1990. „The New Battle of Methods.“ *Challenge*, January-February.
- Ullrich, Z. 1937. „Sociální struktura dneška.“ In *Populační, hospodářský, ideový, politický dnešek*, ed. A. Boháč. Praha: Demografie.

Summary

The slowing down of the transformation process in the Czech Republic refers to the neglect of the institutional and behavioural aspect of economic life, following the K. Polanyi distinction between formal and substantive economics. The Czech transformation was largely based on the assumption of the market as a natural state of society and market behaviour as “second nature” to man. It was presumed that removing the barriers established by the communist system would be sufficient for introducing a standard market economy. However, considering the need to implement norms into real economic behaviour and the “social encapsulation” (Etzioni’s term) of market economy, transformation should be conceived as a long historical process.

In fact, the communist system supported in some sense what we could call “neo-classical behaviour” with regard to its materialistic, rational and individualistic features. The previous regime weakened all social ties and thus contributed – contrary to its ideology – to the atomisation of the society. It systematically eliminated the entire moral base of human behaviour and imposed the securing of one’s material life as the supreme goal. While all those changes mainly coincide with “neo-classical behaviour”, the emergence of markets is not facilitated by it. Instead, as A. Etzioni said “the more people accept the neo-classical paradigm as a guide to their behaviour, the more their ability to sustain a market economy is undermined”.

Revitalising the Weber and Schumpeter heritage, the “new economic sociology” focuses on economic institutions and behaviour. The “weak ties” of social relationships have their strength under transformation, be it the former nomenklatura, continuing local brotherhoods and new clans. They misuse the legislative and institutional vacuum and easily manipulate the defenceless populace not even protected by the “weak ties” of civic society. In such an environment of unbalanced chances and weak institutions, the market appears in a mutilated form and the privatisation process sometimes even supports monopolies. The market is expected to bring about business ethics and the right economic actors itself, something hardly achievable without exogenous norms and control.

Despite all barriers, the middle classes as the key collective actor appear again on the economic and political scene. They have been anticipated by three processes, ie. the capitalist revolution (opening the road to free business, where entrepreneurs are the key figures in the re-introduction of the market order); the information revolution (unlocking the doors to technology and organisational innovations, allowing the advancement of highly qualified people); expansion of the service society (societal change is assumed to adjust the retarded economic structure towards the tertiary and quaternary sectors and eliminate the "Marxist" privileges of the production sector).

The economic problems of 1996-1997 indicate incompleteness of the transformation in the substantive sense. It involves the insufficient shift of "class hegemony" from the working class, which shields by its rigidity the former bureaucratic nomenklatura (changing its colours), towards middle classes, who by their economic, market-public ambivalence support the balanced social encapsulation of the economy, and also support by their political, left-rightist ambivalence the alteration of democratic governments. Despite the fact that expansion of the middle classes is not yet sufficient to anchor market processes, be it in the entrepreneurial segment or public sector segment, the progress made so far is still impressive.

VELKÝ SOCIOLOGICKÝ SLOVNÍK

Toto původní dílo, vzniklé ve spolupráci autorů ze Sociologického ústavu AV ČR a Univerzity Karlovy, se svým rozsahem i koncepcí blíží spíše encyklopedii než výkladovému terminologickému slovníku. Vychází ve dvou obsáhlých svazcích a pojednává o sociologii ze všech jejích podstatných hledisek: historického, teologického, metodologického, výzkumného, pojmoslovného a do jisté míry i institucionálního. Obsahuje 2350 samostatně a kompletně vysvětlených pojmů (s ekvivalenty v angličtině, francouzštině, němčině a italštině a většinou s doporučenou literaturou) a 1860 pojmů, které jsou opatřeny odkazem na výkladová hesla.

V biografické příloze čtenář nalezne jména téměř 2700 vědců a odborníků, a to nejen sociologů, jejichž teorie a pojetí se vyskytují ve výkladových textech hesel. České veřejnosti, nejen sociologické obci, ale všem zainteresovaným laikům, vzdělavcům a studentům humanitních oborů se tak dostává do ruky skutečně ojedinělé dílo.

Karolinum, nakladatelství Univerzity Karlovy 1997

205 x 270 mm – cca 1650 stran – náklad 2500 výtisků – celoplátěná vazba

Cena 1200 Kč.

Konzervativní myšlení v postmoderní době

MARTIN LUX*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Conservative Thinking in the Post-Modern Age

Abstract: The origin of political attitudes and political behaviour of an individual of the post-modern age is analysed in this article. The importance of the traditional dichotomy between liberal and conservative politics is stressed. The traditional dichotomy has however taken a new form recently, which is partly described. Primary attention is paid to conservatism. According to author there is significant support for conservatism in contemporary political behaviour. To illustrate this view the philosophical theory of Levy on the interconnection of the order of perception and the order of Being in human personality is used. Due to the fact that the conflict between liberalism and conservatism persists also in the field of the role of the state, there is an attempt to define the *traditional* perception of the state in the article. Particular data on the perception of the role of the state in the economy in the Czech Republic are then used and examined by factor analysis and frequency comparison. These analyses confirm the possibility of the active existence of a significantly wide group of politically right-orientated people, who agree with a "strong" state, but are sceptical towards budget redistribution. These people can be said to represent the *traditional* perception of the state.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 3: 273-288)

1. Řád percepce, řád Bytí a lidská osobnost

Sociálně-psychologické experimentální výzkumy obecných dimenzí „podkládajících“ subjektivní vnímání postojů druhých lidí potvrzují důležitost *liberálně-konzervativní dimenze* vnímání. Subjektivní dichotomické vnímání druhých v liberálně-konzervativní linii obvykle doprovází doplňková křížující dimenze (např. tradičně-radikální nebo individuálně-kolektivní), u níž však faktory pohlaví, vzdělání a zvláště specifického kulturního prostředí hrají významnou roli. „Univerzální“ charakter liberálně-konzervativní dimenze vnímání dokládá i Lakoff analýzou ústřední metafory morality liberálního a konzervativního postoje [Lakoff 1995]. Perceptivní i diskursivní přístup liberálně-konzervativní dimenzi vnímání světa však pouze potvrzují, nikoli vysvětlují. Tázání po univerzalitě se zdá být v dnešním intelektuálním ovzduší nepatřičným.

Zdá-li se nám však takové tázání užitečným, tážeme se po univerzalitě kulturní formy, po univerzalitě kulturní odpovědi na obecnou duševní potřebu lidské seberealizace. Voegelin pojímá člověka a jeho podstatu nikoli v ontologické přímočarosti (člověk je z podstaty *zlý*, člověk je z podstaty *dobrý*, člověk je z podstaty *vlkem* apod.), nýbrž jako Rozmezí, Metaxi: Rozmezí jako struktura existence vyjádřená „jazykem napětí mezi životem a smrtí, nesmrtelností a smrtelností, dokonalostí a nedokonalostí (...) řádem a zmatkem, pravdou a nepravdou, smyslem a nesmyslností existence“ [Voegelin 1978].

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Martin Lux, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 224, 225, fax (02) 24 22 02 78.

Člověk je tak střetem extrémů povahy duchovní i přírodní, uzlem mnoha poznanych i nepoznaných existencionálních napětí a jejich hran.

Vyberme z této nekonečné množiny dva řády ztělesňující konce jedné z úseček Rozmezí, které zmínil Levy ve svém *Politickém řádu*. Dle Levyho (inspirovaného škálou autorů konzervativního zaměření) je každý člověk středem dvou řádů – řádu percepce a řádu Bytí:

„Nestojím pouze u rozhodujícího bodu, schopen vybrat si cestu, kterou půjdu. Já jsem tím bodem, poněvadž to, co jsem, ze mne učinilo jednak vše pomíjivé i přetrvávající, co spolu souvisí v řádu Bytí, a na druhé straně konkrétní historické a biografické okolnosti, v nichž si začínám uvědomovat své místo. Pořadí, v němž věci vnímám, není pořadím, v jakém se uskutečňují (...) Já jsem vždy středem smysly vnímaného řádu, ale přitom vím, že mé bytí je jenom fragment, formovaný a deformovaný v nepřetržitém toku času.“ [Levy 1993: 49]

Zatímco v prvním řádu je člověk sám stvořitelem světa i jeho historie, v druhém sám sebe vnímá jako nepatrný atom vyššího, transcendentně zakotveného řádu. Zatímco v řádu percepce člověk zakouší vlastní svobodu i odpovědnost za své bytí na světě, realizuje své „self“ při tvorbě jedinečného řádu světa, organizuje své schopnosti k vrcholnému vyjádření ve vlastní neopakovatelné existenci a zcela rezolutně tvoří nebo reformuluje symboly, které jej obklopují: v řádu Bytí zakouší omezení této nekonečné svobody tvorby, pokoru ve vztahu k historii vlastního rodu (tradice) i k fenoménům přesahujícím jeho vůli (transcendence). V oblasti etiky se poznává jako neúprosný arbitr dobrého a zlého, když překračuje hranice údajně nepřípustného, ale stejně tak se do těchto hranic pokorně vrací.

Důležité je poukázat na nejasnost pojmu řád Bytí, kterou Levy přehlíží z toho důvodu, že je střet řádů v jeho knize spíše poznámkou nežli tématem. Omezení nekonečné vůle člověka svobodně tvořit svět mohou být charakteru *kosmického* nebo *pozemského*. *Pozemským omezením* máme na mysli jakékoliv omezení, jehož příčina je vnímána jako *rozumovým poznáním odhalitelná* – tj. racionalistický přístup při zjišťování historických, sociálních, geografických a jiných omezení, který člověk užívá jako svébytný rozumově autonomní subjekt: ve světě filozofických systémů je příkladem Kantovo omezení lidského poznání apriorními kategoriemi (poznatelnými rozumem), Weberovo geografické omezení víry, Marxovo omezení zákonitostmi třídního antagonismu. *Pozemským omezením* je každé omezení vnímané jako rozumem poznatelné, které může, ale nemusí být rovněž vnímáno jako odstranitelné, likvidovatelné.

Kosmickým omezením budeme rozumět takové omezení, jehož příčina je vnímána jako *rozumovému poznání uzavřena*. Nejde pouze, jak se nabízí, o nemožnost poznání ideálního nepodmíněného řádu, jelikož jako takový byl stvořen bytostí dosahující člověku nikdy nedosažitelné dokonalosti, ale rovněž o nemožnost rozumově exaktního poznání „tradic předků“. Ačkoliv se jedná o „pouhou“ historii lidského rodu, jako taková je však v hranicích *kosmického omezení* explicitnímu vědeckému poznání skryta a odhalována pouze jakýmsi „intimním nasloucháním Bytí“: nikoli pomocí historizujícího pojmosloví premis a závěrů stvořeného k poznání člověkem zjistitelných omezení. Vnímání omezení jako rozumově nepoznatelného neznamená, že je takové omezení neseznatelné – jelikož rozum není jediným prostředkem k pochopení *self* a okolního světa.

Pozemská omezení jsou výsočným indikátorem řádu percepce, jelikož jsou daleko více realizací lidské autonomie při tvorbě okolního světa, emancipací *self* od Bytí. *Kosmická omezení* pokorou k minulosti, „nasloucháním Bytí“ a zvláště antiracionalistickým

charakterem by mohla být, ale ne vždy jsou, indikátorem řádu Bytí. „Tradiční učení křesťanství mířilo k individuu a nepokládalo žádný jediný ideálně nejlepší řád pro člověka hledajícího spásu své duše.“ [O’Sullivan 1983: 137] Pouze v tomto smyslu má význam zabývat se řádem Bytí.

Věnujme se nyní krátce proměnám v působení řádů, z pochopitelných důvodů proměnám pouze v čase moderním a postmoderním. Zvyšující se počet *pozemských omezení* na úkor *omezení kosmických* v období moderní společnosti (lépe moderní „obecné atmosféry“) je odrazem klesající důvěry v *kosmická omezení*. Lidské sebevědomí a vůle k emancipaci od nejrůznějších „okovů“ materiálních i duchovních měly za následek již mnohokrát analyzované *zakrytí bytí*. Jednostranná akcentace řádu percepce (spojená s racionalizací všech sfér lidského jednání) vedla k epistemologickému potlačení působení řádu Bytí. Vláda svobodného člověka tak do jisté míry střídala vládu jeho nepoznatelných omezení [k tomu Kratochvíl 1994: 18-19; Bell 1976: 50; Heidegger 1993: 7; Ortega y Gasset 1993: 86, 104; Levy 1993: 38, 122 aj.].

Působení řádu Bytí bylo moderním entuziasmem „zapomenuto“ nebo ve významu pokřiveno. Přirozeně i v období moderní společnosti řád Bytí reprezentovaly některé, společenskou marginalizaci a obviňováním z reakcionářství nevlivné ideové proudy, z nichž za nejvýznamnější považují moderní konzervatismus: „obecná atmosféra“ (i když přiznávám, že je téměř nemožné dospět k jakékoliv jednodušší a přitom vyčerpávající definici tohoto pojmu) jejich existenci téměř zneviditelnala. Pokřivení řádu Bytí spočívalo prvotně v univerzalizaci perceptivní zkušenosti (vědeckého poznání) do objektivního řádu světa a v posunu od *omezení kosmických* k případně odstranitelným *omezením pozemským*.

V situaci postmoderního zvratu, změny „obecné atmosféry“, dochází i ke změně v působení řádů percepce a Bytí. Lyotardův *konec velkých vyprávění* je, domnívám se, koncem možnosti legitimní výpovědi o řádu Bytí – dále již nelze mluvit nejen o Bohu, ale nelze ani vypovídat pravdu, spravedlnost či tradici jako konkretizace idejí majících povahu řádu Bytí. Krátce řečeno, odmítnutí existence dominantního stylu řeči (náboženství, věda) absolutizuje individualistickou perspektivu za cenu potlačení jakéhokoliv objektivního nadhledu.

Postmoderní obrat provází však druhý, paradoxní trend. Odmítnutí vědeckého pojetí skutečnosti jako pojetí dominantního je následkem skepse vůči ambicím rozumu a krize konceptu historické emancipace člověka. Čeho jsme dnes svědky (mimo posun k ještě hlubšímu prožitku z důvodu bezslovnosti řádu Bytí), je *opuštění emancipační ideje jako takové*. To má Bělohradský na mysli, mluví-li o archaizaci aktuality a Lyotard k tomu píše: „Každý z emancipačních příběhů, ať už připisují přednostní roli tomu či onomu žánru, byl v průběhu posledních padesáti let takřka zpochybněn ve svém principu.“ [Lyotard 1993: 37] Zpochybnění emancipačního diskursu *obecně* však neznamená pouze hodnotovou skepsi a individuaci, nýbrž a ponejvíce vyšší citlivost k působení řádu Bytí, protipólu zpochybněného řádu percepce, zdůrazňujícího meze poznání v intencích sebe sama. Odpovědi na skepsi k rozumu *není* tentokrát extatická emocionalita sdílící s rozumem emancipační motiv, nýbrž skepse k *jakékoliv* emancipaci.

Definice řádu Bytí je po jisté porážce „domyšlivého rozumu“, antropocentrického uvažování a emancipačního projektu moderny oproti definici řádu percepce pocítována jako *akutnější* potřeba současného člověka: ale, jak již bylo uvedeno, řád Bytí *přestal být schopen jakéhokoliv legitimního vyjádření*. Tak na té nejnižší úrovni, která může být

předmětem rozumové reflexe, na filozoficko-epistemologické úrovni života člověka postmoderního obratu vzniká napětí: napětí mezi *smyslem života* realizovaného seznáním (nikoli poznáním, které v češtině s sebou přibírá nepravé konotace) s kulturou, tradicemi a nepodmíněným řádem a faktickou *neobhajitelností smyslu života* proti alternativním orientacím lidské seberealizace. Není to než aktualizované napětí řádu percepce a řádu Bytí dané *oboustranným* epistemologickým vychýlením „obecné atmosféry“ k nárokům obou řádů v době postmoderního zvratu.

V logice našeho výkladu však nalézáme nepřehlédnutelný rozpor. Na jedné straně jsme zdůraznili univerzální platnost střetu řádu percepce a řádu Bytí v člověku tvořícím i tvořeném: na straně druhé jsme široce popsali změny v působení obou řádů provázející sociální změnu moderního k postmodernímu. Na jedné straně mluvíme o univerzalitě, na straně druhé o časové temporalitě, dobové partikularitě.

2. Epistemologická a ontologická úroveň bytí řádů

Nutným krokem k řešení dilematu z předcházející části je rozlišení ontologické a epistemologické úrovně nahlížení řádů. Velkou inspirací k provedení tohoto rozlišení bylo analogické rozlišení vnímání svobody a morálky (jejich vztahu) v Kantově *Kritice praktického rozumu*. V poznámce předmluvy k větě: „Svoboda je ale také jedinou ideou mezi všemi ideami spekulativního rozumu, o jejíž možnosti víme, přestože ji nenahlížíme, a priori, protože je podmínkou morálního zákona, který víme,“ se uvádí:

„Aby si někdo nemyslel, že tu naráží na nedůslednost, když nyní nazývám svobodu podmínkou morálního zákona, a v pojednání potom tvrdím, že morální zákon je podmínkou, pod níž si vůbec nemůžeme svobodu uvědomit, připomínám jen, že svoboda je ovšem *ratio essendi* (důvodem jsoucnosti) morálního zákona, avšak morální zákon je *ratio cognoscendi* (důvodem poznání) svobody. Neboť kdyby nebyl morální zákon v našem rozumu nejdříve zřetelně myšlen, nikdy bychom se nepovažovali za oprávněné předpokládat něco takového jako svobodu (jestliže se hned neprotiřečí). Kdyby však nebylo svobody, nebylo by možné na morální zákon v nás vůbec narazit.“ [Kant 1996: 6-7]

Ačkoliv naše poznání, *episto*, vstoupilo do „nové“ atmosféry multikulturní tolerance a uznává hranice nových i starých idejí, jakož i samotného lidského poznání vůbec: v *ontologické* rovině je lidská přirozenost daností. Lidské poznání často odráží specifické sociální otázky své doby. Materiální sféra je minimálně od doby počátku průmyslové revoluce v neustálé proměně a odlišná životní zkušenost určuje v mnohém odpověď na existencionální otázku kladenou vždy stejně z ontologického jádra střetu řádů. Bell v této souvislosti poukazuje na univerzalitu otázek a pluralitu odpovědí.

Epistemologická úroveň lidského bytí je perspektivou, ve které uplatňujeme svou zkušenost: svou vůli, mnohdy tolik slepou i žádostivou po jednoznačnosti a vyloučení vnitřních paradoxů, je v naší svobodné moci „zastřít“ působení jednoho z řádů, tedy například akcentací řádu percepce „zapomenout“ působení řádu Bytí. Ani s jedním z řádů však nelze takto naložit na esenciální, ontologické úrovni *já*: dalo by se i říci, že ve věcném ontologickém střetu řádu percepce a řádu Bytí není možné jednoho bez druhého, jelikož Rozmezí je, zůstaneme-li „voegelinovští“, nade všechny konkrétní obsahy extrémů, vztah je primárnější nad obsahy konkrétních prvků. Princip ontologického (a v tom univerzálního) střetu řádů je univerzalitou formy kulturní odpovědi na potřebu seberealizace. „Obecná atmosféra“ doby, naše *episto*, se může vychylovat kterýmkoliv směrem, na

individuální odpovědnosti každého člověka vycházet vstříc nárokům obou řádů však tak ničeho neubírá.

3. Řád percepce, řád Bytí a politika

Otázkou, kterou si klademe, je: Jak se epistemologicky oboustranné vychýlení může projevit ve světě žité praxe, v životě společenských institucí? Snad pro osudnou ztrátu slov legitimujících tradičně řád Bytí, snad proto, že řád Bytí jako návrat je vždy něčím méně zajímavým než inovace a že je tento návrat nesen spíše mladší generací, nedostává se působení řádu Bytí narozdíl od působení řádu percepce důslednější reflexe.

Oakeshott se domnívá, že politika jakéhokoliv společenství lidí nese dva ústřední rysy: realismus a idealismus [Oakeshott 1989]. Empirický přístup politické filozofie zkoumá okamžité politické reakce na změny okolního i vnitřního prostředí (je výzkumem politiky „státních zájmů“, pragmatických kompromisů, intrik i taktického vyjednávání). Idealistický přístup naopak akcentuje analýzy ideologií legitimujících, tedy svým způsobem předcházejících, konkrétní jednání (liberalismus, fašismus, ale i pravicovost, levicovost, zásadovost). Politika je dále zcela univerzálním, i když ne univerzálně determinujícím fenoménem: není nic, co by nás nutilo politicky jednat, ale fakticky se politice jen nesnadno můžeme vyhnout (rodiny, kluby, to vše má své „politiky“). Domníváme se, že zatímco politický realismus zkoumaný empirickou politologií (nejvlivnější je přístup *public choice*) je často jen pragmatickou odpovědí na aktuálně položené dotazy, politický idealismus analyzovaný teoretickou politologií je prodlouženou rukou životního světa každého jednotlivce: místem, kde se znova, mnohem viditelněji, mohou projevit různá na filozofické úrovni výsostně individuální napětí.

Francouzská revoluce dala na počátcích moderního světa vykrytalizovat základnímu politickému střetu dvou ideologií – liberalismu a konzervatismu. Objasnění obsahu i vývoje obou politických ideologií by musela být věnována velmi obšírná analýza: vystačíme si prozatím s liberálním důrazem na rovnost, svobodu, emancipaci člověka a rozum a s konzervativním důrazem na řád, loajalitu, tradice a transcendentní poznání. Na jedné straně se mluví o svobodném individuálním vývoji univerzalizmu lidského rozumu, emancipaci a teorii společnosti jako dobrovolného sdružení, společenské smlouvy. Na straně druhé je vývoj a naplnění osobního života charakterizován důrazem na celost lidského života, uvědomělé poznání kultury, dědictví předků: společnost a její řád je dán postupným a kontinuálním vývojem jejich anonymních tradic a diktát „osvobozené“ masy ve společnosti *rovnosti* je ohrožením takového řádu.

Naší teorií je, že konzervatismus a liberalismus, jejich konflikt v ideálně schematickém srovnání,¹ je ztělesněním univerzálního střetu řádu percepce a řádu Bytí ve veřejné sféře. Výsostně individuální napětí řádů, jejich vzájemné prolínání, které dává individuálnímu životu plnost v kráse paradoxů, nekonečná variabilita jejich epistemologických kombinací a popřípadě zakrývání jednoho druhým, které naopak nikdy nemůže nekonečně trvat z důvodu ontologické báze jejich existence, se v poněkud méně mlhavější podobě odráží v napětí liberalismu a konzervatismu jako správě věcí veřejných.

Konkrétní liberální nebo konzervativní teorie jsou vždy pokusem o syntézu obou řádů: přesto na pozadí nejrůznějších praktických kombinací zůstává jejich ideální střet. V době jednostranného epistemologického vychýlení „obecné atmosféry“ k řádu percepce-

¹) K těmto srovnáním viz [Scruton 1990, 1993; Nisbet 1993; O'Sullivan 1983].

ce, pod tlakem liberalismu, fašismu, socialismu, vědeckého progresivismu a dalších „osvobozujících“ ideologií se konzervativní teorie jako reprezentace řádu Bytí v politice transformovaly částečně do liberální nebo socialistické rétoriky: konzervatismus však touto polarizací dědictví svých idejí, své *ideální* jádro, spíše zachránil. Doba *oboustranného* epistemologického vychýlení postmoderního zvratu je tak *možná* dobou návratu ke kořenům konzervativní ideologie, ale zcela *jistě* dobou aktualizace liberálně-konzervativního napětí.

4. Úloha státu

Liberalismus je tradičně spjat s konceptem minimálního státu. Ačkoliv se paradoxně nebrání novým racionálně spekulativním pojetím distributivní spravedlnosti a úlohu státu na pozadí koncepce vyrovnávání šancí rozšiřuje do oblasti materiální redistribuce, brání se, dejme tomu, tradiční politické úloze státu. Úlohou státu není a nemělo by být reprezentovat *určitou* politickou morálku, *určité* hodnoty nebo zajišťovat kontinuitu s tradicemi národa; politika je dle jeho názoru trhem idejí a stát pouze garantem svobodného občanství svých členů. Jedinou podobou silnějšího státu v rámci liberálního myšlení je welfare state, který se na pozadí ideálu rovnosti snaží eliminovat jakoukoliv pohlavní, rasovou, statusovou či jinou diskriminaci.²

Konzervativní učení od svého počátku v Burkeho *Reflexích* nese dva ústřední charakteristické znaky: tradicionalismus a institucionalismus. Instituce je dle konzervativců původnější nežli svobodný jedinec, je nositelkou *řádu*, smyslu existence společenské organizace. Konzervatismus ve své nejčistší teoretické podobě odkazuje převážně na *historicky důležité*, tradiční instituce.

Tím, že se však od počátku definuje v kontrapozici k modernímu liberalismu, brzo do své koncepce přibírá důraz na instituce jako nutná omezení nad rámec dobrovolné společenské smlouvy: „chránící“ společenský řád před soukromými sobeckými zájmy členů společnosti. Instituce jako nezbytný článek politického řádu neplní požadavek zajištění rovnosti, nýbrž udržení kulturních, národních či obecně morálních tradic zcela nezávisle na jakékoliv materiální redistribuci – konzervatismus se tak v otázce úlohy státu stává *nesociálním antiliberalismem*.³

Je-li teorie o univerzálním střetu řádů percepcí a Bytí ve veřejnosti správná, pak by liberální, *moderní*, pojetí státu mělo koexistovat konzervativnímu, *tradičnímu*, pojetí státu i v zemích, kde se o konzervatismu nemluví. *Moderní* pojetí státu v ČR jistě není třeba dokazovat. Svou empirickou analýzu proto zaměřím zvláště na zjištění *tradičního* pojetí státu v českém prostředí.

5. Výzkumná data a metodologie

Přímá data pro potvrzení existence *tradičního* pojetí státu v posledních letech bohužel neexistují. Použil jsem proto dat z Výzkumu ekonomických očekávání a postojů, který se

²) Rozporu mezi ideálem odděleného vlastnictví a ideálem rovnosti v liberální ideologii se nemůžeme šířeji věnovat: k tomu viz [Hayek 1991, 1995], spor komunitaristů s liberály aj.

³) Jedná se přirozeně o velké zjednodušení konzervativního postoje (např. vyloučení konzervativního důrazu na přísné oddělení privátní a veřejné sféry). Tento redukcionismus je pouze instrumentální, nikoli faktické povahy; tváří v tvář přístupným datům je možná jedinou cestou operacionalizace.

věnoval pouze úloze státu v *ekonomii* (což význam analýzy nesnižuje), nikoliv však v přímé souvislosti se zjišťováním tradičních konzervativních postojů.

Základním rokem analýzy je rok 1996, přesněji leden 1996. Výzkum se prováděl kvótním výběrem na populaci ČR o velikosti vzorku 1459 respondentů. Předmětem mého zájmu byly postoje vyjádřené v odpovědích na otázky týkající se role státu a trhu (*baterie úlohy státu*), participace státu v sociální oblasti (*baterie sociální politiky*) a některých politických témat (*baterie politických postojů*). Plné znění užitých otázek je uvedeno v příloze, proto se v textu často omezím pouze na jejich zkratkový název. Pro účel komparace jsou na některých místech uvedena rovněž data ze dvou předcházejících výzkumů ekonomických očekávání a postojů.

Základní určující proměnnou *tradičního* pojetí státu je *politická orientace*. Abych se vyhnul námitkám týkajícím se jednostranného úhlu pohledu, rozhodl jsem se vytvořit politicko-orientační bázi jak objektivní, tak subjektivní. K výzkumu objektivní politické orientace mi posloužila proměnná *volba stran*, k výzkumu subjektivní politické orientace proměnná *pravice-levice* týkající se ideového sebezaražení k politické pravici, levici nebo středu.

Pro výzkum objektivní politické orientace (která, přiznávám, není doslova objektivní) jsem populaci rozdělil na voliče koalice a voliče opozice s důrazem na zachování pravo-levé struktury. Mezi voliče koalice (dále pravicové voliče) jsem zařadil ty respondenty, kteří by ve volbách dali svůj hlas ODS, ODA nebo KDU. Mezi voliče opozice (dále levicové voliče) jsem zahrnul ty respondenty, kteří by volili ČSSD a KSČM: ostatní strany měly příliš malou voličskou podporu a republikánská strana není levicovou a nakonec ani pravicovou stranou (10 % voličů této strany se řadí k levici). U obou voličských skupin zůstal velký vliv „středových“ postojů, tj. postojů těch voličů, kteří sice např. volí ODS, ale subjektivně se řadí do politického středu.

Postoje pravicových voličů jsou ve srovnání s postoji pravice výrazně sociálněji (nižší podpora ekonomiky volného trhu ve prospěch sociálně tržního typu, nižší podpora svobody soukromého podnikání a naopak větší podpora aktivní státní cenové a zaměstnanecké politiky), a tak odrážejí:

- postoje charakteristické pro středovou orientaci;
- postoje charakteristické pro ženské pohlaví;
- neexistenci postojů pravicového extrémismu.

Rozdíly mezi levicí a levicovými voliči jsou daleko větší než rozdíly mezi pravici a pravicovými voliči, a tudíž i význam separované analýzy pro obě skupiny zvlášť je větší, než je tomu u výzkumu respondentů pravicových politických postojů. Důvodem je opět přítomnost středových postojů u levice: tato přítomnost má však mnohem větší diferenciální účinek. Vzhledem k cíli analýzy (identifikace *nesociálního* antiliberalismu) nebylo nutné zabývat se podrobnějším popisem vztahů levicové politické orientace.

6. Existence *tradičního* pojetí státu

Nejlépším řešením k potvrzení nebo zamítnutí mé hypotézy bylo použití faktorové analýzy na baterii otázek věnujících se svobodě podnikání, otevřenosti trhu, roli vlády, tj. *baterii úlohy státu*. Pro vysvětlení rozdílů v postojích zkoumané baterie otázek *pro celou populaci* nabídla faktorová analýza dva faktory, z nichž druhý, slabší, obsahoval pouze dvě proměnné – *korupce* a *nepoctivý způsob*. Silný vliv sociálně tržních a socialistických

postojů jako „mainstream“ postojů celkové populace v souvislosti s rostoucí úlohou státu nedovolil další diskriminaci proměnných.

Zajímavější však byly výsledky faktorové analýzy pro pravicové voliče (objektivní politická orientace), soustředěné v tabulce 1.

Tabulka 1. Faktorová analýza na baterii otázek úlohy státu pro pravicové voliče

	FACTOR 1	FACTOR 2	FACTOR 3
kontrola státu	-0,80390	0,04397	0,15811
typ ekonomiky	-0,75355	-0,20489	0,06441
zahraniční firmy	0,55405	0,25835	-0,17701
volnost podnikání	0,51767	0,42917	0,03605
schopným milióny	0,47468	0,46913	0,05187
schopným peníze	0,07651	0,75751	-0,08042
chudoba	0,25900	0,66960	-0,03095
sociální spravedlnost	-0,00103	0,59602	-0,33396
změny v ekonomice	0,37339	0,56588	-0,14139
korupce	-0,00439	-0,06741	0,88243
nepoctivý způsob	-0,38936	-0,19694	0,64734

Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996, zpracováno v SPSS.

Uvedené hodnoty prezentují faktorové zátěže (korelační koeficienty faktoru a dané proměnné).

Ačkoliv by se dal očekávat podobný závěr jako v případě analýzy pro celou populaci, nabídla faktorová analýza k vysvětlení variance tentokrát tři faktory, dva velmi silné; první rotovaný faktor vysvětluje 21,5 % variance, druhý 20,35 %. Na pravé straně našeho politického spektra se tedy objevil významný diferenciační element.

První faktor vzhledem k proměnným, kterými se sytí, jsem nazval *mírou etatismu*. Druhý faktor *mírou individualismu*. Zatímco první faktor respondenty dělí zvláště podle míry souhlasu s existencí kontroly státu v ekonomice (od „minimalistů“ až po největší pravicové „etatisty“), druhý podle míry individualismu (od individualistů až po respondenty k individualismu hluboce skeptické, jejichž postoj budu pro zjednodušení nazývat kolektivismem). Oba faktory jsou na sobě vzájemně zcela *nezávislé* a míra individualismu je nezávislá na proměnné *kontrola státu*!

To znamená, že i největší individualisté – jak později potvrdila analýza frekvencí 1. kategorie rekódovaného faktoru – souhlasí ve velké míře s tím, že ekonomika by měla být i nadále pod kontrolou státu. Tak můžeme přijmout dva závěry týkající se pravicového postoje české populace:

1. míra individualismu je zcela *nezávislá* na míře etatismu: jedná se, v případě českých pravicových voličů a podobně i pravice, o dva diskrétní pohledy na svět;
2. i největší individualisté, kteří jsou stejně jako minimalisté relativně skeptičtí k sociálním intervencím státu a jsou ve svých postojích „nejpravicovější“ z pravice, přesto souhlasí s vysokou státní kontrolou ekonomiky (vyšší kontrola ekonomiky státem neznamená pro ně vyšší míru redistribuce)!

Je patrné, že druhý závěr vzbudil mou pozornost. Co se týče charakteru analýzy, existuje *významná* souvislost mezi rozložením respondentů v obou kategorizovaných faktorech a

jejich odpověďmi na otázky *baterie sociální politiky*: tj. s růstem míry etatismu a poklesem míry individualismu respondenti více souhlasí se státním určováním cen (proměnná *stát-ceny*), zajištění bydlení státem (*stát-bydlení*) apod. Významnost této souvislosti klesá nebo téměř mizí pouze u otázek týkajících se adresnosti sociální politiky (*adresnost*) a správnosti regulace nájemného (*nájemné*), které jsou předmětem celopopulační shody.

Jinak je tomu v případě souvislostí mezi rozložením respondentů ve faktorech a v otázkách *baterie politických postojů*. Zatímco růst etatismu je spojen hlavně s růstem souhlasu s autoritativní formou vlády (*pevná ruka*) a růstem očekávání podstatnější změny vlády (*změna vlády*), růst kolektivismu naopak s větší tolerancí vůči bývalým komunistickým funkcionářům (*komunisti*) a vůči emigrantům z východu (*emigrace*). Tak jsou protipólem minimalistů ve faktoru pravicoví extrémisté s výraznějším „sociálním citěním“ a protipólem individualistů naopak stoupenci tolerantnější pravice s výraznějším „sociálním citěním“ nesoucí charakteristiky středu. Zatímco míra etatismu odpovídá na nepoloženou otázku o *míře* úlohy státu v ekonomice (a roste zároveň s růstem všech možných státních zásahů), míra individualismu odpovídá na nepoloženou otázku o *pojetí* státních zásahů. Pro první kategorii míry individualismu (tj. největší individuály) se jedná o pojetí *tradiční*, kladoucí na stát nároky přímo neuváděné (jež vyplývají pouze hypoteticky ze stanovené teorie), ochrannářské a mírně sociální, zatímco pro kategorii třetí, hraniční, o pojetí sociálně konzervativní nebo „sociálně tržní“. Tak míra etatismu odpovídá na to, *kolik* státu: míra individualismu mimo jiné na to, *jaký* stát.

Faktorová analýza pro *pravici* (subjektivní politickou orientaci) poukázala na stejné rozdělení respondentů: sestava proměnných a převážně i jejich pořadí dle velikosti faktorových zátěží je obdobná jako v případě pravicových voličů. Míra individualismu vysvětluje však více variance nežli míra etatismu, tj. pořadí faktorů dle jejich významnosti se prohodilo. Zmizením středu z analýzy dochází totiž k situaci, kdy růst etatismu i růst kolektivismu vedou téměř k analogické situaci – růstu „sociálního citění“ a pravicového extremismu (což se odráží i v nadhodnocených volebních preferencích republikánské strany u obou třetích kategorií). Nemalý vliv sehrává jistě i jinak přímo nesignifikantní vzdělání a signifikantní pohlaví.

Zatímco pro politických střed ještě faktorová analýza dopadne obdobně jako pro pravici (ačkoliv dojde k jakémusi splynutí míry sociálního individualismu i etatismu a k různým „zvláštním“ postojovým vztahům vždy typickým pro středovou orientaci), faktorová analýza pro levici nabídne pro vysvětlení rozdílů pouze jeden faktor a situace je podobná jako v případě celkové populace.

Překvapením jsou výsledky faktorové analýzy na podobné *baterii úlohy státu* za rok 1994, jelikož faktorová analýza vygenerovala oba faktory už pro *celou populaci*, což poukazuje na skutečnost, že nezávislost individualistického pohledu na svět s pojetím minimálního státu může mít v ČR celospolečenský, tedy nejen pravicový dosah. Nedojde přirozeně k ostré diskriminaci *moderního* a *tradičního* pojetí státu, jako je tomu v případě analýzy mezi pravicově orientovanými respondenty – největší celopopulační „liberálové“ souhlasí z 41,5 % s kontrolou ekonomiky státem a z 26,8 % s tím, aby stát administrativně více než dnes fixoval ceny.

Faktorová analýza tedy jak u subjektivní, tak objektivní politické orientace pro všechny sledované roky (1996, 1995, 1994) potvrdila existenci dvou faktorů svědčících o *nezávislosti* míry individualismu a etatismu u pravicově orientovaných respondentů (v roce 1994 dokonce u respondentů všech), a tím vytvořila možnost pro podrobnější

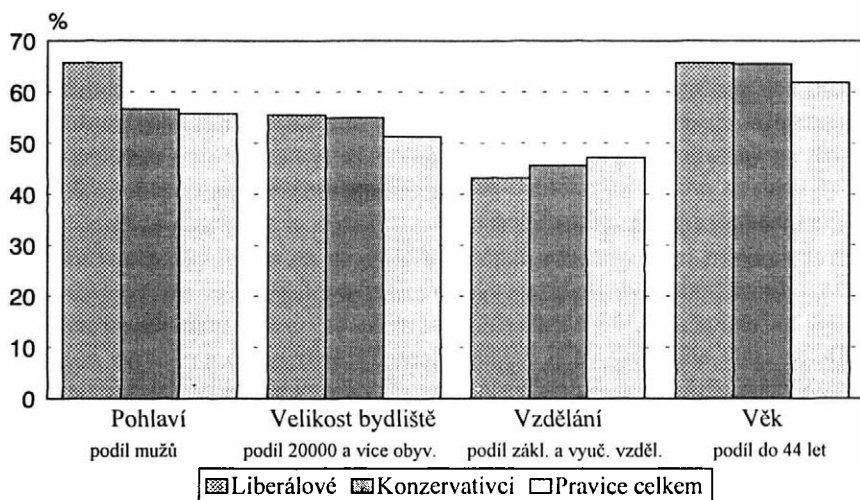
prozkoumání *tradičního* pojetí státu. Rozdělení proměnných do faktorů i jejich pořadí ve faktorech je pro *pravici* i *pravicevé voliče* a pro jednotlivé roky převážně stejné; rozdílné je jen pořadí jednotlivých faktorů dle jejich významnosti. Zde je tedy důležité poukázat na užitečnost separovaných analýz pro oba druhy politické orientace, které toto pořadí poněkud „relativizují“ i vysvětlují jeho pozadí.

7. Nositelé *tradičního* pojetí státu

Díky rekódování a diskriminaci míry etatismu jsem získal skupinu minimalistů (dále *liberálů*); rekódováním míry individualismu jsem získal i skupinu největších individualistů (dále *konzervativců*).⁴ Následně jsem provedl vzájemnou komparaci frekvencí. Upozorňuji však, že tato analýza je čistě spekulativní: fakticky tyto skupiny neexistují. Účelem komparace frekvencí je pouze ukázat na niternější vztahy uvnitř pravice, kdy zřetelné rozdíly v postojích mohou být jistým ukazatelem reálné existence separované skupiny konzervativců, aniž by skutečná míra jejich souhlasu v postojích splývala zcela s mírou, kterou jim sám na základě faktorové analýzy přisuzuji.

Nejdříve se budu věnovat situaci pro *pravici*. Graf 1 ukazuje nejdůležitější rozdíly mezi oběma skupinami (liberály a konzervativci) navzájem, jakož i vůči celkovému pravicevému průměru, v *nezávislých proměnných* (je tedy jistou transparentí hlavních determinujících faktorů rozdílů v postojích). Ve všech třech zkoumaných letech je nejvýraznější rozdíl mezi konzervativci a liberály v *pohlaví*. U obou skupin jsou více zastoupeni muži, nežli je průměr pro celou pravici, ale u liberálů je toto zastoupení vždy znatelně vyšší. Jen pro ilustraci, ve srovnání s průměrem za celou populaci v roce 1996 mají konzervativci o 9 % a liberálové o 18 % (!) větší zastoupení mužů (jak jsem již upozornil, uváděná procenta mají pouze ilustrativní charakter). Oproti pravicevému průměru jsou obě skupiny významněji z *větších měst*, *vyššího vzdělání* a zvláště *nižšího věku*.

Graf 1. Rozdíly v nezávislých proměnných

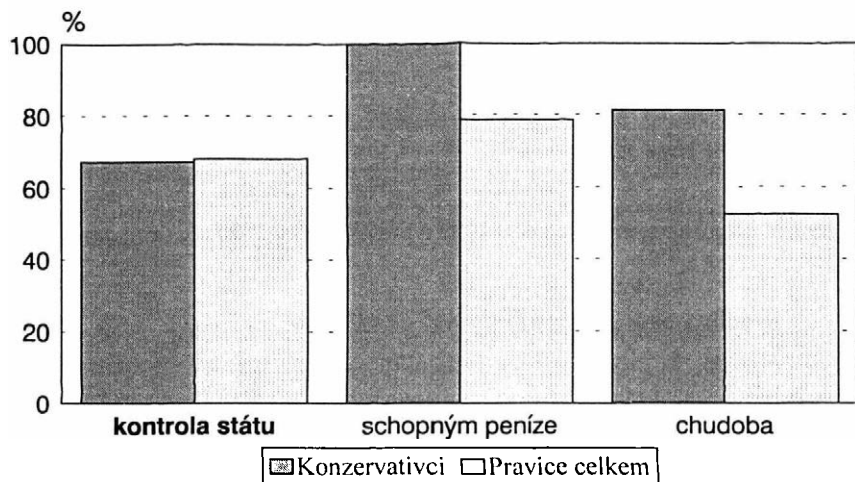

Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996

⁴) Rekódování jsem kvůli chystané komparaci provedl tak, abych do první kategorie rekódovaného faktoru zařadil zhruba 32 % pravicevých voličů nebo pravice.

Jak vyplývá z grafu 2, největší rozdíly v *postojích* mezi konzervativci a pravicovým průměrem jsou v otázkách týkajících se individualistického pohledu na svět – např. názor, že si za svou chudobu může každý sám (*chudoba*) a schopní si dnes mohou vydělat hodně peněz (*schopným peníze*). Naopak v otázce *kontrola státu* se postoj konzervativců téměř neliší od pravicového průměru. Graf zachycuje hodnoty podílu souhlasných odpovědí na dané otázky: tj. je součtem podílu odpovědí „určitě ano“ a „spíše ano“. Podobně je tomu i u ostatních uváděných grafů.

Graf 2. Rozdíly v postojích mezi konzervativci a pravicovým průměrem

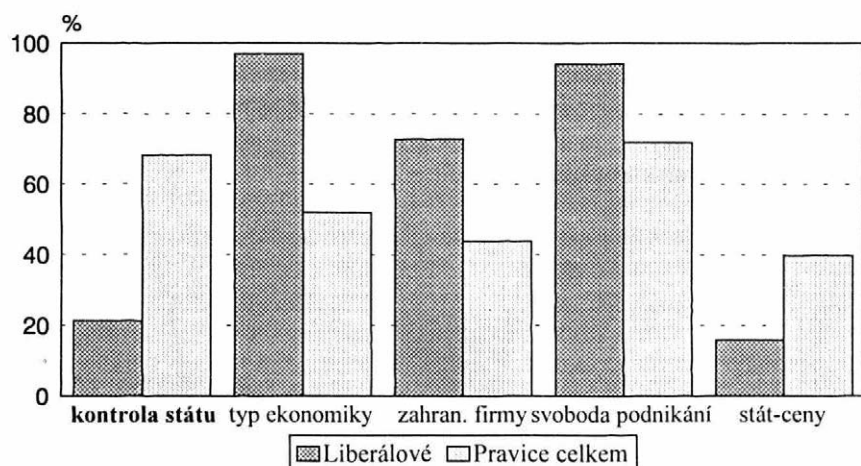

Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996

Počet proměnných, jejichž hodnota vysoce převyšuje hodnotu pravicového průměru, je u liberálů významně vyšší než u konzervativců – liberálové se zdají být nositeli „extrémnějších“ pravicových postojů – zvláště v otázkách *baterie úlohy státu*, méně pak v otázkách *baterie sociální politiky*. Z grafu 3 vidíme, že největší rozdíly v postojích mezi liberály a pravicovým průměrem jsou skutečně v otázkách týkajících se úlohy státu – ekonomie by neměla být dále pod kontrolou státu (*kontrola státu*), „nejsympatičtější“ typ ekonomiky je ekonomika volného trhu (*typ ekonomiky* – graf ukazuje podíl souhlasících s typem ekonomiky volného trhu), zahraniční firmy by měly u nás působit zcela svobodně (*zahraniční firmy*) a soukromým firmám by měla být dána úplná svoboda (*svoboda podnikání*).

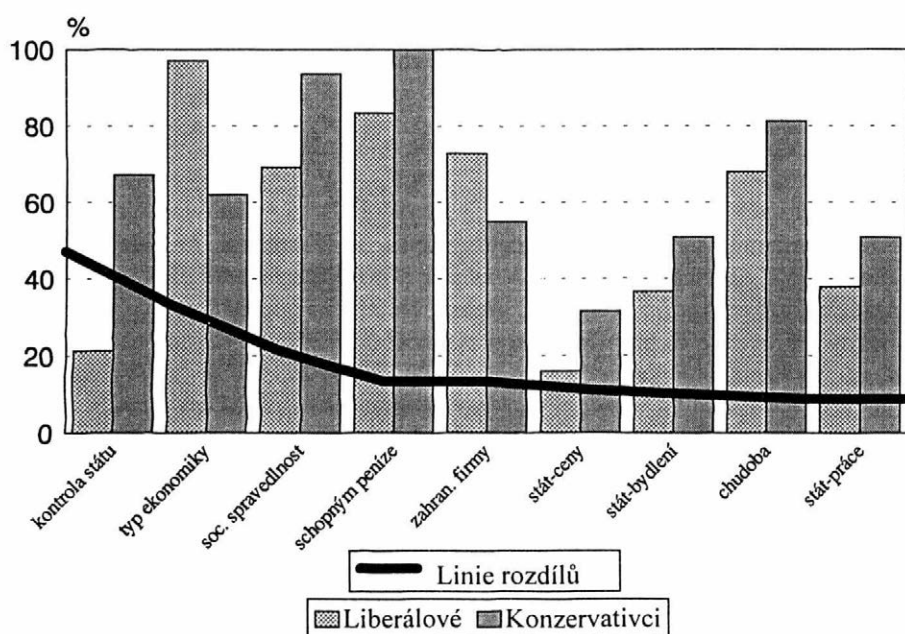
V grafu 4 jsou znázorněny samotné rozdíly mezi oběma skupinami navzájem. Jak ukazuje *linie rozdílů*, jednotlivé proměnné jsou seřazeny dle výše rozdílu v podílech souhlasných odpovědí mezi oběma skupinami. Je zřejmé, že žádný rozdíl mezi konzervativci a liberály v otázkách *baterie sociální politiky* nemůže plně kompenzovat rozdíly v otázkách *baterie úlohy státu* (zvláště v ústřední otázce *kontrola státu*). Znatelně vyšší role státu (jakož i vyšší míra individualismu) se u konzervativců pojí pouze částečně s vyšší sociální rolí státu, a to v případě fixace cen (*stát-ceny*), zajištění bydlení potřebným (*stát-bydlení*) a aktivní participace státu na trhu práce (*stát-práce*).

Graf 3. Rozdíly v postojích mezi liberály a pravicovým průměrem

Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996

Graf 4. Rozdíly v postojích mezi konzervativci a liberály

Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996

Z analýzy trendů rozdílností mezi oběma skupinami by vyplynulo, že zatímco rozdíl v postojích v případě státní fixace cen je stále nižší, v otázce bydlení a práce se rozdíly zvyšují. Mezi konzervativními respondenty přibývá totiž stále více *nejmladších*, kteří,

ačkoliv souhlasí se zavedením školného a nepodporují státní fixaci cen, požadují stále více zajištění práce a bydlení státem.

Stejně jako v případě pravice je i u *pravicových voličů* nejdůležitější nezávislou proměnnou „determinující“ rozdíly v postojích *pohlaví* – i zde mají liberálové větší zastoupení mužů nežli konzervativci a obě skupiny jsou v podílu mužského pohlaví vysoko nad průměrem pravicových voličů. Ostatní rozdíly téměř kopírují situaci popisovanou u pravice – rozdíly mezi oběma skupinami jsou ve stejných postojových proměnných jako u pravice, ale jejich hodnota je ve *všech* případech stejná nebo vyšší.

Hlavním místem, kde se projevuje rozdíl mezi objektivní a subjektivní politickou orientací je zřetelně *baterie sociální politiky*. Konzervativci pravicových voličů jsou výrazněji „sociální“ nežli konzervativci pravice. Je možné tedy konstatovat, že analýza objektivní pravicové politické orientace obsahující i středové postoje (převážně ženského pohlaví) neukáže rozdělení míry individualismu a míry etatismu tak jednoznačně jako analýza provedená u pravice, nicméně toto rozdělení rozhodně potvrdí. Navíc se zde projeví větší inkonzistentnost odpovědí. Subjektivní politická orientace vykazuje mnohem větší postojovou stabilitu a středový vliv v případě objektivní politické orientace postojová rozdělení poněkud „rozostří“.

8. Závěr

Převládající politologickou teorií vysvětlující konkrétní politické jednání (např. volební chování) je dnes teorie veřejné volby (public choice). Racionální zájem jednotlivce nebo sociální skupiny je dle ní ústřední proměnnou pro vysvětlení skutečného jednání. Postup prezentovaný v této práci je teorií alternativní, která se snaží být k teorii veřejné volby komplementární. Důraz není kladen na empirickou (materiální) povahu partikulárních zájmů, nýbrž na ideové pozadí při vytváření politických postojů – ideové „zájmy“ –, které mohou při konkrétním volebním chování být s racionálními zájmy v nesouladu a případně nad nimi i zvítězit.

Na člověka lze pohlížet jako na průsečík dvou ontologicky svázaných, ale epistemologicky proměnlivých, řádů – řádu percepce a řádu Bytí. Řád percepce je člověku jedinečnou seberealizací, místem, ve kterém sám pojmenovává svět a s nemalými potížemi vykonává v souvislosti s hledáním sebe sama akt stvoření. Řád Bytí je mu naopak setkáním s časem a historií, které ho přesahují, místem rozeznání na vlastní osobě nezávislého bytí. Postmoderním obratem dochází k aktualizaci napětí mezi řády, které se ztělesňuje i v rovině politické ideologie. Domnívám se, že toto „transformované“ napětí do veřejné sféry reprezentuje dichotomie liberální a konzervativní politické doktríny, která postmoderním obratem nabírá jisté nové rysy, jelikož každá idea je přirozeně i stínem svého času. Nejvýznamnějším rysem je např. nemožnost legitimní výpovědi o řádu Bytí, ztělesněném na politické úrovni konzervatismem postmoderní doby.

Dichotomii liberálně-konzervativní reprezentuje pak ve sféře role státu dichotomie *moderního* a *tradičního* pojetí státu. Empirickou analýzu jsem zaměřil na zjištění a popis *tradičního* pojetí státu v českém prostředí. S využitím dat z Výzkumu ekonomických očekávání a postojů se mi podařilo lokalizovat skupinu pravicových „konzervativců“ jako možných nositelů *tradičního* pojetí státu, tedy skupinu, která je výrazně individualistická, pravicově orientovaná, a přitom klade na státní kontrolu ekonomiky velký důraz; tento důraz není sociálně podbarven. Provedl jsem podrobnější popis charakteristik této populace, který zůstává pouze hypotetickým, jelikož je výsledkem následné spekulace a nikoli

analýzy přímých odpovědí respondentů. *Tradiční* pojetí státu zůstává otazníkem, který by rozhodně neměl být opomenut sociologickou studií.

MARTIN LUX *pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, kde je členem týmu ekonomické sociologie. Zabývá se především analýzou politických ideologií a jejich vlivu na ekonomické postoje.*

Příloha: Otázky z Výzkumu ekonomických očekávání IX. užitě v práci

Respondent odpovídal (pokud není uvedeno jinak) zaškrtnutím variant:

1 – určitě ano, 2 – spíše ano, 3 – spíše ne, 4 – určitě ne

1. Baterie úlohy státu

Schopný: peníze: Každý schopný si dnes může vydělat hodně peněz.

Svoboda podnikání: Soukromému podnikání je třeba ponechat naprostou volnost.

Schopným milióny: Je správné, aby opravdu schopní lidé měli hodně peněz, třeba i milióny.

Kontrola státu: I v nových podmínkách by ekonomika měla být pod kontrolou státu.

Zahraniční firmy: Zahraniční firmy by u nás měly mít zcela otevřené pole působnosti.

Korupce: Ve státních úřadech je mnoho korupce.

Chudoba: Za svoji chudobu si každý může především sám.

Nepoctivý způsob: Lidé u nás bohatnou především nepoctivým způsobem.

Sociální spravedlnost: Dnešní systém je sociálně spravedlivější než předchozí (do roku 1989).

Změny: Změny v ekonomice musí být co nejrychlejší, i když to znamená přechodné snížení životní úrovně lidí.

Typ ekonomiky: Dáváte celkově přednost ekonomice:

socialistické, jaká u nás byla do roku 1989;

sociálně tržní, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku;

ekonomice volného trhu, s minimálními zásahy státu.

2. Baterie sociální politiky

Mzdové rozdíly: Měly by se podle Vás zvětšit rozdíly ve mzdách?

Stát-ceny: Měl by podle Vašeho názoru stát větší měrou úředně stanovovat ceny?

Stát-práce: Měl by podle Vašeho názoru stát zajistit práci každému, kdo chce pracovat?

Stát-bydlení: Myslíte si, že stát by měl zajistit bydlení každé rodině, které se nedaří získat byt?

Adresnost: Myslíte si, že byla správná opatření provedená v sociální politice, tj. adresné dávky jen pro rodiny s nižšími příjmy namísto dávek pro všechny?

Nájemné: Považujete za správnou regulaci nájemného v bývalých státních bytech (tj. nájemné se smí zvyšovat jen po malých krocích, takže nepokrývá náklady spojené s údržbou)?

Školné: Souhlasil byste se zavedením školného na vysokých školách, přičemž nemajetní studenti by dostali výhodnou půjčku od státu?

3. Baterie politických postojů

Volba stran: Kdyby se již nyní konaly volby do českého parlamentu, kterou politickou stranu (hnutí) byste asi volil(a)? Vypište.

Pravice-levice: V politice se často používají pojmy „pravice“ a „levice“. Kam byste se sám(a) zařadil(a), kam asi svými názory patříte? Nabídka: jasná levice, levice, střed, pravice, jasná pravice.

Občanské svobody: Myslíte si, že v současné době jsou v České republice občanské svobody na úrovni vyspělých západních zemí?

Pevná ruka: Bylo by pro naši zemi lepší, kdyby místo diskusí o různých způsobech řešení současné situace vládla pevná ruka a někdo jasně řekl, co se má dělat?

Komunisti: Bylo by pro naši zemi lepší, kdyby bývalí členové komunistické strany nesměli vykonávat odpovědné funkce?

Postihy Romů: Bylo by pro naši zemi lepší zavést přísnější postihy Romů?

Emigrace: Bylo by pro naši zemi lepší uzavřít hranice pro emigranty z Východu?

Změna vlády: Očekáváte podstatnou změnu vlády po příštích volbách, tj. zastoupení jiných stran?

Literatura

- Bell, D. 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London: Heinemann.
- Bělohradský, V. 1992. *Kapitalismus a jeho občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel.
- Hayek, F. A. 1991. *Právo, zákonodárství a svoboda*. Praha: Academia.
- Hayek, F. A. 1995. *Osudová domýšlivost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Heidegger, M. 1993. *Básnický bydlí člověk*. Praha: OIKOYMENH.
- Kant, I. 1996. *Kritika praktického rozumu*. Praha: Svoboda.
- Kratochvíl, Z. 1994. *Filosofie živé přírody*. Praha: Herman a synové.
- Lakoff, G. 1995. „Metaphors, Morality, and Politics, Or Why Conservatives Have Left Liberals in the Dust.“ *Social Research* 62: 177-215.
- Levy, D. J. 1993. *Politický řád*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Liotard, J.-F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: Filosofie.
- Mc Luhan, M. 1991. *Jak rozumět médiím*. Praha: Odeon.
- Nisbet, R. 1993. *Konzervatismus*. Praha: Občanský institut.
- Oakeshott, M. 1989. *Voice of Liberal Learning*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ortega y Gasset, J. 1993. *Vzpouřa davů*. Praha: Naše vojsko.
- O'Sullivan, N. 1983. *Conservatism*. London: J. M. Dent and Sons Ltd.
- Scrutton, R. 1990. *Slovník politického myšlení*. Brno: Atlantis.
- Scrutton, R. 1993. *Smysl konzervatismu*. Praha: TORST.
- Voegelin, E. 1978. *Anamnesis*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.

Summary

This article was an attempt to connect a theoretical argument with a statistical analysis of empirical information to find principles underlying human perception. In the first chapter the philosophi-

cal theory was presented. Inspired by philosophers Levy and Voegelin the essence of perception of the human being is seen as a conflict between 2 orders – the order of perception and the order of Being.

The existence of these orders is primarily dependent on subject perception, therefore they were defined within the subjective perception of a particular person. After this recognition we can however see their existence in 2 levels of their being: level *onto* and level *episto*. *Onto* level is described with reference to the division of *earthly limitations* and *cosmical limitations* in human perception of the world. The existence of orders on the level *episto* is open to historical changes, for example, the modern period was a period of a bias towards the order of perception, and the post-modern period is a period of bias towards both orders.

It was then shown how this bias on the *episto* level can influence the sphere of political practice. Here the dichotomy of the order of perception and the order of Being is very closely related to the dichotomy of two political ideologies: liberalism and conservatism. The bias towards both orders in the post-modern age on the *episto* level of being means also the actualisation of liberal-conservative tension, and the return of original conservative politics.

To provide statistical confirmation conservatism was defined as politically right and institutionally unsocial anti-liberalism (strong government). We used concrete data from the Research of Economic Expectations and Attitudes on the role of the state in economy and confirmed by factor analysis the independence of *etatism* from *individualism*. The group of individualists is likely to be the group of latent Czech conservatives. Their main characteristics are presented in the charts.

Jak rozumět populačním projekcím*

LADISLAV RABUŠIC**

Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

How to Understand Population Projections

Abstract: As a consequence of profound changes in the demographic behaviour of the Czech population, results of population projections have become an important part of transformation debates and discussions. Sometimes there has been a tendency to accept population projections data uncritically. In its first part, this paper informs Czech sociologists about some problems and about some critical points of population forecasting. Then results of some recent projections are confronted with the real development, and it is maintained here that only those projections which use several scenarios can be recommended.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 3: 289-308)

Proměny v populačním chování, které zaznamenáváme v České republice v průběhu devadesátých let, nasměrovaly pozornost mnohých sociálních analytiků, žurnalistů a politiků k demografickým aspektům života společnosti. Jelikož populační změny mají často své potencionální ekonomické a sociální efekty, je zřejmé, že v období populačních změn je poptávka po údajích o tom, jak se bude vyvíjet obyvatelstvo a jaké bude mít parametry, velmi vysoká. Je proto pochopitelné, že do nynějších debat o tom, jak např. organizovat systém přídavků na děti, jak financovat důchodový systém, jak se bude vyvíjet míra nezaměstnanosti, či jak organizovat české střední a vysoké školství, vstupují s nebývalou vehemencí demografická data popisující strukturu populace a její očekávaný vývoj. Výsledky populačních projekcí se tak v období těchto změn stávají strategickou informací.

Cílem tohoto článku je naznačit sociologické veřejnosti stručně některé obtíže, s nimiž je tvorba populačních projekcí spojena, tyto obtíže ilustrovat na výsledcích několika minulých projekcí a prostřednictvím těchto informací sdělit, jak je možné výsledky populačních projekcí „číst“ a používat.

Limity předvídání budoucnosti

Předpovědi budoucnosti či prognózování budoucích událostí je aktivita stará jako lidstvo samo. Vždy, v každé době, v každé pospolitosti a společnosti existovali jedinci nebo skupiny osob, kteří se živili předvídáním věcí příštích. Ač nazýváni různě – šamani, me-

*) Úvahy pro tuto stať byly podporovány Grantovou agenturou ČR, číslo grantu 403/96/K120 *Sociální trendy*. Stať je přepracovanou verzí práce, která byla vypracována pro interní grantovou agenturu Ministerstva zdravotnictví ČR k řešení úkolu *Ekonomická a sociomedicínská východiska tvorby zdravotní politiky v oblasti geriatrické zdravotní péče*, číslo grantu IGAMZ ČR 3541-3. Děkuji dvěma anonymním recenzentům za jejich podstatné a významné podněty, jimiž mě přiměli celou problematiku znovu promyslet a náležitě upravit.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., katedra sociální práce a sociální politiky, Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, tel. (05) 41 12 13 01, e-mail rabu@manwe.phil.muni.cz

siášové, věštcí, proroci, futurologové či prognostici, jedno mají společné. Ze znaků minulosti či současnosti vyvozovali či vyvozují znaky budoucnosti.

I moderní společnosti, jejichž existence je všeobsažně proložena akty racionální vědecké analýzy, si tento druh lidské činnosti ponechaly. Nemůže tomu ani být jinak, tvrdí mnozí, neboť v případě, kdy věda je schopna formulovat tzv. nomologicko-deduktivní vysvětlení¹ [viz Hempel a Oppenheim 1968] – a cílem vědy a jejím smyslem je především vysvětlení, je schopna také předpovědi, predikce. Rozdíl mezi predikcí a vysvětlením (mimochodem Hans Reichenbach, německý logik a filozof žijící v USA, razil pro vysvětlení termín „postdikce“) spočívá pouze v tom, zdali vysvětlovaný jev (*explanandum*) již nastal či nikoliv, neboť logická struktura vysvětlení a logická struktura predikce je stejná. Pokud tedy v souladu se strukturou nomologicko-deduktivního schématu vypovídáme o minulém, vysvětlujeme. Pokud vypovídáme o budoucím, předpovídáme.

Obecně pak platí, že v okamžiku, kdy je věda schopna zformulovat obecný kauzální zákon ve tvaru „*jestliže A, pak B*“, je automaticky schopna předvídat.²

Pro každodenní život člověka, o jehož racionální uchopení se snaží společenské vědy, ovšem platí, že ne všechny případy, které splňují jisté podmínky, budou mít bez výjimky i v dalších charakteristikách identické rysy. Řečeno slovy Carla Hempela [1968], ne vždy je možno v *explanans* formulovat výpovědi přísně univerzální formy, neboť povaha mnohých jevů je taková, že pro ně lze formulovat ne obecné zákony, ale pouze statisticko-pravděpodobnostní výpovědi. Z takovýchto generalizací ovšem není *explanandum* logicky dedukovatelné, závěr z nich není premisami implikován. Hempel proto tento způsob vysvětlení nazývá induktivní systematizací. Pro společenské vědy z toho vyplývá, že většina jejich generalizací má stochastický charakter a že o obecných kauzálních zákonech mohou jen snít. Proto platí, že my, společenští vědci, to máme s vysvětlováním aktů a jevů sociálního světa obtížné. Máme-li však potíže s vysvětlováním, musíme to mít obtížné, logicky, také s předvídaním.

Tento fakt nicméně společenským vědám obvykle nebrání, aby se do předvídaní pouštěly. Metody, které při tom používají, jsou různého druhu, většinou jsou však vzdáleny od predikce založené na přísně nomologicko-deduktivním schématu. Pracují buď s extrapolací trendů – prodlužují minulé trendy do budoucnosti, nebo heuristicky, na základě dosavadních zkušeností, vytvářejí variantní scénáře možného (i nemožného) budoucího vývoje. Mnohé futurologické práce tohoto druhu, jmenujme namátkou *Meze růstu* manželů Meadowsových, Naisbittovy *Megatrendy*, Tofflerovu *Třetí vlnu*, se staly uznávanými dokumenty, o nichž se vedly diskuse ve světové veřejnosti.

Ani sebevětší úspěch futurologických bestsellerů ovšem nic nevypovídá o tom, zdali předvídat budoucí společenský vývoj je vůbec možné.³ Zdrojů pro skepsi o mož-

¹) Při tomto druhu vysvětlení je *explanandum* (věta popisující vysvětlovaný jev) logicky dedukována, vyvozena z *explanans*, tedy z tvrzení o východiskových podmínkách a z obecných zákonů.

²) Mějme obecný fyzikální zákon, jenž zní: kovy se teplem roztahují. Tento zákon má podobu kauzálního výroku *jestliže A, pak B*, neboť lze říci: *jestliže je látka kovem, pak se při zahřívání roztahuje*. Přidáme-li k tomuto obecnému zákonu tvrzení, že železo je kovem, nomologicko-deduktivně můžeme z těchto *explanans* vyvodit závěr (*explanandum*), že železo se při zahřívání roztahuje. Jelikož obecný kauzální zákon je zákonem nad prostorem a časem, nutně musí platit i v budoucnu: kdykoliv budeme zahřívati kov, bude se roztahovat.

nostech předvídat je více. (1) Především je zde tvrdá kritika možností předvídání, kterou logicky průzračně předvedl Karl Popper ve své *Bídě historicismu*⁴ (1957, česky [1994]). (2) Dalším důvodem skepse je mnohokrát opakovaná sociologická zkušenost, že lidská aktivita rodí nezamýšlené důsledky svého jednání. Z existence nezamýšlených důsledků vyplývá, že nejsme-li schopni předvídat některé důsledky lidského chování, nemůžeme být ani schopni předvídat budoucí události společenské. (3) Konečně významným limitem naší důvěry v predikce společenského vývoje je to, jak nás poučil Robert Merton, že některé předpovědi, především ty s možnými negativními dopady, jsou přijímány natolik vážně, že společnosti vyvinou velké úsilí, aby se těchto dopadů vyvarovaly, čímž přispějí k tomu, že předpovězená skutečnost se neuskuteční (v terminologii mertonovské se jedná o tzv. *sebedestruující se proroctví*).⁵

Aniž bychom otázkou, zdali je předvídání ve společenských vědách možné, v této stati rozhodli,⁶ konstatujeme jako fakt, že navzdory veškeré skepsi se projektování, prognózování, modelování či anticipování budoucích vývojových trendů děje a že je dokonce běžnou a rutinní součástí mnohých odborných aktivit. Své modely vývoje konstruují ekonomové a environmentalisté, politické chování předvídají politologové. Především však budoucnost mají plně v popisu své práce futurologové. Předvídání je tak podle všeho činnost, jak nás upozorňuje Petrusek [1993] prostřednictvím tzv. Gurevičova paradoxu,⁷ která je – kupodivu – s rostoucí složitostí světa stále četnější.

Jednou z oblastí, kde se budoucnost modeluje zcela běžně, je demografie. Odhady budoucího vývoje počtu obyvatel a jeho věkových struktur – ať již na úrovni regionální, kontinentální či celosvětové – jsou dnes běžně produkovanými a stále více a více žádanými informacemi. Nemůže tomu být jinak, neboť v době, kdy se *populační faktor* stává zásadní proměnnou v mnoha expertních úvahách o dalších možnostech existence lidského druhu, kdy byly *lidský kapitál* a *lidské zdroje* povýšeny na primární determinanty dalšího ekonomického růstu a kdy se *svobodný a seberealizující se občan* stal ústředním smyslem existence společnosti, se logicky informace o početním množství této entity a o její struktuře a distribuci stávají strategicky významnými sděleními.⁸

³) Např. v rámci sociologie se Petrusek [1993] domnívá, že sociologie je úhrnem předpovědí natolik, nakolik je úhrnem více či méně adekvátních explanací. Vzhledem k multiparadigmatičnosti sociologie, dodejme, je však ono „více či méně adekvátní“ poněkud relativní a jak by jistě řekl Keller [1995], adekvátních explanací je v sociologii poskrovnu. Keller z českých sociologů pravděpodobně nejvýrazněji – a podle mého názoru snad až přehnaně – akcentuje neschopnost sociologie vysvětlovat, předvídat a podávat návody k řešení.

⁴) Předvídání podle Poppera není možné, neboť budoucí vývoj je silně ovlivněn množstvím budoucích poznatků a tento růst poznatků není racionálně předvídatelný.

⁵) Vedle toho ovšem existují i předpovědi, které mají na základě pozitivní zpětné vazby tendenci se uskutečnit právě z toho důvodu, že byly vysloveny (tzv. *sebenaplnující se proroctví*).

⁶) Inspirativní úvahu na toto téma nalezne čtenář v zatím málo doceněné monografii Petruskové *Teorie a metoda v moderní sociologii* [1993].

⁷) „Čím nepředvídatelnější je svět, tím větší je potřeba předvídání“ [Petrusek 1993: 61].

⁸) Odběrateli dat o budoucím vývoji obyvatel jsou jednak vědecké instituce, jednak politikové a také velký business. Vědci potřebují data o celosvětové populaci k predikcím budoucího vývoje znečištění, spotřeby energie, potřeby potravin a pitné vody. Projektování ekonomických parametrů vývoje společnosti, epidemiologické studie, marketingové studie či studie založené na pojišťovnické matematice pro zdravotní či důchodové fondy se bez populačních parametrů prostě neobejdou.

Demografické odhadování budoucnosti má oproti jiným futurologickým prognózám jistou výhodu. Ačkoliv moderní svět je ve svých budoucích projevech velmi nejistý, měl by být budoucí vývoj populace – především na úrovni jednotlivých států – v krátkodobém časovém horizontu poměrně jasně předvídatelný. Nebo řečeno jinak, měl by být předvídatelnější než např. vývoj nezaměstnanosti v příštích pěti letech, vývoj obchodního deficitu nebo cen akcií. K této relativní spolehlivosti krátkodobých projekcí by měla přispívat populační setrvačnost, která – zjednodušeně řečeno – vyjadřuje to, že populace již zrozená má vysokou pravděpodobnost přežít i do dalších let. Stačí pak jen znát tuto míru pravděpodobnosti – a tu lze z úmrtnostních tabulek odhadnout – a jsme schopni stanovit počet obyvatel v blízké budoucnosti.

Z hlediska matematického vskutku není problém budoucí počty obyvatel modelovat. O počtu obyvatel totiž rozhodují jenom tři proměnné, porodnost, úmrtnost a migrace. Stačí znát tyto tři parametry a na základě postupů, které jsou algoritimizovány v počítačových programech, vypočítat výsledek. A není-li časový horizont předpovědi příliš dlouhý, a není-li společenský vývoj příliš rozkolísaný, mohl by být budoucí výsledek poměrně spolehlivý. I zde samozřejmě platí, že čím vzdálenější horizont předpovědi, tím se – odhadují, že snad až exponenciálně – zvyšuje míra nejistoty správnosti předpovědi.

Přes tyto nesporné výhody však přece jen výsledky demografických projekcí nejsou něčím bezrozporným a i v přijímání informací z oblasti demografických projekcí platí totéž, co v jakýchkoliv jiných výrocích o budoucnosti: opatrnosti není nikdy nazbyt. Ukažme si, proč tomu tak je.

Slabá místa demografického předvídaní

Při předvídaní počtu obyvatel v budoucnosti prochází každý autor několika uzlovými body, v nichž musí činit rozhodnutí o parametrech projekce. Na těchto rozhodnutích závisí celkový výsledek odhadu a vzhledem k tomu, že toto rozhodování je vždy značně subjektivní, je zřejmé, že tyto body jsou určitými slabými místy, která způsobují, že různí autoři populačních projekcí či prognóz⁹ docházejí k odlišným výsledkům. Tato slabá místa, tyto slabiny, jsou v podstatě čtyři.

Slabina první: *Předpověď, nebo varianty a scénáře?* Populační projekce jsou, jak všichni naši demografové zdůrazňují, *odhadem* budoucího vývoje obyvatelstva a jeho struktury [viz např. Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová 1986]. Lee [1991] ale o populačních projekcích tvrdí, že každá je vlastně „předpovědí“ (*forecast*), neboť představují autorův nejlepší možný odhad budoucnosti. Jeden z anonymních recenzentů této statě mě ovšem důrazně upozornil, že čeští demografové se o předpověď nesnaží, jejich cílem je co nejpresnější odhad. Ať je to jakkoliv, celý problém vidím v tom, že způsob, jímž se tento odhad (projekce) sděluje odběratelům nebo veřejnosti, je často takový, že vede k tomu, že *odhad* má tendenci transformovat se do *předpovědi*. Mechanismus tohoto procesu, jenž má psychologické pozadí, je celkem prostý. Výsledkem projekce jsou totiž vždy nějaká čísla (často doplňovaná přesvědčivými grafy) a sociologické obci jistě není po

Politikové potřebují znát počty obyvatel z hlediska plánování – především v sektorech politiky vzdělávací, zdravotní a politiky sociálního zabezpečení.

⁹) Demografové používají výraz „populační projekce“ tehdy, když hovoří o krátkodobé projekci, to je když odhad budoucího počtu obyvatel se děje pro období ne delší než dvacet let. U projekcí, jejichž časový horizont je situován do vzdálenějšího budoucnosti, pak hovoří o „populačních prognózách“.

diskusích o možnostech tzv. počítačové sociologie, o magické moci čísla, o efektu ztvrdování dat (což Petrusek [1993] nazývá „durifikací“ dat) třeba zdůrazňovat, že číslo, navíc vzešlé z vědeckého postupu, jímž populační odhadování bezpochyby je, má tu vlastnost, že je vždy chápáno jako něco, co je exaktní, nerozporné a platné. Každý autor projekce, který bude uvádět své výsledky bez patřičného skeptického varování, by měl proto s tímto efektem počítat. Na tuto skutečnost upozorňují např. i autoři učebnice demografie [Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová 1986] a varují před vytvářením projekcí, které uvažují jen o jedné možné variantě vývoje: „Jedna varianta ... může uvádět potencionálního uživatele projekcí v omyl, neboť na ni bude příliš spoléhat a bude ji považovat za rovnocennou např. národohospodářskému plánu“ [Ibid.: 396].

Z tohoto důvodu Frejka [1994] nabádá, abychom rozlišovali mezi *předpověďmi*, tedy projekcemi, které se snaží popsat budoucí stavy tak přesně, jak je to jen možné, a *scénárovými projekcemi*, to je projekcemi, které pracují s takovými parametry, aby se vyjevily různé možné vývojové stavy. Dodejme, že někdy mohou některé z nich dokonce v dané chvíli vypadat jako nereálné, ale i takové plní svou heuristickou funkci, někdy dokonce i funkci varovnou. Upozorňují totiž na různé možné stavy podle schématu *jestliže-pak*: jestliže se bude vývoj v porodnosti, úmrtnosti a migraci ubírat těmito různými cestami, bude výsledek takový a takový. Variantní scénáře jsou podle mého názoru vědecky poctivější, neboť nesugerují odběratelům, tak jak to může nastat v případě „předpovědi“, tedy projekce pracující bez scénářů, že vývoj bude mít jednoznačně určitou podobu.

Český zájemce o odhady populační budoucnosti se musel až do nedávné doby smířit s tím, že producentem projekcí byl téměř monopolně Český (dříve Federální) statistický úřad (ČSÚ). Ten musel pro potřeby vládní administrativy produkovat především nevariantní *předpovědi*, neboť tento druh informace byl požadován. Administrativa žádala konkrétní údaje, nepotřebovala neurčitost, která je imanentní vlastností scénárových projekcí, jež navíc produkují „konkrétních“ údajů o budoucnosti celou řadu.¹⁰

V kontextu práce s variantními scénáři naráží dosavadní prezentace českých scénárových projekcí na jedno nedorozumění v terminologii – nejednoznačnou definici tzv. vysokých a nízkých variant prognóz.

Při vytváření prognóz obvykle postupujeme tak, že jednotlivé scénáře vznikají jako kombinace různých variant vývoje plodnosti a úmrtnosti. Ukažme si to na jednoduchém příkladu, jenž je znázorněn v tabulce 1.

¹⁰⁾ Jistým zlomem v této praxi byl rok 1994. Tehdy učinila redakce časopisu *Demografie* záslužný čin, když poprvé publikovala v jednom čísle, vedle sebe, tři prognózy vývoje obyvatel ČR z per tří různých autorských týmů: ČSÚ [viz Šimek 1994], Burcina, Kučery a Kučery z Přírodovědecké fakulty UK Praha [viz Burcin, Kučera, Kučera 1994] a Rabušice ze Školy sociálních studií FF MU Brno [viz Rabušic 1994]. Ačkoliv ČSÚ zveřejnil svou prognózu opět jako předpověď, tedy jen v jedné variantě, prognózy ostatních autorů pracovaly s vývojovými scénáři. Zájemce se může v *Demografii* (2/1994) lehce přesvědčit, k jak odlišným výsledkům tyto tři prognózy dospěly. Nová sada prognóz pražských autorských týmů, vyrobená v letech 1995 a 1996 [viz *Projekce... 1995 a Populační... 1996*] je již i v případě ČSÚ prognózou scénárovou.

Tabulka 1. Vytváření typologie scénářů prognózy

PLODNOST	ÚMRTNOST	
	nízká	vysoká
nízká	Scénář 1	Scénář 2
vysoká	Scénář 3	Scénář 4

Vidíme, že vzájemná kombinace vysoké a nízké úmrtnosti spolu s vysokou a nízkou plodností dává celkem čtyři možnosti vývoje budoucí populace a její věkové struktury.¹¹ Z nich se obvykle publikují tzv. vysoká a nízká varianta. A zde je ona potíž. Záleží totiž na tom, k čemu vysokou a nízkou variantu vztahujeme – zdali k celkovému počtu obyvatel nebo k věkové struktuře. Ilustrujme si to.

Scénář 1 je výsledkem předpokladu o dlouhodobě působící (podle časového horizontu projekce) kombinaci nízké úmrtnosti a nízké plodnosti. Je to tedy předpoklad, že se bude rodit málo dětí a málo lidí bude umírat (střední délka života bude dlouhá). Z hlediska celkového počtu obyvatel je to scénář, který povede k nízkému počtu obyvatel, ale ne k tomu úplně nejnižšímu. Není to tedy ani vysoký, ani nízký scénář vývoje. Ovšem z hlediska stárnutí populace, neboli z hlediska nárůstu počtu obyvatel ve věku 60 a více let, to je *vysoká varianta stárnutí*, neboť málo narozených dětí s mnoha přežívajícími seniory vytváří ve věkové struktuře obyvatel vysoký podíl seniorů.

V tabulce protilehlý *scénář 4* dává naopak *nízkou variantu stárnutí*. Řečeno jinými slovy, dává variantu populačního mládnutí – vysoká plodnost vede k vyšším počtům mladé populace, vysoká úmrtnost znamená, že se lidé nedožívají vyššího věku, což celkově znamená, že mladých věkových skupin je v populaci mnohem více než skupin starších.

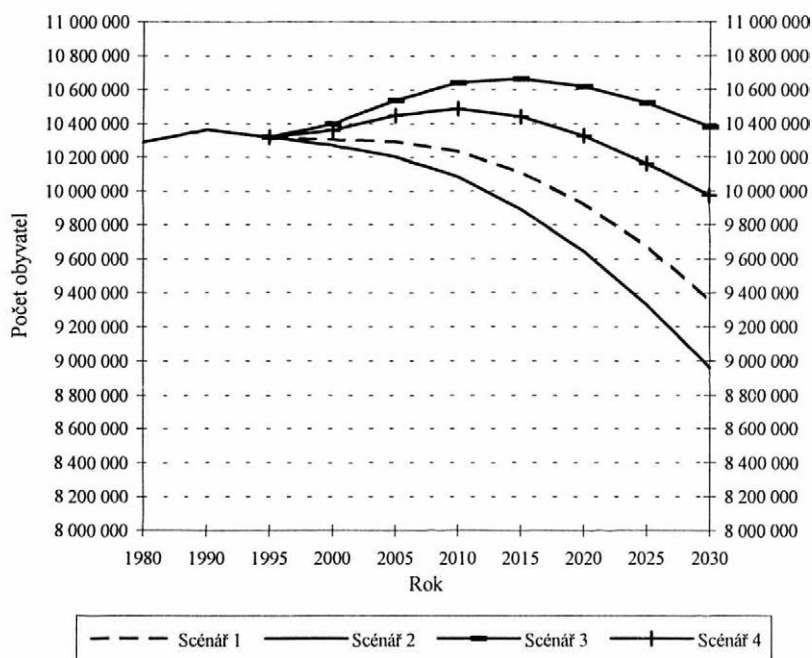
Scénář 2 je scénářem, který předpokládá nízké počty rozených dětí a vysoké počty úmrtí, což je vývoj, který nutně povede k celkově nejnižšímu počtu obyvatel ze všech čtyř scénářů. Je to tedy *nízká varianta počtu obyvatel*.

A konečně *scénář 3*, předpokládající vysoké počty narozených dětí a nízké počty zemřelých, přinese nejvyšší počty obyvatel, je to tedy tzv. *vysoká varianta počtu obyvatel*. Obrázky 1 a 2, jež byly ilustrativně zpracovány pro účely tohoto textu, vše názorně dokumentují.

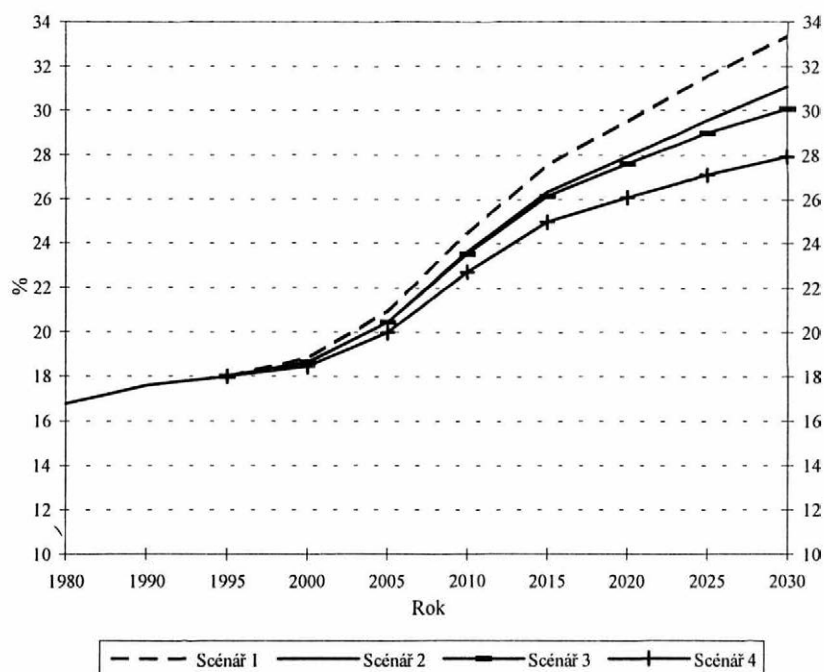
Z obou grafů je patrné, že např. scénář 2 sice povede k nejnižším počtům obyvatelstva (obr. 1), ale z hlediska proporcí seniorům nedává nejvyšší podíly (obr. 2).

¹¹) Kdybychom přidali ještě dvě varianty migrace, získali bychom již scénářů osm. Pokud bychom uvažovali o plodnosti a úmrtnosti na třech úrovních (vysoká, střední a nízká), měli bychom bez migrace scénářů celkem devět. Tři úrovně plodnosti, úmrtnosti a migrace pak dávají již dvacet sedm scénářů možného budoucího populačního vývoje.

Obr. 1. Vývoj počtu obyvatel ČR do roku 2030 podle různých scénářů prognózy

Obr. 2. Vývoj podílu obyvatel ve věku 60+ let v ČR do roku 2030 podle různých scénářů

Pramen: Rabušic (ilustrativní výpočty)

Je zřejmé, že různí odběratelé mohou požadovat různé varianty. Například pro Ministerstvo práce a sociálních věcí bude pro koncepci programů sociální politiky jistě mnohem přínosnější znát scénáře vysoké a nízké varianty mládnutí či stárnutí společnosti, než celkově maximální a minimální počty obyvatel, které mohou být naopak v centru zájmu některých jiných institucí. Českým statistickým úřadem publikovaná vysoká a nízká varianta projekce obyvatel do roku 2020 [viz *Projekce...* 1995] z roku 1995 se omezuje pouze na varianty počtu obyvatel. Neobsahuje žel v současné době jednu velmi požadovanou a podstatnou informaci: možný rozptyl procesu stárnutí české společnosti.

Slabina druhá: *Stanovení parametrů (předpokladů) projekce*. Tento krok je nejslabším místem populační projekce, neboť autor projekce musí odhadnout, kolik se bude v prognózovaném období rodit dětí (v demografické terminologii se tomu říká předpoklad vývoje specifických plodností podle věku a předpoklad o vývoji úhrnné plodnosti), kolik lidí bude umírat (předpoklad střední délky života a koeficientů přežití v jednotlivých věkových skupinách) a jak silná bude imigrace a emigrace.¹² Je samozřejmé, že stanovení těchto předpokladů je vždy výsledkem hlubokého studia minulých trendů domácích i zahraničních a že se musí ctít zásada vědecké objektivity. Nicméně stanovení příslušných konkrétních hodnot pro vývoj plodnosti a úmrtnosti je nakonec vždy subjektivním aktem. A mějme v tomto případě neustále na mysli, že se zde snažíme odhadovat skutečné lidské chování, navíc v jeho velmi intimních projevech. I když uznáme, že lidské chování je vzorované a že se řídí jistými sociálními pravidly, která jsou např. sociologií či ekonomikou docela úspěšně rekonstruovatelná, platí pro přesnost odhadu budoucích stavů všechny výše zmíněné limity, s nimiž se sociální vědy při predikci setkávají. Z těchto důvodů je, domnívám se, velmi racionální, aby každý autor projekce vždy vymezil v souladu se svou odbornou erudicí své předpoklady tak, aby pokrývaly minimální a maximální možnou trajektorii vývoje plodnosti, úmrtnosti popř. migrace. Namísto je ovšem si v tomto kontextu opakovaně připomínat dávná, nicméně stále moudrá slova demografických učitelů Srba, Kučery a Růžičky:

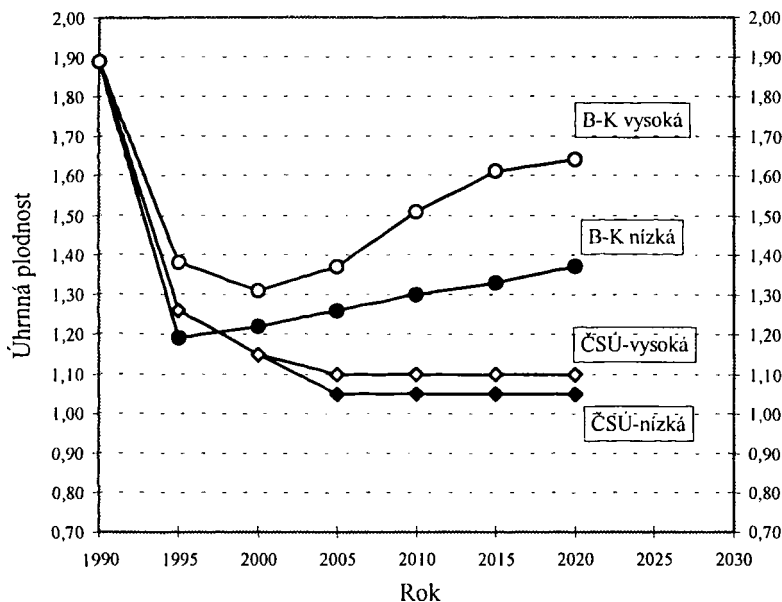
„Všechny projekce – i ty, které byly vypočteny podle šťastně zvolených předpokladů – jsou vždy jen relativně přesné. Prakticky nikdy nelze očekávat, že by se skutečný populační vývoj plně shodoval s předpokládaným. Téměř vždy zasáhnou do budoucího vývoje některé vnější vlivy, předem neočekávatelné, a tak jsou výsledky projekcí vždy spíše obrazem přijatých předpokladů než skutečného budoucího populačního vývoje. Tím se však hodnota výpočtů populační perspektivy vůbec nesnižuje, protože hlavní tendence a z nich určované ekonomické a společenské důsledky bývají dostatečně spolehlivé...“ [Srb, Kučera, Růžicka 1971:538].

Pokud jsou parametry nastaveny racionálně, dodávám. Bohužel ne vždy tomu tak je, jak ukáže následující příklad.

Nová sada populačních prognóz obyvatelstva České republiky dnes již tradičních autorů ČSÚ a Burcina s T. Kučerou [viz *Populační...* 1996] vychází z předpokladů o vývoji plodnosti, které jsou znázorněny na obr. 3.

¹²) Mnozí autoři se shodují v názoru, že předvídat imigraci a emigraci není možné. Imigrace např. závisí jednak na příslušných imigračních zákonech, jednak na politické situaci v okolních i vzdálených zemích. Proto populační prognózy často parametr migrace ignorují.

Obr. 3. Předpoklady vývoje plodnosti v prognózách ČSÚ a Burcina s T. Kučerou, ČR 1995-2030

Vidíme, že Burcin s T. Kučerou (v grafu křivky, jež jsou označeny zkratkou B-K), modelují vývoj plodnosti tak, aby získali určitý „interval spolehlivosti“, tedy kontury mezi, v jejichž rámci se bude daný parametr pohybovat.¹³ Méně pochopitelné jsou však úvahy autorů projekce ČSÚ. Jejich meze očekávaných minimálních a maximálních hodnot jsou natolik úzké, že se snad jeví až zbytečné hovořit o dvou variantách. Což ve mně vzbuzuje dojem, že ČSÚ je stále jakoby v zajetí snahy pracovat spíše jednovariantně než scénářově.

Slabina třetí: *Určení délky projekce*. Obecně platí, že čím delší je časový horizont projekce, čím delší je vzdálenost mezi prahem projekce (vstupním rokem) a jejím koncovým rokem, tím vyšší je pravděpodobnost rozdílu mezi předpovědí a skutečností. Dlouhodobé projekce na 80-100 let, které se někdy vypracovávají, jsou víceméně matematické hříčky, které mají cenu především v tom, že dokáží upozornit na to, co by se v dlouhodobém vývoji stalo, kdyby se populační parametry vyvíjely určitým způsobem.¹⁴ Krátko-

¹³) Podtrhuji zde to, co zdůrazňují demografové. Jelikož jsou populační projekce realizací našeho poznání o populační reprodukci [Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová 1986], musí být za těmito jednoduchými křivkami dlouhodobé studium trendů vývoje plodnosti. Model vývoje plodnosti Burcina s T. Kučerou odpovídá i mému chápání možného budoucího vývoje plodnosti.

¹⁴) V OSN např. vypočítali, že kdyby porodnost v jednotlivých zemích světa zůstala na úrovni z roku 1990 i v příštích sto letech, celkový počet obyvatel zeměkoule by se z dnešních asi 5,6 miliard zvýšil na 18 miliard v roce 2050 a na 109 miliard v roce 2100 [Long-range... 1992]. Z obrovského nárůstu čísel této varovné prognózy je zcela zřejmé, že má-li svět přežít, nemůže porodnost na takové úrovni rozhodně setrvat a že se nutně musí v méně vyspělých zemích podstatně snížit. Z jiné projekce světové populace do roku 2100, kterou vypracovali Lutz, Prinz a Langgassnerová [1994], naopak vyplývá, že kdyby se celosvětově porodnost postupně snížila na úroveň dnešních

dobější projekce jsou relativně spolehlivé, pokud nenastane neočekávaný vývoj. A ten, jak nás mimo jiné učí např. moderní česká historie, není v lidské společnosti nikdy vyloučen.

Slabina čtvrtá: *Institucionální zakotvenost autora či autorů projekce*. Ač by to z hlediska imperativu vědecké objektivity a neutrality nemělo hrát žádnou roli, přece jen se zdá, že instituce, v níž autor pracuje, vytváří pro způsob jeho uvažování jistý rámec. Zřetelně to je vidět na prognózách, které produkuje ČSÚ. Jejich prognóza z roku 1987 do roku 2010 se, jak uvidíme později, nepovedla, stejně jako jejich prognóza z roku 1993. Důvodem snad může být situace, kterou popsal Petrussek [1993: 68] jako Sztompkův paradox: „*Čím vyšší je institucionální začlenění experta, tím nižší je pravděpodobnost, že bude produkovat vědu nekompromitující prognózy*“. Nahraďme si výraz „vědu nekompromitující prognózy“ výrazem „instituci nekompromitující prognózy“ a možná pochopíme, proč prognózovací práce ČSÚ mohou být méně inspirující než práce nezávislých týmů.

Z toho, co bylo dosud řečeno, je zřejmé, že odhadovaná skutečnost se v případě populačních prognóz nebude nikdy krýt se skutečností nastalou. Je tomu tak z jednoho základního důvodu: budoucnost je vždycky nejistá. A proto i budoucí počet obyvatelstva a jeho struktura podle věku a pohlaví je rovněž nejistá. Mohou nastat nepředvídatelné události. V zemi, jejíž populaci prognózujeme, může např. vypuknout vážný politický konflikt, který ohrozí sociální a ekonomickou stabilitu. Nebo naopak se tato země může začít modernizovat mnohem rychleji, než se předpokládalo. Mohou se objevit nové nemoci, jiné se mohou stát léčitelnými. Plození dětí se může stát módou a jejich vyšší počty běžnou sociální normou. Nebo naopak touha po individuální seberealizaci může vést k nárůstu chťené bezdětnosti, a tím i k dalšímu snížení porodnosti. Hranice země se mohou otevřít mladým imigrantům z jiných kultur, které s sebou přinesou vyšší reprodukční vzorce a budou rodit více dětí atd. atd.

Jak má tuto nejistotu zakomponovat do své práce autor prognózy? Jednou z možností je, že zmrazí všechny parametry, prodlouží je do budoucnosti a ukáže, co by se s obyvatelstvem stalo, kdyby v demografickém chování nenastala žádná změna. Tento přístup umožňuje vyhnout se předpokladům o směru vývoje plodnosti, úmrtnosti a migrace. Současně jasně naznačuje zcela hypotetický charakter projekce či prognózy.

Jiný způsob je, že vytvoří scénáře možného extrémního vývoje jednotlivých demografických parametrů. Efektivita a užitečnost takového postupu závisí do značné míry na tom, jak extrémní tyto předpoklady jsou. Je zde totiž jisté nebezpečí v tom, že interval mezi vysokou a nízkou variantou bude už natolik velký, že přestane být *de facto* informativní.

Třetí způsob je volit takové varianty scénářů, které jsou poměrně značně pravděpodobné. Autor je volí na základě svých znalostí problému nebo na základě diskuse s experty. Při tomto způsobu práce ovšem může být autor vystaven požadavkům uživatelů, aby stanovil, která z produkováných prognóz je nejpravděpodobnější, jak velká je pravděpodobnost její realizace. Tím se však scénář mění na předpověď.

Je zřejmé, že zvolený postup bude často záviset na důvodu, proč je prognóza vypracována, a také na požadavcích odběratele. Zdá se, že kombinace jednotlivých postupů

vyspělých zemí, zvýšil by se do roku 2100 stav celosvětové populace z 5,6 miliard na pouhých 9 miliard.

je většinou tím nejlepším řešením. Znovu ovšem opakují, že v případě, kdy vypracováváme scénáře možného budoucího vývoje, není možné chápat rozdíl mezi prognózou a skutečností jako chybu či omyl. Rozdíl totiž bude existovat vždycky. Proto si dovoluji tvrdit, že výstupy, které mají podobu jednovariantní předpovědi budoucího počtu obyvatel, jsou nekorektní a všichni uživatelé takové projekce, jakož i veřejnost by měli být vůči takovým pokusům značně skeptičtí. Jedině prognóza s variantními scénáři a s jasně formulovanými, zdůvodněnými a explicitě uvedenými předpoklady o vývoji plodnosti, úmrtnosti a popřípadě i migrace, je pro uživatele smysluplná a jediné takovou by měli všichni po autorech projekce žádat. Takový typ projekcí či prognóz totiž v sobě obsahuje implicitní návod, jak její výsledky číst, obsahuje implicitní varování, že čísla, která jsou sdělována, jsou pouhou variantní aproximací skutečnosti.

Minulé prognózy a skutečnost

Obecným nedostatkem demografů na celém světě je, že zpětně nekontrolují své minulé prognózy s konkrétně nastalou realitou, jak si posteskl jeden z předních demografických prognostiků Nathan Keyfitz:

„Každý, kdo by po uskutečnění sčítání lidu očekával, že se objeví řada článků srovnávajících předchozí prognózy, které budou jejich autorům gratulovat nebo jim vyčítat nedostatky, bude zklamán. Autoři prostě pokračují v dalším prognózování, aniž by se jen letmo ohlédlí za svými minulými chybami“ [Keyfitz 1994: xii].

Tento nedostatek, jak mě upozornil jeden z mých anonymních recenzentů, tak úplně neplatí pro české projekce. Podle jeho slov bylo u nás v letech 1953-1990 sestaveno patnáct oficiálních prognóz, což naznačuje, že se jejich autoři nad výsledky zamýšleli a neváhali sestavit novou prognózu v okamžiku, kdy ta předchozí vyznívala neúspěšně. Detailnímu srovnání prognóz z let 1953-1982 se věnoval T. Kučera [1988], porovnání výsledků tří prognóz z roku 1993 učinil M. Kučera.¹⁵ Ohlédněme se nyní s větším odstupem času za některými nedávnými prognózovanými výsledky.

Nepříliš dávná projekce vývoje obyvatel ČR byla zpracována tehdejším Federálním statistickým úřadem v dubnu 1987. Její výsledky byly představeny odborné veřejnosti v *Demografii* v roce 1988 [viz Šimek 1988, Čtrnáct 1988] a její metodickou novinkou tehdy bylo, že byla zpracována ve třech variantách (nízká, střední – nejpravděpodobnější, vysoká), což do té doby nebylo obvyklou praxí oficiálních projekcí. Výsledky uvádí tabulka 2.

Tabulka 2. Počet obyvatel ČR 1990-2000 podle variant projekce ČSÚ z roku 1987 (v tisících)

Rok	Počet obyvatel				skutečnost
	základní varianta (s migrací)	nízká varianta	střední varianta	vysoká varianta	
1990	10 354,6	10 205	10 343	10 385	10 364
1995	10 407,5	10 135	10 385	10 493	10 321
2000	10 522,6	10 145	10 493	10 681	x

¹⁵) Jeho stručné srovnání bylo publikováno ve *Zpravodaji České demografické společnosti* v roce 1995, což je informační leták distribuovaný členům této společnosti.

Při srovnávání této prognózy s realitou mějme na paměti zlomový vývoj po roce 1989. Z čísel je patrné, že v roce 1990 se skutečnosti nejvíce přiblížila základní varianta projekce s migrací. V roce 1995 se žádný odhad nepodobal realitě, avšak pohyboval se mezi nízkou a střední variantou. Pokud se do roku 2000 udrží předpokládaná velmi nízká plodnost, která začala být v ČR skutečností po roce 1993, měl by se podle nejnovějších projekcí počet obyvatel ČR pohybovat mezi 10 258 milióny až 10 278 milióny. Což by znamenalo, že nejbližší skutečnosti by byla nízká varianta.

Tento příklad naznačuje, že krátkodobá projekce nemusí být v odhadu celkového počtu obyvatel skutečně příliš odlišná od předvídané skutečnosti. V čem však bude asi podstatnější rozdíl, je věková struktura obyvatel, protože odhady parametrů plodnosti a úmrtnosti této projekce se od roku 1990 začaly dost odlišovat od skutečného vývoje.

Parametry projekce totiž počítaly ve střední (základní) variantě s nezměněnými hodnotami plodnosti, tedy na úrovni 1,9 dětí na jednu ženu v plodném věku až do roku 2010. V nízké variantě předpokládaly jen mírný pokles, tedy zdaleka ne na úroveň tehdy běžnou v západní Evropě (tam se tento ukazatel pohyboval v rozmezí 1,3-1,7). Ve vysoké variantě se předpokládala plodnost těsně nad záchovnou hranicí, tj. 2,1-2,2 dětí na jednu ženu v plodném věku. Reálný vývoj plodnosti byl však jiný. V období let 1990-1995 byl průměr ukazatele plodnosti 1,64 dětí, takže skutečná plodnost byla nižší než nejnižší uvažovaná varianta.

V úmrtnosti se předpokládalo v jedné variantě zhoršení úmrtnostních poměrů na úroveň období 1970-1979, to je na hodnoty střední délky života při narození 67 let pro muže a 74 let pro ženy. Druhá varianta vývoje úmrtnosti pak předpokládala postupné zvýšení střední délky života po roce 2000 na 69-70 let u mužů a 76-77 let u žen. Tyto předpoklady se ukázaly být nereálně pesimistickými, neboť střední délka života byla v roce 1995 přibližně 70 let pro muže a 77 pro ženy. Dosáhla tedy hodnot, které projekce předvíдалa v nízké variantě úmrtnosti až po roce 2000.

I když je jasné, že do vývoje tohoto zpětně analyzovaného období hluboce zasáhly změny nastolené rokem 1989, zvolené předpoklady projekce dokládají to, co přesně pojmenoval jeden z mých anonymních recenzentů. Totiž že autoři tehdejší projekce nedostatečně pochopili logiku možného vývoje.

Z tohoto rozboru také vyplývá, že skutečný počet obyvatel, kterého ČR v období 1985-1995 dosáhla, vznikl jako kombinace prudce se snižující plodnosti a postupně se snižující úmrtnosti. Ta varianta projekce, která se této skutečnosti přiblížila, vznikla ovšem jako kombinace nepříliš nízké plodnosti a nesnižující se úmrtnosti. Takto podobný celkový výsledek tedy vznikl jiným vývojem, než si představovala projekce. Na počátku devadesátých let tak bylo zřejmé, že odběratelé demografických dat potřebují ke své práci projekci novou, neboť tato diskrepance projektovaných parametrů a jejich skutečného vývoje by v dalších letech způsobovala stále výraznější odklon skutečnosti od všech variant projekce.

V roce 1993, jak již bylo řečeno, vznikly hned tři populační prognózy. Jelikož prahem projekce byl buď rok 1990, nebo 1991 (rok, v němž proběhlo sčítání lidu), máme zatím možnost konfrontovat jejich výsledky se skutečností v průběhu prvních pěti let. Je jasné, že v celkovém počtu obyvatel nejsou odchylky velké (viz tab. 3), avšak odhad parametrů se u jednotlivých autorů dost lišil.

Tabulka 3. Počet obyvatel ČR podle projekcí ČSÚ, Burcina, Kučery, Kučery a Rabušice v roce 1995

Rok	ČSÚ	B-K-K: var. A	B-K-K: var. B	B-K-K: var. C	Rb: nízká	Rb: vysoká	Skutečnost
1990*	10 364	10 364	10 364	10 364	10 364	10 364	10 364
1995	10 335	10 346	10 350	10 316	10 481	10 501	10 321

Pozn.: * skutečnost; B-K-K = Burcin, M. Kučera, T. Kučera; Rb = Rabušic.

Pramen: Šimek [1994], Burcin, Kučera, Kučera [1994], Rabušic [1994]

Nejvíce se v odhadu počtu obyvatel v roce 1995 přiblížili skutečnosti Burcin, Kučera a Kučera ve variantě C. Nejdále od skutečnosti byly varianty Rabušice.

Ani jedna předpověď ovšem nepředvídala prudký pokles plodnosti, který nastal v ČR v polovině devadesátých let. Projekce ČSÚ záměrně pouze prolongovala úroveň plodnosti z doby prahu projekce. Nízká varianta projekce jak Burcina, Kučery a Kučery, tak Rabušice nebyla ani v jednom případě nízká dostatečně (viz tab. 4).

Tabulka 4. Předpoklady o vývoji plodnosti v ČR v jednotlivých projekcích ČSÚ, Burcina, Kučery, Kučery a Rabušice

Rok	ČSÚ	B-K-K: nízká	B-K-K: střední	B-K-K: vysoká	Rb: nízká	Rb: vysoká	Skutečnost
1990*	1,89	1,89	1,89	1,89	1,89	1,89	1,89
1995	1,89	1,61	1,73	1,73	1,75	1,80	1,25
2000	1,89	1,50	1,58	1,61	1,55	1,85	x
2010	1,89	1,40	1,43	1,50	1,65	1,90	x
2020	1,89	x	x	x	1,7	1,90	x
2030	x	x	x	x	1,7	1,90	x

Pozn.: * skutečnost; B-K-K = Burcin, M. Kučera, T. Kučera; Rb = Rabušic.

Pramen: Šimek [1994], Burcin, Kučera, Kučera [1994], Rabušic [1994]

Podobně jako ve vývoji plodnosti, ani jedna projekce nepředpokládala poměrně podstatné snížení úmrtnostních poměrů, především mužských, které se po roce 1990 projevily nárůstem hodnot střední délky života. A tak již v roce 1995 bylo dosaženo hodnot, které projekce ČSÚ nepředpokládala dosáhnout ještě ani v roce 2020, projekce Burcina, Kučery a Kučery je „plánovala“ až v roce 2000 stejně jako vysoká varianta střední délky života Rabušice (viz tab. 5).

Tabulka 5. Předpoklady o vývoji střední délky života v ČR v jednotlivých projekcích ČSÚ, Burcina, Kučery, Kučera a Rabušice

Rok	ČSÚ		B-K-K nízká		B-K-K vysoká		Rb nízká		Rb vysoká		Skutečnost	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1990*	67,5	76,0	67,5	76,0	67,5	76,0	67,5	76,0	67,5	76,0	67,5	76,0
1995	68,7	76,6	68,7	76,0	68,8	76,0	68,2	76,3	68,7	76,4	70,0	77,0
2000	68,7	76,6	69,4	76,7	69,7	76,7	68,5	76,9	69,6	77,2	x	x
2010	68,7	76,6	71,2	78,0	72,5	79,0	69,0	77,8	71,4	79,0	x	x
2020	68,7	76,6	x	x	x	x	69,4	78,5	73,2	80,8	x	x
2030	x	x	x	x	x	x	69,7	79,1	76,3	82,6	x	x

Pozn.: * skutečnost; B-K-K = Burcin, M. Kučera, T. Kučera; Rb = Rabušic.

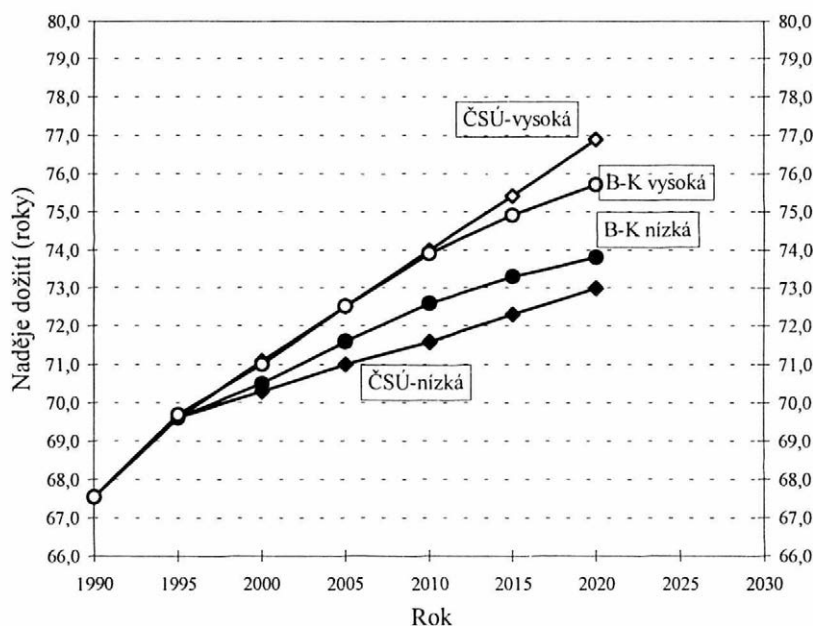
Pramen: Šimek [1994], Burcin, Kučera, Kučera [1994], Rabušic [1994]

Ač tedy v počtech obyvatel se za tak krátkou dobu nijak vysoký rozdíl neprojevil (ani nemohl), bylo zřejmé, že z důvodů poměrně značného rozdílu mezi předpoklady o vývoji plodnosti a úmrtnosti a jejich skutečným vývojem, se odhad a skutečnost budou stále více rozevírat. Nejméně povedené byly odhady parametrů v projekci ČSÚ. Bohužel ten fakt, že prognóza ČSÚ byla oficiální prognózou demografického vývoje v ČR, způsobil např. to, že počáteční politické debaty o problematice důchodového systému byly založeny na datech, které nepředpokládaly nijak dramatické stárnutí české společnosti. Do této diskuse naštěstí záhy vstoupili i další autoři prognóz (nejdříve Boris Burcin s Tomášem Kučerou, a také autor této stati), takže varování, že demografické stárnutí bude mnohem ostřejší, než se původně zdálo, se sluchu politiků doneslo.

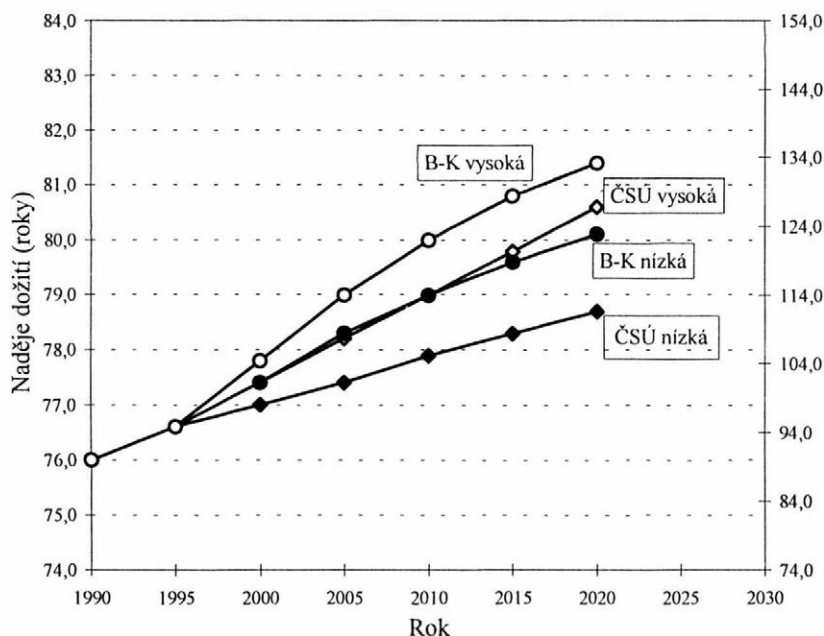
Nicméně v průběhu roku 1995 bylo zřejmé, že demografický vývoj má u nás takovou dynamiku, že prognózy z roku 1993 je třeba aktualizovat a korigovat. Stalo se tak v závěru roku 1995 (ČSÚ) a na podzim roku 1996 (Burcin s Kučerou). Jak naznačuje již uvedený obrázek 3 a nyní také obrázek 4 a obrázek 5 (viz níže), jsou všechny předpoklady tentokrát mnohem „odvážnější“ a vycházejí z toho, že i v České republice nastane západoevropský demografický model: předpokládá se trvale nízká plodnost¹⁶ a podstatný nárůst střední délky života mužů a žen.

¹⁶) Diskusi k tomuto tématu lze nalézt na stránkách časopisu *Demografie*: Rychtaříková [1996], Rabušic [1996] a Rabušic [1997].

Obr. 4. Předpoklady vývoje střední délky života mužů v jednotlivých projekcích, ČR 1995-2030

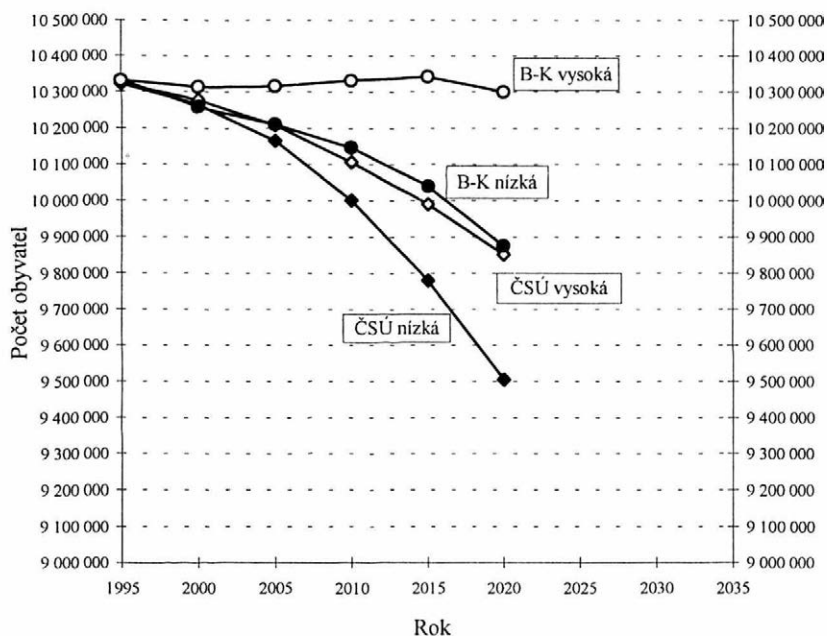

Obr. 5. Předpokládaný vývoj naděje dožití žen v jednotlivých projekcích, ČR 1995-2030

Detailní výsledky těchto projekcí a jejich rozbor nejsou pro téma tohoto příspěvku příliš důležité, a proto se jimi nebudeme nijak zvláště zabývat. Pro ilustraci uvedme jen tři nejzajímavější. Jednak předpokládaný vývoj počtu obyvatel z různých scénářů jednotlivých autorských prognóz (obr. 6), jednak vývoj mladé populace ve věku 0-14 let (obr. 7) a vývoj populace seniorů ve věku 60+ (obr. 8).

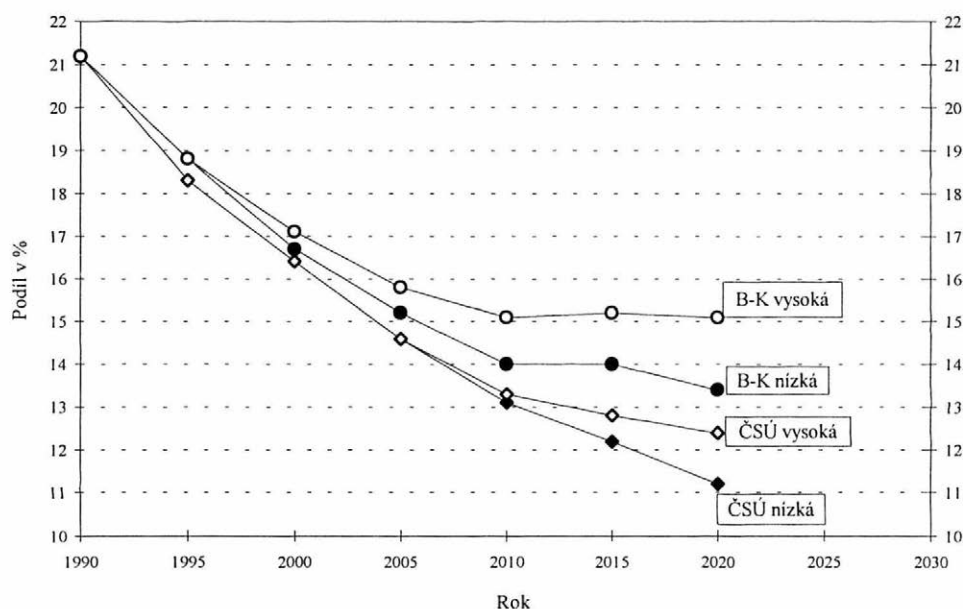
Obr. 6. Počty obyvatel ČR 1995-2030 podle prognózy ČSÚ a Burcina s Kučerou

Obr. 6 jen ilustruje, k jak rozdílným výsledkům mohou vést snahy demografických odborníků o prognózu populačního vývoje. Zdůrazněme, že oba týmy vycházely z identických vstupních údajů, tedy z reality minulého vývoje a současného stavu příslušných demografických parametrů. To, že se ve svém výsledku odlišují, je způsobeno pouze a jedině mírou subjektivního odhadu budoucího lidského chování.

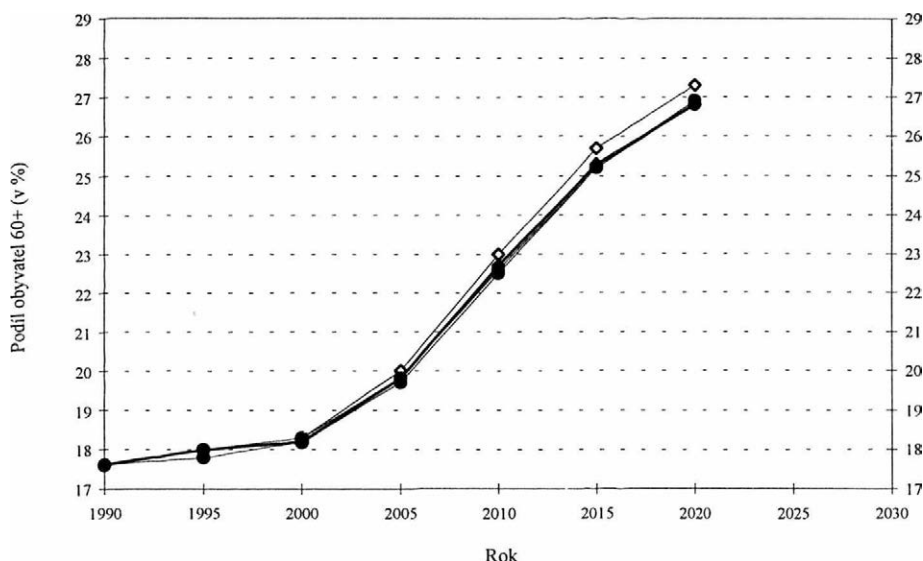
Z grafu 7 je patrné, že všechny prognózy předvídají postupný úbytek mladé složky populace. V roce 2020 by se jejich podíl mohl pohybovat někde mezi 11-15 %.

Obr. 7. Vývoj podílu populace ve věku 0-14 let v ČR 1995-2030 podle prognózy ČSÚ a Burcina s Kučerou

Všechny varianty obou prognóz (všimněme si zde, že různost vstupních předpokladů vede k podobnému výsledku) také jasně ukazují, že stárnutí české společnosti bude vskutku impozantní (viz obr. 8). Z dnešních 18 % seniorské populace ve věku šedesát let a více se tento podíl pravděpodobně zvýší na 27-28 % v roce 2020. A je možné asi očekávat, že do roku 2030 se tento podíl přiblíží nejméně třiceti procentům.

Obr. 8. Vývoj podílu populace ve věku 60+ let v ČR 1995-2030 podle prognózy ČSÚ a Burcina s Kučerou

Závěr

V této stati jsme se zabývali problémem, jakým způsobem je možné rozumět demografickým projekcím, které stanovují odhady budoucího vývoje populačních parametrů. Ukázali jsme si, že vytváření demografických projekcí je velmi obtížná badatelská činnost, nicméně propracované metody, které demografie vlastní, tuto činnost umožňují, byť spadá do rámce snah o předpovídání budoucích výsledků lidského chování, což je oblast, která je z vědeckého hlediska, obecně řečeno, nesmírně obtížná.

Demografie má matematické nástroje, jejichž prostřednictvím dokáže budoucnost „spočítat“ či modelovat. Jako u každého modelování je i v demografii problém vstupních předpokladů. Jelikož budoucí lidské chování může mít nekonečně mnoho variant, je zřejmé, že prognózy, které jsou publikovány jen v jedné variantě a které se tedy „obejdou“ bez variantních scénářů, jsou prognózy, které mohou budit nebezpečné zdání vysoké přesnosti a spolehlivosti. Před takovými projekcemi by se měli mít jejich uživatelé na pozoru.

Prognózy, které pracují s variantami neboli scénáři budoucího vývoje, jsou výtvory, které budí větší důvěru, neboť naznačují odběrateli, že budoucí demografický vývoj (a paralelně s tím ovšem i vývoj sociální, ekonomický a politický) se bude pohybovat v rozmezí mezi nízkou a vysokou variantou vývoje. Domnívám se ovšem, že pouhý jeden výsledek jednoho autorského týmu ještě nedává velké záruky na dobrý odhad, jak na těchto stránkách ukázala konfrontace výsledků demografického prognózování dvou autorských týmů. Teprve množina prognóz vzešlá z více dílen nezávislých autorů může s mnohem větší pravděpodobností naznačovat kontury příštího demografického vývoje.

Demografické odhady budoucnosti jsou v moderní společnosti nezbytným prvkem jak praktického, tak vědeckého života. Pro práci sociologů jsou významnou informací. Vždyť společnost je tvořena populací a to, jak se tato populace a v jaké demografické

strukturu bude vyvíjet, je pro sociologa vždy cenný údaj. Při práci s ním však jistá míra zdravé skepse není nikdy, jak jsem se touto statí snažil ukázat, na škodu.

LADISLAV RABUŠIC je docentem a současně i vedoucím katedry sociální politiky a sociální práce Školy sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V současné době se specializuje na problematiku populačních studií, v jejichž rámci přednáší kursy „Populace a rozvoj“ a „Stárnutí a česká společnost“. Kromě toho přednáší také metody sociálně vědního výzkumu. Publikuje především v Demografii a v Sociologickém časopise. V roce 1995 vydal monografii Česká společnost stárne.

Literatura

- Burcin, B., M. Kučera, T. Kučera 1994. „Perspektivy obyvatelstva České republiky (prognóza demografického vývoje do roku 2010).“ *Demografie* 36: 88-99.
- Čtrnáct, P. 1988. „Projekce obyvatelstva ČSSR do roku 2010.“ *Demografie* 30: 41-43.
- Frejka, T. 1994. „Long-range Global Population Projections: Lessons Learned.“ In *The Future Population of the World. What Can We Assume Today?*, ed. by W. Lutz. IIASA.
- Hempel, C. G. 1968. „Teoretikovo dilema.“ In *Filosofie vědy*. Praha: Svoboda.
- Hempel, C. G., P. Oppenheim 1968. „Studie z logiky vysvětlení.“ In *Filosofie vědy*. Praha: Svoboda.
- Keller, J. 1995. *Dvanáct omylů sociologie*. Praha: SLON.
- Keyfitz, N. 1994. „Foreword.“ In *The Future Population of the World. What Can We Assume Today?* ed. by W. Lutz. IIASA.
- Kučera, T. 1988. „Les perspectives démographiques nationales et régionales en Tchécoslovaquie – les méthodes et la question de confiance.“ *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* XXIII, 1: 57-71.
- Lee, R. D. 1991. „Long-run global population forecasts: A critical appraisal.“ In *Resources, Environment, and Population: Present Knowledge, Future Options*, ed. by K. Davis, M. S. Bernstein. New York, NY: Oxford University Press.
- Long-range World Population Projections. Two Centuries of Population Growth 1950-2150*. 1992. New York: United Nations.
- Lutz, W., Ch. Prinz, J. Langgassner 1994. „Special World Population Scenarios to 2100.“ In *The Future Population of the World. What Can We Assume Today?* ed. by W. Lutz. IIASA.
- Pavlik, Z., J. Rychtaříková, A. Šubrtová 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia.
- Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Karolinum.
- Popper, K. R. 1994. *Bída historicismu*. Praha: OIKOYMENH.
- Populační vývoj České republiky 1995*. 1996. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Pff UK.
- Projekce obyvatelstva České republiky do roku 2020*. 1995. Praha: ČSÚ 04 07-5.
- Rabušic, L. 1994. „Populační projekce České republiky do roku 2030.“ *Demografie* 36: 100-114.
- Rabušic, L. 1996. „O současném vývoji manželského a rodinného chování v České republice.“ *Demografie* 38: 173-180.
- Rabušic, L. 1997. „Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii).“ *Demografie* 39: 114-119.
- Rychtaříková, J. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 38: 77-89.
- Srb, V., M. Kučera, L. Růžička 1971. *Demografie*. Praha: Svoboda.
- Šimek, M. 1988. „Projekce obyvatelstva ČSSR do roku 2010.“ *Demografie* 30: 18-24.

Šimek, M. 1994. „Populační prognóza České republiky.“ *Demografie* 36: 82-87.

Summary

Due to the profound changes in the demographic behaviour of the Czech population, results of population projections have become an important part of transformation debates on various issues of social policy (e.g. the dynamics of the ageing of society, whether the absence of family policy contributes to low fertility rates, how high can Czech unemployment climb, etc.). In the past population projections have been carried out by the Czech Statistical Office only as demanded by the state administration. In such cases usually only one scenario was utilised. This fact might contribute to the tendency of both scientists and laymen to accept population projection data uncritically. The paper therefore tries to analyse the whole process of population projection making and tries to tell Czech sociologists how „to read“ its results. In the first part, within the general context of the limits of science in forecasting phenomena of the social world, the paper informs about some problems and about some critical points of population forecasting. Then the results of some of the recent Czech projections are confronted with real population development. It is shown that the results really do differ from the models, mainly because of the different paths of development of fertility and mortality assumptions. Finally, it is maintained that only those projections which use several scenarios are trustworthy because they do not indicate, as the case may be when only one variant of projection is made, that the prediction can be taken for granted. It is acknowledged that population projections are an important and very useful element in the life of society. However, sound scepticism is recommended when dealing with their results.

Občanská společnost, ideje a utváření politiky

ANDREW THOMAS GREEN*

University of Illinois, Urbana, IL, USA

Civil Society, Ideas and Policymaking

Abstract: Seven years after the *annus mirabilis* of 1989, the study of many post-communist states has shifted from the question of democratic transition to the question of democratic consolidation. Scholars studying democratisation point to the important role played by civil society in the transition from authoritarian regimes and its importance for the durability of effective democratic institutions. Beyond echoes of 19th-century political philosophy, though, conceptions of civil society and its relationship to democracy are vague or simplistic. What is civil society? What is civil society's connection to democratic processes? What is the connection between the development of civil society and the development of democracy?

This article explores these questions more closely. First, I review the historical development of the concept of civil society including two conceptions found in recent literature. Second, I assert the primacy of policymaking as a form of democratic process and review the literature on democratic policymaking. Finally, an exegesis of the two recent conceptions of civil society highlights the need to incorporate a more sophisticated understanding of civil society, ideas, and the policymaking process for the development of democracy.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33, (No. 3: 309-320)

Koncepty občanské společnosti

V současném výzkumu demokratizace je termín „občanská společnost“ všudypřítomný, především v pracích týkajících se událostí ve střední a východní Evropě. Mezi ty pozoruhodnější patří Aratova „Civil Society Against the State“ („Občanská společnost proti státu“), O'Donnellova *Resurrection of Civil Society (Vzkříšení občanské společnosti)* a tematický článek „Rethinking Civil Society“ („Nové promýšlení občanské společnosti“) v časopise *Journal of Democracy* [Arato 1981-82; O'Donnell a Schmitter 1986: 26, 48ff; *Journal of Democracy* 1994; Ekiert 1991; Geremek 1992; Bernhard 1993]. Čeští televizní diváci dokonce měli možnost sledovat debatu o charakteru občanské společnosti mezi dvěmi hlavními postavami politické scény – Václavem Havlem a Václavem Klausem. Je ovšem důležité si uvědomit, že výraz „občanská společnost“ má v těchto pracích mnoho různých významů, a v důsledku toho mnoho odlišných interpretací role, jakou občanská společnost hraje v demokracii. Literatura pojednávající o občanské společnosti je rozsáhlá a koncepty občanské společnosti se během posledních tří století příznačně změnily [Keane 1988a, 1988b; Ekiert 1991; Shils 1991; Cohen a Arato 1992; Seligman 1992; Tester 1992; Bernhard 1993; Splichal 1994]. Hobbes definoval „občanskou společnost“ jako stát, který je negací přirozeného stavu věčného boje. Locke následoval Hobbesovu myšlenkovou linii postulátem, že stát povstává ze společnosti a je potřebný k potlačování

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Andrew Thomas Green, 361 Lincoln Hall, 702 S. Wright St., Urbana, IL, USA, 61801, e-mail agreen@students.uiuc.edu

konfliktů mezi jednotlivci, ovšem přináší myšlenku potřeby limitace státní suverenity k uchování individuální svobody, jež vyplývá z přirozeného práva. V těchto pohledech je tedy stát produktem občanské společnosti a existuje jako ochrana proti destruktivnímu konfliktu.

Ztotožnění občanské společnosti se státem se koncem 17. století začíná rozpadat. Ve spisech skotského osvícenství (Ferguson, Hume, Smith) se společnosti stávají „občanskými“ tou měrou, jak se s dělbou práce rozvíjí obchod a mechanické dovednosti; zde pak je občanská společnost ztotožňována se soukromou ekonomickou aktivitou. Jak se stát rozrůstá, aby zajistil pořádek a redukoval konflikty vznikající ekonomickými aktivitami, mohl by ohrozit právě ty svobody, které občanské společnosti umožňují, aby vzkvétala. Ferguson jde ještě dál a varuje před korumpujícím vlivem, jaký může mít honba za bohatstvím na jednotlivce a také na stát. Thomas Paine postuluje jednoznačně protistátní sféru občanské společnosti. V tomto pohledu jednotlivci mají přirozená práva, jejichž volné uplatňování utváří občanskou společnost. A navíc, protože přirozené touhy jednotlivců překračují možnosti jejich uspokojení v rámci vlastní produkce, obchodní výměna rozvíjí a posiluje „systém sociálního předstírání“. Stát je tvořen občanskou společností prostřednictvím delegované moci a pracuje pro společné blaho společnosti, působnost státu je ovšem omezena, aby byla uchována práva jednotlivců. Tak jako Ferguson i Paine se obává, že mocný stát bude zasahovat do práv jednotlivců, a povede tak ke slabé občanské společnosti a tyranskému státu. Na rozdíl od Fergusona však Paineovi jeho zaměření na *přirozená* práva zabráňuje rozeznat to, že stát může být využit jednou částí společnosti na úkor jiné. Pravděpodobně nejzřetelnější koncepce občanské společnosti pochází od Tocquevilla, který také ustupuje od konceptu přirozených práv. Nejspíše poučen Francouzskou revolucí se Tocqueville hluboce obává nejen nekontrolovaného státu, odtrženého od společnosti, ale také spontánní vůle lidu. Tocqueville je neobyčejně znepokojen představou mocného státu působícího ve jménu nějakého společného zájmu, i když nesouhlasí s Paineho stanovením minimálního státu. Navrhuje občanskou společnost založenou na sdruženích lidí organizujících se zdola (self organised associations), jež stojí mezi jednotlivci a „politickou společností“ politických stran. Tato občanská společnost by sloužila k výchově občanstva a důkladně kontrolovala konání státu. Tocqueville poukazuje na to, že centralizovaná státní moc a rozšíření její působnosti by mohlo být použito proti pasivní občanské společnosti, ale také tvrdí, že živelná, nespoutaná síla vůle lidu by mohla vést k revoluci. Aby se předešlo takovému vývoji, musí být aktivní občanská společnost se sdruženími organizujícími se zdola kombinována s distribucí politické moci, pravidelnými volbami a přímou účastí občanů ve státních institucích. Jenom touto cestou se dá předejít mocenským monopolům.

Hegel také porušuje tradiční vnímání občanské společnosti jako „přirozeného“ fenoménu a považuje ji za výsledek historického procesu. Moderní ekonomické systémy založené na dělbě práce, kapitálu a mechanizaci vytvářejí rozvrstvení občanské společnosti a umocňují konflikt mezi vrstvami. Občanská společnost je tvořena různými asociacemi, korporacemi a stavy existujícími mezi vrstvami, forma a charakter státu jsou pak utvářeny představiteli této občanské společnosti. Občanská společnost tak stojí mezi jednotlivci a legislativou, která zprostředkovává jejich zájmy v rámci státu. Tak jako Ferguson tvrdí i Hegel: egocentrismus přesvědčení, že tyto historické procesy se rodí uvnitř občanské společnosti, povede v nepřítomnosti silného státu k jejímu zničení. Pro Hegela stát existuje, aby chránil společné zájmy, jež sám definuje, a to zasahováním do aktivit

občanské společnosti. Marx navazuje na Fergusonův a Hegelův námět destruktivního vlivu moderních ekonomických systémů. Zdůrazňuje úlohu kapitalistického způsobu produkce a pokládá rovnítko mezi občanskou společností a buržoazií, a zároveň staví na roveň stát a tuto dominantní společenskou třídu. Stát se stává nástrojem ochrany občanské společnosti, tj. buržoazie. Gramsci přemostňuje Marxův deterministický ekonomismus oddělením občanské společnosti od ekonomické sféry. Podle Gramsciho občanská společnost přece jen stát ospravedlňuje. Občanská společnost není pouhou fasádou pro buržoazní třídu, spíše je produktem historických sil, ekonomického systému a sociálních norem. V občanské společnosti prostřednictvím skupiny, která reprezentuje normy, jež jsou vlastní dominantní třídě, si její pomocí udržuje daná vrstva svoji politickou hegemonii a ve společnosti své normy reprodukuje, nadvláda dominantní třídy však může být zvrácena vývojem kontrahegemonní asociace, reprezentující odlišné normy. Občanská společnost se tak stává arénou konfliktu pro utváření identity ve společnosti.

Renesance konceptů občanské společnosti je nejzřetelněji patrná v pracích disidentů Východní Evropy. „Sebe limitující se revoluce“ Jacka Kuroně, „paralelní polis“ Václava Bendy a „život v pravdě“ Václava Havla jsou všechno pojmy, které jsou odezvou Painovy anticentralistické filozofie. Občanská společnost autonomních sdružení, nezávislých na státě, je nezbytná k prevenci zneužívání státní moci. Tato sdružení jsou ovšem explicitně apolitické organizace, hájící společenské zájmy. V demokratickém státě jsou lidé naprosto nezávislí a pověřují stát mocí, kterou mu mohou kdykoliv odebrat, jestliže stát jedná v rozporu se zájmy společnosti.

O něco sofistikovanější koncept občanské společnosti je možno nalézt v literatuře zaměřující se na otázky demokracie, například v pracích autorů, jako jsou Stepan [1988], O'Donnell a Schmitter [1986] a Diamond [1994]. Tato literatura víceméně vychází z výrazné úlohy trhu, jak ji známe z děl skotského osvícenství, z Painova strachu ze silného státu a z Tocquevillova důrazu na aktivní občanskou společnost. Následně v dílech Schumpetera [1976] a Dahla [1956, 1971] je demokracie většinou definována v procedurálních termínech kontroverze, účasti i ochrany občanských svobod, které jsou garantovány státem. Diamondův článek v *Journal of Democracy* je zřejmou a cílenou snahou o konceptualizaci a vymezení občanské společnosti v kontextu demokratizace, a proto bude v tomto článku použit k analytickým účelům. Občanská společnost je charakterizována jako dobrovolná, autonomní „říše organizovaného společenského života“, zahrnující celou řadu organizací stojících mezi jednotlivci a reprezentujícími politickými institucemi. Tyto organizace musí být pluralitní svou podstatou, to znamená, že nesmějí být ani maximalistickými skupinami snažícími se stát ovládnout, ani korporativními spolky se silnými vazbami na stát. Zde občanská společnost posiluje demokracii několika mechanismy: (1) udržení státní moci je pod veřejným dohledem; (2) stimuluje občany k spoluúčasti na politickém dění; (3) rozvíjejí se takové demokratické normy, jako jsou tolerance a umění kompromisu; (4) vytváření způsobů vyjadřování, shromažďování a reprezentace zájmů mimo politické strany, především na lokálních úrovních; (5) zmírnění konfliktu při střetu zájmů; (6) získávání a výchova politických vůdců; (7) prošetřování a reformace existujících demokratických institucí a procedur; (8) šíření informací a názorů; (9) zlepšování schopnosti státu vládnout jako výsledek všeho výše uvedeného. Vývoj občanské společnosti však k upevnění demokracie nestačí, k tomu jsou nutné silné politické instituce. K formování zájmových skupin, utváření vlád a provádění politiky pro-

střednictvím legislativy a pravidel je především nutný silný, soudržný systém politických stran.

Jiný současný ambiciózní pokus o konceptualizaci občanské společnosti v kontextu demokratizace je Cohenova a Aratova *Civil Society and Political Theory (Občanská společnost a politická teorie)*, ve které autoři navrhnou trojvrstevný model vztahů mezi občanskou společností, ekonomikou a státem.¹ V prvním kroku autoři vytvářejí volnou verzi modelu shromážděním různých pohledů jiných badatelů. Následující Hegelův důraz na nutnost účasti veřejnosti na rozhodování, Gramsciho koncept občanské společnosti jako oblasti utváření identity a sociální integrace a Tocquevillův koncept aktivní občanské společnosti složené ze sdružení, autoři kladou těžiště svého modelu do občanské společnosti založené na společenské komunikaci a dobrovolných sdruženích. Separace ekonomické sféry od občanské společnosti vychází jednak z Gramsciho a Parsonsova hegelovského oddělení ekonomie jak od státu, tak od občanské společnosti, jednak z Polányiho pojednání o destruktivním vlivu samočinně regulovaného trhu na společnost [Polányi 1957]. Spojením přístupů Gramsciho a Parsonse vidí Cohen a Arato úlohu státu v regulaci a integraci společnosti.

Ke konstrukci soudržnější teoretické kostry, Cohen a Arato začleňují práci Habermase, která pro toto volné seskupení nejrozličnějších náhledů vytváří podpůrnou síť.² Autoři interpretují Habermasovu etiku diskursu, která volá po „metanormách“ uplatňujících normy zobecnitelných zájmů, jako teorii demokratické legitimacy, protože pouze komunikací a přijetím obecných norem se tato legitimita může vyvinout. Etika diskursu vyžaduje garanci základních lidských svobod a systém zastupitelských institucí. Dále autoři vnášejí do své práce Habermasovo rozlišování mezi „systémem“ a „světem života“, nicméně povrchní dichotomický model dvojice stát-společnost, který se zde nabízí, rozštěpuje na model trichotomický. „Svět života“ sestává z kultury, společnosti a osobnosti, je sférou sociální integrace prostřednictvím uplatnění norem, tj. občanskou společností. „Systém“ je vlastně složen ze dvou podsystémů – z ekonomiky, integrované prostřednictvím peněz, a ze státu, integrované prostřednictvím moci. Demokratická legitimita může existovat pouze tehdy, jestliže mobilizovaná občanská společnost je schopna potlačovat rozrůstání obou podsystémů, čehož je možné dosáhnout sebereflexí, která vychází z etiky diskursu a základních lidských svobod. Je důležité si všimnout, že ačkoliv Cohen a Arato postulují dvě sféry systému, je vliv Paine a Tocquevilla jednoznačný. Protistátní prvek může být viděn ve strachu, že ochromená občanská společnost bude ovládnuta existujícími politickými elitami prostřednictvím mocného státu. Tocquevillův strach z masové politiky se odráží v jeho obavách z mobilizované občanské společnosti bez etiky diskursu.

Nápadná je podobnost Diamondova a Cohenova-Aratova konceptu občanské společnosti. Oba koncepty připisují občanské společnosti důležitou roli v demokracii. Občanská sdružení jsou nezbytná k omezování moci mocnějších systémových činitelů, stejně tak jako jsou nutná k seskupování a expresi nejrozličnějších zájmů společnosti. Pro organizaci a fungování sdružení je potřeba aktivní občanské účasti. Komunikace a výměna názorů jsou nutné k povzbuzení občanské účasti a stimulaci nových oblastí zájmu a

¹) Viz část I a III; kapitola 3 v části I ukazuje vliv Gramsciho a Parsonse.

²) Cohen a Arato [1992], kapitola 8, především pp. 413ff; viz také podobný vývoj u Salese [1991] a Splichala [1994].

chrání proti zneužívání státní moci. Prostřednictvím institucí garantovaných státem jsou proklamovány společenské normy, které zpětně posilují státní legitimitu.

Demokratické procesy

Pro některé vědce je spojení mezi společností a demokracií omezeno na demokratický proces voleb. Jiní poukazují na fakt, že volby nejsou vždy kompetitivní, což rozšiřuje perspektivu. Použití kompetitivních voleb jako indikátoru zapojení společnosti do demokratických procesů může být však také zavádějící, protože se volby nekonají často a pouze nedokonale postihují společenské zájmy. Daleko užitečnějším způsobem zkoumání spojení mezi společností a demokracií je zkoumání demokratických procesů utváření politiky, protože právě těmito procesy jsou společenské zájmy a názory nepřetržitě transformovány do konkrétních, státem formulovaných opatření.

Téma utváření politiky má v diskusi o občanské společnosti a demokracii zásadní význam. Od Locka po současnost se diskuse o vztahu státu a společnosti zaměřují na schopnost státu utvářet politiku a na způsob, jakým má společnost možnost tuto politiku ovlivnit nebo kontrolovat. Však také oba hlavní koncepty, kterými se zde zabýváme, tj. Diamondův a Cohenův-Arattův, se zaměřují především na to, jak může občanská společnost ovlivňovat utváření politiky, a tím posilovat demokratický stát – neschopnost skupin ve společnosti zúčastňovat se, předávat si názory a ovlivňovat utváření politiky potlačuje demokracii. Ale co znamená proces utváření politiky? Jaký je pohled Diamonda a Cohena-Arata na utváření politiky a je přesný?

Modely procesu utváření politiky se různí a prošly v průběhu času určitou evolucí v reakci na nové výzkumy. Nejznámějším modelem je pluralistický model soupeření skupin, ale kritika premis tohoto modelu dala vzniknout modelu pozadí moci (subgovernment³), který postuluje výlučné vztahy mezi malou skupinkou účastníků. Tento model sám ustoupil komplexnějšímu, když badatelé zkoumali proměny politiky v čase, začleňovali jednotlivé myšlenky a postavení institucí a rehabilitovali roli zájmových skupin.

V té nejzákladnější formě pluralistického modelu se skupiny organizují, aby dosáhly společných zájmů. Se vznikem jiných skupin, které se mobilizují k rozvíjení zájmů opozičních, vzniká politika jako výsledek rovnováhy moci mezi skupinami. Komplexnější pluralistická polemika, rozvinutá Trumanem [1951], Dahlem [1956, 1961, 1971] a jinými, uznává, že zdroje jsou ve společnosti rozděleny nerovnoměrně, ale tvrdí, že mnohočetné, překrývající se zájmy jednotlivců by měly zmírňovat dopad těchto nerovnoměrností a redukovat politický konflikt.⁴ Politická strana nebo koalice stran je volena, aby vládla na základě podpory, které se jí dostává od nejrůznějších skupin; pravidelné volby nutí strany, aby tuto podporu obnovovaly a udržovaly. Elitní pluralismus předpokládá, že by se občané měli účastnit na utváření politiky pouze nepřímo, prostřednictvím

³) Pojem subgovernment označuje uzavřený rezervovaný, exkluzivní rozhodovací proces odehrávající se pod úrovní vlády, např. mezi ministerstvem, určitými poslanci a vedením zájmových skupin. Ostatní zájmové skupiny jsou z procesu vyloučeny a dochází k ovládnutí určité části politiky jednou zájmovou skupinou. Pro tento model je také používán termín „iron triangle“ (ocelový trojúhelník).

⁴) K diskusi o evoluci pluralismu viz Gunnell [1996].

členství ve skupinách a prostřednictvím kompetitivních voleb, čímž připomíná Burkeho a Tocquevillovy obavy z masové politiky.⁵

Protesty proti premisám a tvrzením pluralismu byly vzneseny z nejrůznějších příčin. Jednou z důležitých byla námitka proti tvrzení, že překrývající zájmy by měly zmírňovat vliv nerovnoměrné distribuce zdrojů ve společnosti. Někteří badatelé se snažili dokázat, že mobilizace zájmů může být nerovnocenná ve prospěch elitních, bohatých zájmových skupin, že schopnost organizovat se a zúčastňovat se je úzce spojena se socioekonomickým statutem, a že tedy utváření politiky je často sférou vyselektované minority s dostatkem zdrojů. C. Wright Mills [1956] tvrdil, že socializace podle socioekonomické linie vede k utváření politiky třídou a pro třídu mocenských elit. Podobně Schattschneiderovo známé rčení, že „kazem pluralistického nebe je, že nebeský chorál zpívá se silným přízvukem horních vrstev“, je jadrným shrnutím jeho závěru, že procesu utváření politiky dominují obchodní skupiny [Schattschneider 1960: 35]. Lindblom nám připomíná Hegela a Gramsciho, když mluví o obchodu a vládě jako o dvou oddělených sférách vlivu, obchod má „privilegovanou pozici“ v politice, protože je nezbytný k produkci materiálních potřeb a je schopen ještě více začleňovat jednotlivce do společnosti ve svých vlastních normách.

Nejvýznačnější námitka byla vznesena proti premise, že se skupiny budou samy přirozeně formovat. Mancur Olson [1965] použil postřehy z racionálního modelu individuálního chování, aby demonstroval, proč se skupiny nemohou dostatečně utvářet a proč se některé mobilizují méně efektivně než jiné. S tím, jak zájmy získávají veřejnější charakter, je prospěch rozložen mezi větší počet lidí, přičemž náklady zůstávají konstantní. Z toho vyplývá, že čím méně jsou zájmy vyhraněné, tím méně je pravděpodobné, že se skupiny zformují, a tím méně efektivní skupiny budou, na což má také neblahý vliv část členů, kteří na skupinách parazitují (free rider problem). Čím větší je koncentrace zájmů, tím stoupá pravděpodobnost, že se skupiny utvoří a budou efektivněji prosazovat své zájmy.⁶

Obecná kritika pluralismu je zaměřena na skutečnost, že soupeření mezi skupinami o vliv na proces utváření politiky je nerovnocenné, favorizující především koncentrované ekonomické zájmy a dávající jim schopnost v utváření politiky dominovat. Se vzrůstající měrou námitek k premisám pluralismu, empirické studie utváření politiky v USA a ostatních západních průmyslových státech v 50. a 60. letech ukázaly, že řada problémových oblastí byla skutečně ovládána těsnými vztahy mezi malou skupinkou účastníků. Jsou povětšinou známé jako pozadí moci (subgovernments), politické podsystémy nebo mocenské trojúhelníky. Vztahy v těchto strukturách zahrnují důležité zákonodárce, mocné zájmové skupiny a k nim vztahující se byrokraty [viz Ripley a Franklin 1986]. Tak se vynořil obraz společnosti, kde je utváření politiky nedemokraticky ovládané ekonomickými a státními elitami, v rozporu s obrazem pluralistického modelu. Problém s tímto modelem je v tom, že je statický. Odborníci zabývající se dynamickými procesy změn politiky poukazují na další mocný vliv, který na proces utváření politiky mají specialisté

⁵) Podrobněji se tímto aspektem zabývá Bealy [1996].

⁶) Olson dále tvrdí, že tato logika nutí skupiny, aby poskytovaly svým členům nějaké selektivní výhody. Jiní oslabily jeho tvrzení na účet takových hodnot jako altruismus, ale v obecné rovině je jeho tvrzení stále silné a podnětné. Viz také Lowi [1964, 1969], Stigler [1971], Becker [1983] a Ripley a Franklin [1986].

na politiku, političtí vůdci, novináři a sociální hnutí. Jak se charakterizace politických vztahů proměňovala v síť zájmových nátlakových skupin a politických monopolů, které tvořily uzavřený systém tvorby politiky, v němž politika pozadí moci spočívala, tak docházelo k rozvolňování a prolínání. Vědci jako Heclo [1978] a Sabatier [1988] navrhli modely, které už byly založeny na tom, že se proces poznávání politiky stále proměňuje, tak jak se mění také političtí činitelé.

Úloha idejí, přesvědčení a informací se nyní považuje za důležitý prvek v utváření politiky, prvek, který chybí jak v pluralistickém modelu, tak v modelu pozadí moci [viz též Greenberg et al. 1977, Knoke 1986]. V pluralistickém modelu je politika vnímána jako výsledek soupeření mezi skupinami, což ovšem ignoruje myšlenky, které stojí v pozadí politiky, a jejich dopad na formování skupin a jejich sílu. V modelu pozadí moci je politika rezervována výlučně malé skupince účastníků, což ignoruje dopad idejí kompletně. Derthick a Quirk [1985] demonstrovali, že představy o zhoubném vlivu regulace na ekonomiku hrály významnou úlohu v deregulaci, ke které došlo ku prospěchu neorganizovaných, neohrazených zájmů i přes opozici mocných, koncentrovaných zájmů. Zde vyvstává otázka, proč se vůbec problém stane subjektem utváření politiky. Studie postupů a definování problémů poukazují na spojení mezi změnami v politice a změnami názorů a na neurčitý charakter problémů a jejich řešení [viz Cohen, March a Olsen 1972; Cobb a Ross 1976; Cobb a Elder 1983; Kingdon 1984, 1993; Derthick a Quirk 1985; Moore 1988; Stone 1989; Mucciaroni 1990; Walker 1991; Petracca 1992; Rochefort a Cobb 1993]. Skupiny, zdá se, hrají klíčovou roli jako generátory idejí a zprostředkovatelé informací, ve skupině se shromažďují informace od členů, tlumočí se představitelům skupin a naopak vyhodnocené informace představiteli skupiny jsou předávány členům, a tak jsou informace používány k vytváření expertiz a plánování strategie.⁷

Institucionalizace je dalším důležitým prvkem v utváření politiky, neboť přístupnost ke státním institucím na nejrůznějších úrovních je jednou z nejdůležitějších věcí [viz Walker 1991; Weaver a Rockman 1993]. Schattschneider tvrdil, že skupiny, které nejsou úspěšné v prosazení svých zájmů jednou přístupovou cestou ke státu, tuto cestu změní tak, aby se přidaly další, které rozšíří konflikt o další skupiny. Fakt, že způsoby prosazení zájmů vůči státu fungují, zabraňuje posunu k mimoinstitucionálním strategiím skupin ve společnosti, což je v demokratických státech záležitostí nemalé důležitosti. Jiné důležité institucionální rysy společnosti jsou ty, které podporují tvorbu a růst skupin. Jako příklad lze uvést: právní definice a regulace neziskových organizací, které poskytují rámec pro jejich vznik; daňové výhody pro takové skupiny, což podporuje jejich vznik a růst; přerozdělování státních programů skupinám prostřednictvím státních dotací, což nejen podporuje vznik a růst, ale také poskytuje skupinám přístup k procesu utváření politiky. A konečně, výrazně může brzdit změny politiky přetrvávání a (ne)adaptabilita byrokratických institucí. Oba modely utváření politiky, pluralistický a model pozadí moci mají omezený pohled na institucionální rysy, redukují je buď na soupeření politických stran, nebo na výlučné vztahy.

Baumgartner a Jones [1993] rozvinuli dynamický model utváření politiky, který dobře integruje skupiny, ideje a instituce. Političtí činitelé si udržují monopol v určité oblasti politiky díky všeobecné shodě o samozřejmém charakteru a image této politiky.

⁷) Skutečně, jak ukázal Salisbury (1992), shromažďování informací se stalo ústřední funkcí skupin, překonávající možná i další důležitou funkci – lobbování.

Politický monopol je charakterizován minimálním vlivem zevnějšku a nárůstem utváření politiky. Jak se ideje a představy jednotlivců i politických činitelů o problému mění, formují se nové skupiny k uskutečňování politických změn a političtí činitelé prosazují novou politiku. Prostředky a charakter skupiny jsou funkcí socioekonomických podmínek, institucionálních rysů a zhodnotitelných nákladů a výnosů daného problému spolu s jejich řešením. Zájmové skupiny se pokoušejí rozšířit nebo přetvořit povahu konfliktu změnou politické scény. Objevuje se soupeření o novou politiku, které může vyústit, dojde-li vůbec ke změně, v malou nebo velkou změnu v politice; i malá změna však může vést ke změně idejí či možností participace na politické moci. Změny v politice dávají vznik institucím k výkonu těchto změn. Instituce často přetrvávají i poté, co zájem veřejnosti opadne a skupiny se rozpadnou; nebezpečí je samozřejmě v tom, že s posunem centra veřejného zájmu do jiné oblasti může dojít k vývoji nového politického monopolu. Tímto způsobem se pak může politika měnit. Možnost změny politiky vzrůstá s množstvím organizujících se skupin a s množstvím možností participace. S tímto modelem utváření politiky získáváme mnohem sofistikovanější chápání občanské společnosti, idejí a spojení s demokracií.

Všimněte si, že diskuse o utváření politiky se v průběhu času příznačně změnila: posunuli jsme se od jednoduché diskuse o soupeření skupin k statickému modelu výlučných vztahů a odtud k dynamičtější perspektivě, zahrnující takové prvky, jako jsou schopnost skupin se organizovat, aktivita skupin, měnící se obsah idejí a vliv institucí. Jakákoliv koncepce občanské společnosti a její role v demokracii musí zahrnovat model utváření politiky se sofistikovanějším chápáním skupin, idejí a institucí.

Diamond ani Cohen s Aratem tak nečiní. Ačkoliv obě koncepce se zaměřují na občanskou společnost jako na kritický článek promulgace demokratických norem a komunikace společenských zájmů, ani jeden z nich nepřináší přesný nebo koherentní model toho, jak jsou normy a zájmy transformovány do státních opatření prostřednictvím procesu utváření politiky. Diamond jasně spoléhá na pluralistický model, kde rovnováha moci mezi skupinami ve společnosti je automaticky a přesně rozpoznávána politickými stranami a transformována do politiky. Pohled Cohena a Arata na utváření politiky je ještě vágnější, ale také se v základních rysech shoduje s pluralistickým modelem: konsensus o metanormách uplatňující zobecnitelné normy, které jsou vodítkem pro činnost státu. Neadekvátnost obou koncepcí může být viděna v jejich limitovaném chápání jak občanské společnosti, tak idejí.

Kritika Diamonda a Cohena-Arata

Ani jedné z obou koncepcí se nepodařilo rozeznat, že skupiny se nemusí formovat nebo že síla skupiny nemusí přesně odrážet její podporu ve společnosti. Druhý fakt je obzvláště ironický v případě Cohena-Arata, vezmeme-li v úvahu jejich zaměření na rozsáhlá sociální hnutí, neboli na neohraničené zájmy. Jak Diamond, tak i Cohen-Arato předpokládají, že skupiny ve společnosti samozřejmě existují. Protože se zaměřují na problematiku rozsáhlých sociálních hnutí, ignorují tak specifické konkrétní zájmy. A navíc, ani jedna z koncepcí nerozeznává dopad institucionálních rysů na vznik skupin a jejich sílu.

Obě koncepce se zbytečně omezují ohledně typů skupin ve společnosti, zaměřující se na organizace zdola nahoru jako na cesty sdružování a komunikace zájmů. Jako další následek selhání obou koncepcí je, že nevzaly adekvátně v úvahu institucionální rysy,

obě koncepce ignorují nebo bagatelizují možnost korporativních organizací, které jsou organizacemi shora dolů nebo organizacemi specificky podporovanými státem.⁸ Diamond správně identifikuje potenciální nebezpečí korporativních organizací, ale kritickým problémem není, jak on tvrdí, nezávislost na státu; klíčovou je spíše otázka demokracie uvnitř organizací a otázka reprezentačního monopolu. Za prvé, nemůžeme předpokládat, že autonomní skupiny budou vnitřně praktikovat demokracii, stejně tak jako nemůžeme předpokládat, že korporativní organizace tak činit nebudou. Za druhé, u nekorporativních skupin je možné dát do popředí určité oblasti politiky na úkor skupin ostatních. Za třetí, autonomní skupiny mohou být ve financování své činnosti zcela závislé na státních dotacích a tímto způsobem se přiblížit korporativismu. Viděno z této perspektivy, korporativní organizace mohou pravděpodobněji dominovat určité oblasti politiky a být méně náchylné ke změnám než autonomní organizace, ale to je otázkou míry, a nemělo by je to tudíž vyřazovat z diskuse o občanské společnosti.

Obě koncepce předkládají omezenou paletu činností skupin. Ačkoliv Diamond zdůrazňuje, že úlohou skupin je rozšiřovat informace a názory ve společnosti, tato činnost se zdá být omezena na rámec občanské společnosti. Zlehčuje nebo opomíjí lobbování, politickou analýzu, shromažďování informací a rozvíjení expertiz. Navíc, činnosti skupin jsou usměrňovány a zprostředkovávány politickými stranami snažícími se získat moc prostřednictvím voleb, ale žádné jiné specifické možnosti participace na politice zde nejsou seriózně brány v úvahu. Diamond i Cohen-Arato zdůrazňují klíčovou úlohu skupin při komunikaci, výměně informací a názorů, ale jedinou další činností, kterou připisují sociálním hnutím, je občanská neposlušnost. To svědčí o nedostatečném napojení na politické strany a stát; přitom ale systém politických stran oba považují za průvodní jev občanské společnosti a z toho pak vyplývá, že žádné jiné možnosti participace v politice neexistují.

Obě koncepce, Diamondova i Cohenova-Aratova, podávají omezený výklad názorů, protože ani jedna koncepce adekvátně nezvažuje jejich dynamiku, která je přímým výsledkem lidsky omylného a subjektivního chápání světa. Paradoxem pravdy je to, že pravda neexistuje, nebo alespoň schopnost člověka pravdu objevit je velmi defektní. Názory se neustále mění pod tíhou nových informací: přicházejí nové události, získávají se zkušenosti, vytvářejí se analytické studie, mění se paradigmaty apod. Dokonce i Cohenovo-Aratovo použití metanorem jako náhražky pravdy nefunguje, neboť metanormy se také mění a jsou často zdrojem konfliktu, jak se stávají zobecnitelnými normami a posléze specifickými podklady pro rozhodování [viz Rae 1981]. Cohen-Arato nerozeznávají, jak silně by toto soupeření skupin o vliv mohlo zpočátku ovlivnit soudržnost nebo koordinovanou činnost sociálních hnutí. Dále pak, legitimita metanorem by se mohla sama zhroutit, kdyby se část společnosti vždy nacházela v menšině. Ještě hůře je na tom premisa, že metanormy jsou trvalé a neměnné, to vnuká myšlenku přímočaré dráhy politiky, jinými slovy že se politika nikdy nemění. Ačkoliv se obě koncepce zaměřují na občanskou společnost jako na kritický článek promulgace demokratických norem a komunikace společenských zájmů, ani jedna z nich nepostihuje nestálost a proměnnou kvalitu názorů.

Nestálost je důležitým aspektem dynamiky názorů. Použití voleb jako indikátoru měnících se názorů by vedlo k chybnému a zavádějícímu chápání společenských zájmů a jejich změn. Strany postihují různé zájmy ve společnosti pouze nedokonalé hned z něko-

⁸) Viz Schmitter a Lehmbruch [1979] pro úplnější zpracování konceptů korporatismu.

lika důvodů. Za prvé, fakt, že strana získá ve volbách 30 procent hlasů, neznamená, že 30 procent voličů podporuje každý jednotlivý bod stranického programu. Spíše to znamená, že v době voleb 30 procent voličů podpořilo obecnou platformu, ale že podpora pro jakoukoliv specifickou část programu může být větší či menší. Za druhé, interval mezi volbami zamlžuje příliv a odliv podpory jakékoliv strany, a to i s odhlédnutím od jednotlivých specifických částí stranického programu. Za třetí, voliči mohou nejen změnit svoji podporu specifické části, ale mohou také změnit míru závažnosti, kterou této části přiřkládají. Za čtvrté, nové problémy a jejich navržená řešení neustále vyvstávají bez ohledu na časování voleb. Všechny tyto čtyři problémy jsou aktivovány koaliční formou vlády.

Vliv nestálosti však nemůže být omezen na výsledky voleb. Změny názorů také vedou ke změnám zájmů a změnám přesvědčení o způsobech řešení problémů, s důležitým vlivem na tvorbu skupin, sílu skupin, politiky a i na politické přesvědčení. To, že Cohen-Arato nepoukazují adekvátně na nestálost názorů, je zřejmé z jejich spoléhání na soudržnost a koordinovanou činnost sociálních hnutí. Rozpad sociálního hnutí, vzestup frakcionalismu a existence dílčích vítězství nemohou být vysvětleny bez toho, že vykročíme z rámce jejich koncepcí. Jak již bylo řečeno výše, Diamond ve své koncepci k tomuto aspektu nepřistupuje dobře. Změnu politiky by vysvětloval jako posun ve spojení politikých stran klíčových skupin a role změny názoru by zůstala utajena. Diamond dále vyloučením protidemokratických skupin ze své definice občanské společnosti ztrácí možnost uznat, že skupiny dříve podporující demokratické normy mohou změnit své přesvědčení, orientaci a strategii.

Různorodá kvalita názorů je také důležitým aspektem opomíjeným oběma koncepcemi. Ironií je, že obě koncepce zdůrazňují důležitost norem podporujících demokratickou legitimitu, ale neberou v úvahu možnost, že se místo nich mohou vyvinout normy jiné. Oba předpokládají, že názory nebo ideje, které pobízejí skupiny a jejich činnost jsou dobrými idejemi, těmi idejemi, které podporují demokracii a jsou sdíleny lidmi napříč společnostmi. Historie 20. století by však měla stačit jako ukázka faktu, že se špatné (nebo dokonce zlé) ideje mohou rozrůstat. Opravdu, ponaučení, které nám uštědřila meziválečná Evropa, Latinská Amerika a některé postkomunistické státy, tkví v tom, že demokracie není ani permanentní, ani nevyhnutelná. Ignorováním kvality idejí, Diamond a Cohen-Arato opomíjejí možnost, že demokracie může selhat nebo že její růst může být zbrzděn.

Shrneme-li to vše, Diamondovo a Cohen-Aratovo selhání adekvátně začlenit sofistikovanější chápání občanské společnosti, ideje a efekt institucí, vede k nepřesnému modelu utváření politiky. Koncepty občanské společnosti a jejího spojení s demokracií navržené těmito autory jsou fatálně defektní jejich neschopností demonstrovat, jak jsou společenské normy a zájmy transformovány do státních opatření. Je proto nutné vyvíjet nové koncepce, které by k tomuto problému přistupovaly lépe.⁹

Přeložila Magda Čepková

ANDREW THOMAS GREEN je doktorandem politických věd na Univerzitě v Illinois v USA. Záměřuje se na komparativní politiku. V letech 1995 a 1996 uskutečnil v České republice výzkum

⁹⁾ V mé připravované práci vytvářím novou koncepci spojení mezi občanskou společností a demokracií, používám ji k navržení způsobů ohodnocení povahy a vyhlídek demokratického vývoje a poté ji začleňuji do nové teorie změn režimů.

v tomto oboru díky grantům Mezinárodního ústavu pro vzdělávání a Ústavu pro studium světové politiky. Jeho disertační práce se zabývá problematikou změn režimů a stálostí demokracie.

Literatura

- Arato, Andrew 1981-82. „Civil Society Against the State: Poland 1980-81.“ *Telos*, no. 50, 23-47.
- Baumgartner, Frank, Bryan Jones 1993. *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago, IL: University of Chicago.
- Bealey, Frank 1996. „Democratic Elitism and the Autonomy of Elites.“ *International Political Science Review* 17: 319-331.
- Becker, Theodore 1983. „A Theory of Pressure Group Influence.“ *Quarterly of Economics* 98: 371-400.
- Bernhard, Michael 1993. „Civil Society And Democratic Transition In East Central Europe.“ *Political Science Quarterly* 108: 307-326.
- Cobb, Roger, Charles Elder 1983. *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-Building*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Cobb, Roger, Jennie-Keith Ross, Marc Howard Ross 1976. „Agenda-Building as a Comparative Political Process.“ *American Political Science Review* 70: 126-138.
- Cohen, Jean, Andrew Arato 1992. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Cohen, Michael, James March, Johan Olsen 1972. „A Garbage Can Model of Organizational Choice.“ *Administrative Science Quarterly* 17: 1-25.
- Dahl, Robert 1956. *A Preface to Democratic Theory*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Dahl, Robert 1961. *Who Governs?* New Haven, CT: Yale University Press.
- Dahl, Robert 1971. *Polyarchy: Participation and Organization*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Derthick, Marthe, Paul Quirk 1985. *The Politics of Deregulation*. Washington, DC: Brookings.
- Diamond, Larry 1994. „Toward Democratic Consolidation.“ *Journal of Democracy* 5, no. 3: 4-17.
- Ekiert, Grzegorz 1991. „Democratic Processes in East Central Europe: A theoretical Reconsideration.“ *British Journal of Political Science* 21: 285-313.
- Geremek, Bronislaw 1992. „Civil Society Then and Now.“ *Journal of Democracy* 3, no. 2: 3-12.
- Greenberg, George, Jeffrey Miller, Lawrence Mohr, Bruce Vladeck 1977. „Developing Public Policy Theory. Perspectives from Empirical Research.“ *American Political Science Review* 71, no. 4.
- Gunnell, John G. 1996. „The Genealogy of American Pluralism: From Madison to Behavioralism.“ *International Political Science Review* 17: 253-265.
- Habermas, Jürgen 1987. *The Theory of Communicative Action*. Boston, MA: Beacon Press.
- Hecko, Hugh 1978. „Issue Networks and the Executive Establishment.“ In *The New American Political System*, ed. by Anthony King. Washington, DC: American Enterprise Institute.
- Journal of Democracy* 1994. Vol. 5, no. 3.
- Keane, John 1988a. *Civil Society and the State: New European Perspectives*. London: Verso.
- Keane, John 1988b. *Democracy and Civil Society*. London: Verso.
- Kingdon, John 1984. *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. Boston: Little, Brown & Co.
- Kingdon, John 1993. „Politicians, Self-Interest, and Ideas.“ Pp. 73-90 in *Reconsidering the Democratic Public*, ed. by George Marcus and Russell Hansen. University Park, PA: Pennsylvania State University Press,).
- Knock, David 1986. „Associations and Interest Groups.“ *Annual Review of Sociology* 12: 1-21.
- Lindblom, Charles E. 1977. *Politics and Markets*. New York: Basic Books.

- Lowi, Theodore 1964. „American Business, Public Policy, Case Studies, and Political Theory.“ *World Politics* 16: 677-693.
- Lowi, Theodore 1969. *The End of Liberalism*. New York: Norton.
- Mills, C. Wright 1956. *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
- Moore, Mark 1988. „What Sorts of Ideas Become Public Ideas?“ Pp. 55-83 in *The Power of Public Ideas*, ed. by Robert Reich. Cambridge: Ballinger.
- Mucciaroni, Gary 1990. *The Political Failure of Employment Policy 1945-1982*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- O'Donnell, Guillermo, Philippe Schmitter 1986. *Transitions From Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Olson, Mancur 1965. *The Logic Of Collective Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Petracca, Mark (ed.) 1992. *The Politics of Interests: Interest Groups Transformed*. Boulder, CO: Westview Press.
- Polányi, Karl 1957. *The Great Transformation*. Boston, MA: Beacon Press.
- Quirk, Paul 1988. „In Defense of the Politics of Ideas.“ *Journal of Politics* 50: 31-41.
- Rae, Douglas 1981. *Equalities*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ripley, Randall, Grace Franklin 1986. *Policy Implementation and Bureaucracy*. Chicago: Dorsey.
- Rocheftort, David, Roger Cobb 1993. „Problem Definition, Agenda Access, and Policy Choice.“ *Policy Studies Journal* 21: 56-71.
- Sabatier, Paul 1988. „An Advocacy Coalition Framework of Policy Change and Role of Policy-Oriented Learning Therein.“ *Policy Sciences* 21: 129-168.
- Sales, Arnaud 1991. „The Private, the Public and Civil Society: Social Realms and Power Structures.“ *International Political Science Review* 12: 295-312.
- Salisbury, Robert 1992. *Interests and Institutions: Substance and Structure in American Politics*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Schattschneider, E. E. 1960. *The Semi-Sovereign People*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Schmitter, Philippe, Gerhard Lehmbruch (eds.) 1979. *Trends Toward Corporatist Intermediation*. London: Sage.
- Schumpeter, Joseph 1976. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Allen & Unwin.
- Seligman, Adam 1992. *The Idea of Civil Society*. New York: Free Press.
- Shils, Edward 1991. „The Virtue Of Civil Society.“ *Government and Opposition* 26: 3-20.
- Splichal, Slavko 1994. *Media Beyond Socialism: Theory and Practice in East-Central Europe*. Boulder, CO: Westview Press.
- Stepan, Alfred 1988. *Rethinking Military Politics: Brazil and the Southern Cone*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stigler, George 1971. „The Theory of Economic Regulation.“ *Bell Journal of Economics and Management Science* 2: 3-21.
- Stone, Deborah 1989. „Casual Stories and the Formation of Policy Agendas.“ *Political Science Quarterly* 104: 281-300.
- Tester, Keith 1992. *Civil Society*. London: Routledge.
- Tocqueville, Alexis de 1945. *Democracy in America*. New York: Vintage Books.
- Truman, David 1951. *The Govermental Process*. New York: Alfred A. Knopf.
- Walker, Jack 1991. *Mobilizing Interest Groups in America: Patrons, Professions, and Social Movements*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Weaver, R. Kent, Bert Rockman 1993. *Do Institutions Matter?* Washington, DC: Brookings.

Marienthal

Nezaměstnaná obec ve výzkumu Paula Lazarsfelda, Marie Jahodové a Hanse Zeisela

HYNEK JEŘÁBEK*

Institut sociologických studií, FSV UK, Praha

Marienthal

The town which was the subject of the research into unemployment carried out by P. F. Lazarsfeld, Marie Jahoda and H. Zeisel

Abstract: This paper describes the findings, theories and field methods of the research carried out by Paul Lazarsfeld, Marie Jahoda and Hans Zeisel in winter 1931/1932 in Austria. The results of this research work were published in 1933 in German under the title *The Unemployed from Marienthal* (*Die Arbeitslosen von Marienthal*). Since the Second World War the book has been published in many editions and printings in English, German, French, and also in Korean. The book is generally known under the short title *Marienthal*.

This small industrial town near Vienna became the subject of a major sociographical research. The research focused not on the unemployed individual but on the whole community afflicted by unemployment. The research team made a considerable effort to understand and describe the situation of families of unemployed textile workers in Marienthal. The combination of quantitative research procedures with methods of qualitative research was a significant feature of the research. The authors were interested in the family budgets and diet of the unemployed families. They investigated the effects of unemployment studying statistical data of consumption and the purchasing of goods in the town. They studied the family life, analysed the changes in meaning of the time of unemployed citizens, examined how the role of interest groups, congregations, church and political parties was adapted to the situation of mass unemployment.

The authors contributed to the investigation of the aspirations and life-plans of members of families affected by longitudinal unemployment. The book came to some theoretical conclusions concerning the influence of long lasting unemployment on the social organism, i.e., the community of Marienthal. Apathy, no future plans, but at the same time trying to create chances for one's children, were the most apparent elements of the life situation of unemployed citizens of Marienthal.

This paper also discusses in brief the subsequent lives and scientific work of all three authors.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 2: 321-337)

Dvacet let již uplynulo od smrti Paula Lazarsfelda, jednoho ze zakladatelů moderního empirického sociologického výzkumu. Více než šedesát let dělí současného čtenáře od životních osudů nezaměstnaných obyvatel vesnice Marienthalu, které jsou vylíčeny ve stejnojmenné knížce, jejímiž autory byli tehdy mladí a neznámí výzkumníci vídeňské univerzity – matematik, statistik, sociální psycholog a zakladatel výzkumného centra

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Hynek Jeřábek, CSc., Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, e-mail jerabek@s.fsv.cuni.cz

aplikované psychologie Paul Lazarsfeld, sociální psycholožka Marie Jahodová a právník a statistik Hans Zeisel.

Studie známá jako *Marienthal* se mezitím stala „klasickou“ četbou generací studentů sociologie a odvolávají se na ni jak specialisté zabývající se otázkami nezaměstnanosti, tak sociologové rodiny, jak zastánci měření v sociologii, tak i sociologové vyznávající kvalitativní výzkumná paradigmat. Předkládaná stať si klade za cíl přiblížit dnešnímu čtenáři výsledky zmíněného výzkumu i metody, které při něm autoři použili.

Projekt výzkumu, okolnosti jeho vzniku a jeho přijetí vědeckou komunitou

Přiblížme si nejprve okolnosti, které vedly k rozhodnutí Lazarsfeldova týmu provést rozsáhlý hloubkový výzkum komunity nezaměstnaných – malé vesnice Marienthalu v Dolním Rakousku.

Počátkem třicátých let Lazarsfeld působil na Vídeňské univerzitě v Psychologickém ústavu Karla Bühlera jako asistent Charlotty Bühlerové. Mimo to vyučoval matematiku na gymnáziu a vedl výzkumné středisko pro aplikovaný komerční výzkum, které nedávno předtím založil. *Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle* (Výzkumné středisko pro hospodářskou psychologii) datuje svůj vznik fakticky koncem dvacátých let, kdy výzkumníci začali přijímat první komerčně orientované zakázky z oblasti výzkumu trhu a médií. Formálně, jako výzkumný útvar volně přičleněný k Vídeňské univerzitě s vlastním finančním hospodařením, bylo „Výzkumné středisko“ založeno v roce 1931.¹ Výzkumné středisko aplikované psychologie se pod Lazarsfeldovým vedením zabývalo zejména komerčním výzkumem trhu a masových médií. K těmto tématům přibýlo v době hospodářské krize téma zvláště aktuální – studium nezaměstnané komunity.

Zájem o výzkum otázek nezaměstnanosti souvisí s Lazarsfeldovou politickou angažovaností. Byl aktivním členem socialistického hnutí ve Vídni již od svého mládí. Založil a po několik let vedl Spolek socialistických středoškoláků. V domě jeho rodičů se ve dvacátých letech scházeli nejen mnohé přední osobnosti vídeňského kulturního a vědeckého života, ale k rodinným přátelům patřili také přesvědčení socialisté, mezi nimi Alfred Adler, fyzik a pacifista [Zeisel 1979: 10], Otto Neurath, kterého Hans Zeisel na-

¹) Někdy mezi lety 1925 a 1928 Lazarsfeld založil při Psychologickém ústavu Karla Bühlera, který byl součástí Vídeňské univerzity, neformální výzkumnou skupinu, která se zabývala psychologickými výzkumy, výzkumy trhu a vyhodnocováním statistických dat z těchto šetření. O její existenci se poprvé zmiňuje v únoru 1928 slovy: „Rostoucí počet exaktních prací, které byly prováděny ve Vídeňském institutu vývojové psychologie, vedly ke zřízení statistického pracovního společenství (*Arbeitsgemeinschaft*); to zpracovává vídeňské experimenty a hledá obecné postupy pro zlepšování statistických metod v psychologii.“ [Lazarsfeld 1928: 237] Výzkumné středisko (*Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle*), které z této skupiny o něco později formálně vzniklo zmiňují Zeisel, Jahodová a Lazarsfeld ve svých vzpomínkách s různým datem. Marie Jahodová o něm uvádí „ještě v době mých středoškolských studií“, což muselo být nejpozději v roce 1926 [Jahoda 1980: 220]. Hans Zeisel je datuje rokem 1925 [Zeisel 1979: 13] a Lazarsfeld uvádí formulaci, která bývá nejčastěji spojována s rokem 1927 [Lazarsfeld 1975: 151]. Formální založení obchodní společnosti se správní radou se datuje až rokem 1931 [Fleck 1990: 166, 227]. Vídeňské výzkumné středisko se pod Lazarsfeldovým vedením od konce dvacátých let až do roku 1933 zabývalo aplikovaným výzkumem trhu, médií i dalších sociálních problémů [Lazarsfeld 1975: 151]. Středisko existovalo dále i po odchodu P. F. Lazarsfelda do USA. Jeho vedením byl nejprve pověřen Hans Zeisel, později Marie Jahodová. O zániku střediska je možno hovořit v souvislosti se zatčením Marie Jahodové v roce 1936.

zývá „posledním polyhistorem“ [Zeisel 1979: 12], a Otto Bauer, předseda socialistické strany v Rakousku.

Hans Zeisel vzpomíná, na událost, která rozhodujícím způsobem přispěla k uskutečnění a výsledné podobě *Marienthalu*: „Neočekávaným zvratem událostí naše zaujetí socialistickým hnutím vedlo k nejdůležitějšímu dílu těchto let. Rakouské odbory v té době právě vybojovaly desetihodinový pracovní den. Paul si myslel, motivován americkými studiemi, že bychom měli zjišťovat, jak dělníci užívají svůj nově získaný volný čas. V té době jsme měli výsadu příležitostně hovořit o svých plánech s Ottou Bauerem, vzdělaným asketickým vůdcem socialistické strany. Když mu Paul řekl o svém plánu, Bauer reagoval zlostně: Co je to za parodii zkoumat trávení volného času v zemi, která strádá chronickou deseti procentní nezaměstnaností. Namísto zkoumání volného času, řekl, by měly být studovány sociální a psychologické důsledky dlouhotrvající nezaměstnanosti. A právě to jsme uskutečnili – v *Marienthalu*.“ [Zeisel 1979: 13, viz též Sills 1979: 412]

Výzkum byl inspirován rozsáhlým výzkumem Londýna a jeho obyvatel od Charlese Bootha a *Middletownem* manželů Lyndových. Obě tyto práce autoři *Marienthalu* se zájmem četli a znali [Zeisel 1979: 11]. Jako dodatek výzkumu je již k prvnímu vydání knížky připojena studie Hanse Zeisela *K dějinám sociografie*, z níž mimo jiné vyplývá, že autoři *Marienthalu* znali také *Polského sedláka* Thomase a Znanieckého a jejich biografickou metodu i hlavní tehdy již publikované práce chicagské školy, o nichž neopomněl Zeisel poznamenat, že se vzdávají využívání statistických metod [Zeisel 1960: 128; 1974: 122].

Ohlas výzkumu i knížky v odborných kruzích byl příznivý. Lazarsfeld se na doporučení Charlotty Bühlerové zúčastnil mezinárodního psychologického kongresu, který se v roce 1932 konal v Německu, a referoval na něm o výsledcích výzkumu. O úspěchu Lazarsfeldova vystoupení na kongresu svědčí publikace jeho příspěvku, který obsahoval popis užitých metod a všechny nejdůležitější závěry výzkumu, v americkém psychologickém časopise ještě dříve, než knížka vyšla [Lazarsfeld 1932]. Lazarsfeld se ve svém životopise zmiňuje o kontaktech s předními americkými psychology, které na kongresu navázal [Lazarsfeld 1975: 169-170]. Když knížka vyšla, referovaly o ní nejen psychologické časopisy, ale vzbudila zájem i mezi sociology a ekonomy [Fleck 1990: 177, 230; P. V. Y. 1933; Leichter 1933; Lütge 1934]. Leopold v. Wiese ve své recenzi v *Köllner Vierteljahrshefte für Soziologie* hodnotí práci jako „sociografickou“, přičemž zdůrazňuje, že předmětem výzkumu byla nezaměstnaná vesnice jako celek a ne nezaměstnaný jedinec [Wiese 1933: 98]. Jako přednost výzkumu hodnotí kombinaci využití exaktních kvantitativních postupů s metodami snažícími se o „spoluprožívání“ a vcítění se do situace obyvatel nezaměstnané komunity. Dále doslova píše: „Zvláště správné se mi zdá, že se nepracovalo s bláhovým a krátkozrakým dotazníkovým schématem, tedy že nebyly jednoduše zkoumaným osobám přímo předkládány otázky a registrovány jejich odpovědi na ně, nýbrž, že byl použit postup nepřímého dotazování (který také já vždy doporučuji)“ [Wiese 1933: 96].

Metody, přístupy a výzkumné otázky

V úvodu k anglickému vydání studie na jaře 1971 Lazarsfeld odkazuje na čtyři zásady, které se snažili v *Marienthalu* dodržovat. Jak dokládá ve vzpomínkové publikaci Marie Jahodová, uvedený text metodických zásad byl Lazarsfeldem sepsán již v roce 1933 v tehdy nepublikovaném článku [Jahoda 1991: 121]:

- a) pro každý studovaný jev je třeba získat objektivní pozorování právě tak jako introspektivní zprávy;
- b) případové studie by měly být vhodně kombinovány se statistickými informacemi;
- c) informace o současnosti by měly být doplněny informacemi o dřívějších fázích vývoje studovaného jevu;
- d) měla by být kombinována přirozená a experimentální data: experimentálními daty se přitom rozumělo použití dotazníků a výběrových šetření, přirozená data byla získávána „neovlivňujícími (nezasahujícími) metodami“ – data je přitom třeba získávat z všedního života lidí bez zásahu výzkumníka [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: xiv].

V úvodu výzkumníci slibují kombinovat ve výzkumu použití kvantitativních výzkumných metod s metodou vcítění do situace. Z toho důvodu také zvolili dlouhodobý pobyt ve zkoumané vesnici – výzkum na místě umožňující kombinaci mnoha metod a postupů. Nesnažili se o zobecnění zjištěných výsledků na jiné případy nezaměstnanosti. Zdůrazňovali, že zkoumají úplně nezaměstnanou pospolitost, kde většinu nezaměstnaných tvoří dřívější manuální pracující v textilním průmyslu a specifické podmínky nezaměstnaných Marienthalu spočívají v obtížné dostupnosti jiných pracovních příležitostí v blízkosti bydliště rodin.

Jaké metody byly ve studii použity:

- 1) osobní data o všech 478 rodinách obce Marienthalu obsahující údaje o bytových podmínkách, rodinném životě, vedení domácnosti;
- 2) životní historie 32 mužů a 30 žen, jejich předchozí život tvořil vhodný materiál pro srovnání;
- 3) 80 časových snímků dne;
- 4) zprávy průmyslové komise okresu Wiener Neustadt za uplynulá léta;
- 5) slohové práce žáků základní školy na téma: „Co bych chtěl ze všeho nejvíce“, „Čím bych chtěl být“ a „Co bych si přál k vánocům“;
- 6) soutěžní práce mladistvých na téma: „Jak vidím svou budoucnost“;
- 7) 40 týdenních rodinných jídelníčků a záznamy o balíčcích školních dětí určených k jejich obědu den před výplatou a den po výplatě podpory v nezaměstnanosti;
- 8) záznamy o dárcích, které obdrželo 80 malých dětí k vánocům;
- 9) statistické údaje o výdajích (útratách) obyvatel v restauracích, u holiče, u řezníka, u koňského řezníka, u obuvníka, u krejčího nebo švadleny a zprávy politických klubů a různých spolků a místních organizací;
- 10) statistická data o výpůjčkách z místní knihovny, předplatném různých novin, členství v klubech, výsledcích voleb, věkovém složení, narozeních, úmrtích a sňatcích obyvatel a údaje o migraci;
- 11) statistiky domácností získané obchodní komorou od několika domácností.

Všichni výzkumníci byli povinni účastnit se života komunity nějakou aktivitou užitečnou pro obyvatele obce. K tomu účelu výzkumný tým uskutečnil několik projektů:

- 1) soukromými sbírkami ve Vídni bylo získáno asi dvě stě kusů ošacení, to bylo vyčištěno a vyspraveno, doplněno o část nového; výzkumníci předem navštívili 100 rodin v Marienthalu s dotazem, jaký druh a velikost oděvu by rodina nejvíce potřebovala, tím

získali přístup do domů a umožnilo jim to zjišťovat specifické potřeby rodin a odhalit, čemu rodiny věnují přednostní pozornost;

2) kursy šití a přípravy střihů navštěvované asi padesáti ženami;

3) zdarma poskytované lékařské konzultace;

4) gymnastické kursy pro dívky – umožnily kontakt s touto částí populace, která byla jinak nedostupná, dívky totiž s počátkem nezaměstnanosti přestaly navštěvovat všechny akce místních organizací a spolků a bylo velmi obtížné se s nimi setkat;

Ve výzkumu byly zjišťovány dva okruhy otázek:

A) postoje k nezaměstnanosti:

1) Jaká byla první reakce na nezaměstnanost?

2) Jaké úsilí vyvinul nezaměstnaný, aby znovu získal práci?

3) Kdo získal práci mimo oblast a jakým způsobem?

4) Jakou práci nezaměstnaní nahradili předchozí zaměstnání (např. chov králíků, práce na poli atd.)?

5) Jaký je postoj k dočasné nezaměstnanosti a k případné emigraci?

6) Jaké plány ještě lidé mají? Jsou rozdíly mezi dospělými a mládeží?

7) Jaké jsou rozdíly mezi těmi, kteří mají práci a těmi, kteří jsou bez práce?

B) důsledky nezaměstnanosti:

1) Jaké jsou důsledky nezaměstnanosti na fyzickou kondici obyvatelstva?

2) Jaké jsou důsledky na školní výkony dětí?

3) Jaký má nezaměstnanost vliv na kriminalitu?

4) Jsou nezaměstnaností rodičů více ovlivněny mladší nebo starší děti?

5) Rostou nebo se snižují politické rozdíly?

6) Mění se postoje k náboženství?

7) Projevuje se obecný posun v zájmech?

8) Jaké změny se u lidí projevily ve vnímání času?

9) Změnily se vztahy lidí k sobě navzájem?

10) Objevilo se více projevů soutěživosti nebo známek spolupráce?

Předběžné práce a diskuse začaly na podzim 1931. Sběr dat proběhl od prosince 1931 do května 1932. Výzkumníci celkem strávili v obci asi 120 výzkumných dní [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1960: 9; 1974: 9].

Vznik nezaměstnanosti a životní podmínky nezaměstnaných rodin

Průmyslová obec Marienthal, vzdálená 35 minut jízdy vlakem od Vídně a 30 minut chůze od nejbližší stanice vlaku, vznikla postupně mezi lety 1830 a 1890 spolu s rozvojem textilních továren přímo v místě. V důsledku velké hospodářské krize zavřelo od července 1929 do února 1930 postupně brány všech pět textilních závodů v průmyslové obci, což postihlo téměř všechno obyvatelstvo Marienthalu. Dělníci nenašli ve své naprosté většině náhradní zaměstnání a ti, kteří neodešli se svými rodinami za prací jinam, většinou do ciziny, zůstali bez práce. Nezaměstnanost se v naprosté většině dotkla celých rodin.

Obec Marienthal čítala v době výzkumu 1486 obyvatel (712 mužů a 774 žen, z toho 318 dětí do 14 let). Z celkového počtu 478 domácností převládaly domácnosti se

dvěma (25 %), třemi (31 %) a čtyřmi (17 %) osobami. Více než polovina rodin byla bezdětných.

Ve 208 rodinách s dětmi převládal malý počet dětí, většinou jedno (126 rodin) nebo dvě (54 rodin). Nájemné za malý byt (zpravidla kuchyň a pokoj) platila rodina v době masové nezaměstnanosti čtyři šilinky, dříve pět šilinků.

Ekonomické a vlastně i prosté životní procesy rodin v období nezaměstnanosti byly cele ovládány cyklem vyplácení podpory, který byl čtrnáctidenní. Bylo to výrazně patrné na datech získaných od školních dětí, z nichž polovina si na oběd den před výplatou podpory nepřinesla nic nebo jen suchý chléb, zatímco den po výplatě podpory to byl obrázek naprosto výjimečný.

Tři čtvrtiny rodin v Marienthalu žily pouze z podpor v nezaměstnanosti. Z 478 rodin pouze v 93 rodinách někdo z rodiny pracoval, ve 358 rodinách pobíral někdo z rodiny podporu v nezaměstnanosti a v devíti rodinách nebyla k dispozici ani tato podpora. Asi tři čtvrtiny rodin, tj. asi pět šestin všech obyvatel obce se dělilo o měsíční podporu ve výši 20-60 šilinků měsíčně. Výzkumníci ukázali na konkrétních příkladech několika rodin, co to v praxi znamenalo. Za této neutěšené ekonomické situace si některé rodiny vypomáhaly chovem králíků a pěstováním zeleniny na malých záhoncích před domky. Někteří dělníci občas sehnali příležitostnou práci v okolí, většinou jen za stravu. Pro ty, kteří ztratili nárok na podporu, to byla jediná možnost, jak zajistit obživu pro rodinu.

Jídelníček a rodinný rozpočet

Jednačtyřicet domácností zapisovalo po jeden týden svůj jídelníček. Z těchto údajů vycházejí typické údaje o tom, že většina rodin jedla třikrát denně. Jen 25 % rodin čtyřikrát. Maso bylo na stole v polovině rodin jen v neděli, v 15 % rodin vůbec a v 31 % rodin dvakrát až čtyřikrát týdně. Takový obraz stravovacích zvyklostí můžeme v některých komunitách zaznamenat i nyní. Tehdy se však bezesporu nejednalo o prioritu zdravé vegetariánské výživy a Lazarsfeld a jeho spolupracovníci mohli bez obav zkreslení tyto údaje použít jako ukazatel chudoby. Toto občasné masité menu představovalo v naprosté většině případů levnější koňské maso, často pak doma chovaný králik. Spotřeba vepřového a hovězího masa v době úplné nezaměstnanosti téměř vymizela. Důsledky této skutečnosti dokládají výzkumníci na jiném místě zprávy zánikem dvou řeznictví, kde dříve obyvatelé Marienthalu nakupovali hovězí a vepřové maso, a alespoň dočasnou prosperitou koňského řezníka v obci.

Večerní jídlo sestávalo většinou z černé kávy a chleba nebo zbytků od oběda. Jen malé děti dostávaly mléko do kávy. Spotřeba cukru v obci v čase nezaměstnanosti výrazně poklesla. Některé rodiny sladily výhradně sacharinem, jiné se přizpůsobily čtrnáctidennímu cyklu od podpory k podpoře a ve druhém týdnu přecházely z cukru na sacharin. Zjišťovat podrobný rodinný rozpočet bylo ve výzkumu obtížné. Je v práci ukázán na příkladu jedné početné rodiny s dětmi, která žila z malé podpory v nezaměstnanosti.

Rozdíl ve spotřebě potravin způsobené masovou nezaměstnaností v Marienthalu jsou ukázány na globálních údajích o prodeji jednotlivých druhů běžných potravin u obchodníků v Marienthalu. Studie srovnává prodej potravinářského zboží v letech před počátkem nezaměstnanosti v roce 1928, na jejím počátku, tj. v roce 1929 a v době úplné nezaměstnanosti v roce 1930. Prodej másla poklesl na 38 % původního množství, tržba za margarín naopak o 92 % stoupla. Klesl prodej kávy na 63 % původního množství a o 41 % vzrostl prodej levnějšího kakaa. Rodiny musely v průměru vyjít asi se čtvrtinou

obvyklého příjmu. To vyžadovalo pečlivé plánování výdajů a promyšlenou kalkulaci, aby rodina vyšla od podpory k podpoře. Rodiny brzy přišly na to, že za této situace permanentní nouze není možno dělat dluhy. Pravým neštěstím byla vážná nemoc v rodině. Většinou rodinu přivedla úplně na dno, protože chyběly nejnnutnější finanční rezervy pro případ takového neštěstí. V situaci dlouhodobého nedostatku se rodinám nedostávalo prostředků na obnovu šatstva a obuvi. Když boty nebo šaty byly již natolik obnošené, že je nebylo možno dále spravovat, nebylo prostě v čem chodit. Většina rodin řešila takovou kritickou situaci ve prospěch dětí. Děti musí do školy, je pro ně tedy přesit tatínkův kabát, to bylo obvyklé řešení rodinného dilematu.

Přestože práce v textilních továrnách nebyla vůbec zdravá, nezaměstnanost se na zdravotním stavu dělníků projevila pozitivně jen v prvním období. Špatná strava a nedostatečný hygienický standard měly na zdravotní stav populace jednoznačně negativní vliv. Zdravotní stav dětí, s výjimkou dětí předškolního věku, které se vrátily do domácího prostředí k matce, se v období nezaměstnanosti zhoršil. Zvláště zanedbaná byla péče o zuby. Výzkumníci, kteří znali zdravotní stav populace Marienthalu, protože v týmu přítomný lékař poskytoval zdarma nejnnutnější pomoc a radu nezaměstnaným rodinám, ve zprávě konstatovali, že v době výzkumu pouze 8 % dětí mělo zdravé zuby.

Unavená pospolitost

Charakteristickým rysem společenského života v Marienthalu byl převládající pesimismus, monotonie, únava, apatie. Byla to unavená, omrzelá pospolitost. Lidé si zvykli méně vlastnit, méně pracovat a také méně očekávat. Ve vzpomínkách na lepší časy, na doby, kdy bylo zaměstnání, kdy měli práci, lidé zmiňují tanec, čas strávený ve Vídni, v parcích, v divadle, na politických schůzích, na hodiny strávené četbou. To všechno nyní přestalo mít smysl. Času je dostatek, motivace však schází. Údaje z místní knihovny potvrzují tento trend velmi přesvědčivě. Více než tři svazky na čtenáře vypůjčené průměrně v roce 1929, 2,3 svazku v roce 1930 a jen 1,6 svazku v roce 1931 jsou výmluvným svědectvím, že k četbě nestačí mít dostatek času, chybí-li, jako tomu bylo za situace dlouhodobé masové nezaměstnanosti v Marienthalu, zájem o četbu, motivace k takové činnosti. Čas, který měli nezaměstnaní k dispozici, ztratil podobu „volného času“. Nejednalo se již o čas, který by vyplňoval mezeru mezi smysluplnými činnostmi, v nichž se dříve uplatňovala pracovní zdatnost, nashromážděná zkušenost a píle a které přinášely obživu rodině. Čas ztratil tento sociálně podmíněný kontext.

Za změněné situace masové nezaměstnanosti silně poklesl zájem o politiku. Předplatné *Dělnických novin*, zaměřených na politické otázky, kleslo mezi lety 1927 a 1930 o 60 %, zatímco *Malý list*, spíše zábavně orientovaný deník zaznamenal snížení předplatného ve stejném období jen o 27 %. Politické strany, a to všechny bez výjimky, ztratily své členy, i když snížily své příspěvky na minimum. Nejméně ztratila sice Sociálně demokratická strana, ale i ta přišla o třetinu svých členů. Především mezi mladými v té době platilo, že politicky aktivní zůstávají prakticky jen ti, kteří dosud mají práci. Předvolební kampaň před volbami v roce 1932 proběhla v Marienthalu bez zájmu, velmi klidně. Politické spektrum voličské obce se v souvislosti s nezaměstnaností nezměnilo.

Výjimku v poklesu aktivity zaznamenaly zájmové skupiny spjaté se životem dětí nebo s výhodami členství. Socialistická organizace *Přátelé dětí* ztratila jen čtvrtinu svých členů, členská základna *Dělnického cyklistického klubu* zůstala nezměněná a dvě organizace zaznamenaly dokonce vzestup členstva: katolická organizace *Šťastné dětství* a so-

ciálně demokratická organizace *Plamen* zajišťující kremace. Všechny tři organizace poskytovaly svým členům nesporné, a to nejen finanční výhody. Cyklistický klub platil za své členy pojištění jejich jízdního kola a bicykl zůstal jediným běžně užívaným dopravním prostředkem občanů v obci, jediným spojením s okolním světem, v němž bylo ještě tu a tam možno získat práci. Organizace *Šťastné dětství* řídila jesle a nízký příspěvek kremační společnosti pojišťoval rodinu před velkými výdaji z omezeného rodinného rozpočtu v případě úmrtí v rodině. Členství v zájmových a společenských organizacích bylo tedy v situaci nouze utilitárně upraveno podle finančního profitu, který jednotlivé členství poskytovalo. Nešlo tedy o změnu přesvědčení, ale o ztrátu motivační síly členství v mimořádné situaci.

Odpověď na deprivaci

Významná kapitola studie se zabývá rozlišením rodin nezaměstnaných z hlediska typu jejich reakce na deprivaci způsobenou nezaměstnaností. Úvodem jsou uváděny příklady získané z důkladného studia navštívených rodin, typické příklady rodin odlišujících se reakcí na danou obdobnou situaci. V druhé části kapitoly je charakterizována typologie rodin vykreslená na základě mnoha dílčích zjištění výzkumného týmu.

Prvním typem zde charakterizovaných rodin jsou *rodiny rezignované*. Je pro ně charakteristické, že jim chybí plány, nemají a nevyjadřují svůj vztah k budoucnosti, své představy o ní, v nic nedoufají. Je pro ně typické, že se maximálně snaží uskrovnit, mimořádně omezit své potřeby kromě naprostých nezbytností. Na druhé straně však příkladně udržují svou domácnost a pečují o své děti a snaží se alespoň pro ně uchovat situaci relativního dostatku.

Druhým, poněkud optimističtější typem, jsou *rodiny nezlomené*. Jsou charakteristické větší aktivitou některého ze svých členů. Je pro ně typická péče o domácnost a o děti, subjektivní pocit relativního dostatku, aktivita, plány a víra v budoucnost, zachovaná vitalita a dosud pokračující snaha živitele rodiny nalézt zaměstnání.

Další dvě skupiny rodin je možno společně označit jako zlomené. První z nich se z hlediska objektivních charakteristik příliš neliší od rezignovaných rodin. Hlavní rozdíl je v subjektivním prožívání v podstatě shodné situace, v níž se oba typy rodin nacházejí. Jedná se o *rodiny zoufalé*. Domácnost je udržována v pořádku a o děti je pečováno. Hlavním pocitem, s nímž prožívají členové rodiny svou životní situaci je však bezmocnost, deprese, zoufalství. To se pojí s pocitem zbytečnosti jakéhokoliv úsilí a tyto rodiny se také žádným způsobem nepokoušejí nalézt práci nebo zlepšit svou situaci.

Čtvrtou skupinu lze nejpriznáčněji označit jako *rodiny apatické*. Hlavním vnějším znakem, který tyto rodiny odlišuje od všech tří předchozích typů, je absence spořádané domácnosti. Určující charakteristikou situace je apatie, ignorance, pasivita. Rodiny nechávají věcem volný průběh, aniž se snaží jakýmkoliv způsobem zabránit nejhoršímu. Hlavním rysem těchto rodin je naprostá pasivita, absence jakéhokoli úsilí. Domov a děti jsou špinavé a neopečované. Mentální reakcí na situaci není zoufalství, ale nezájem. Žádné plány, žádné tužby. Domácnost je tak rozvrácená, že neuspokojuje ani ty nejzákladnější potřeby svých členů. Hospodaření rodiny poznamenané bezvýchodnou situací je zcela iracionální. V této kategorii se často nacházejí rodiny alkoholiků. Rodinný život je většinou v rozkladu. Objevují se časté hádky, žebrání, krádeže. Nikdo neplánuje ani v horizontu dní nebo hodin. Podpora v nezaměstnanosti je většinou spotřebována v prv-

ních několika dnech, aniž by se někdo staral o to, jak rodina přečká zbytek čtrnáctidenního období.

Výzkumníci odhadli poměrné zastoupení jednotlivých typů rodin v Marienthalu. Vypovídají o nerovnoměrném rozložení na zhruba 23 % nezlomených, 70 % rezignovaných, 2 % zoufalých a 5 % apatických rodin. Relativně malý podíl nezlomených rodin vysvětlovali především tím, že část takovýchto rodin reagovala na vzniklou situaci odchodem z Marienthalu, většinou emigrací. Odešli především mladší.

V celkovém obrazu komunity Marienthalu převažoval prvek rezignace. Situaci bylo možno charakterizovat jako život v obci, která „...zajišťuje pořádek pro současnost, ale ztratila vztah k budoucnosti“ [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 57; 1960: 59]. Důležitou složkou rezignace je absence dlouhodobých plánů do budoucna. V rámci životních příběhů, které vyprávěli obyvatelé Marienthalu, byly požádáni, aby se zmínili o svých životních plánech. Z dvaceti osmi mužů a dvaceti devíti žen, kteří byli dotázáni, jen patnáct uvedlo své plány. Většina z nich jako svou perspektivu uvedla úmysl opustit Marienthal.

Autory studie zajímalo, nakolik tento postoj rezignace zasáhl mládež. Na základě slohových prací zmíněných výše na téma „Co bych si přál/a k vánocům?“ byla porovnána hodnota dárků, které si přály děti z Marienthalu a děti z okolních obcí, které nebyly tak silně postiženy nezaměstnaností. Průměrná cena přání marienthalských dětí byla třetina ve srovnání s dětmi z okolních vesnic. Přesto, že jejich přání byla výrazně skromnější než přání jejich vrstevníků z jiných obcí, byly děti z Marienthalu podstatně častěji zklamány z dárků, které o vánocích obdržely. Ani to málo většinou nemohly dostat [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 58; 1960: 60].²

Jak se nezaměstnanost zapsala do zkušenosti dětí se Paul Lazarsfeld, Marie Jahodová a Hans Zeisel pokusili vysledovat ze slohových prací školních dětí, z jejich úvah na téma nezaměstnanost. Porovnali obsahy slohových prací žáků z Marienthalu s pracemi žáků z okolních vsí z hlediska podílu prací, které zahrnují do slohového úkolu vlastní prožitky, případně zkušenost někoho jiného. Jestliže v pracích žáků okolních obcí byla zkušenost s nezaměstnaností zahrnuta jen ve 2 % úloh, u žáků z Marienthalu to bylo ve 37 % prací. A navíc, v Marienthalu platilo: čím starší žák, tím častěji se nezaměstnanost objevuje jako jeho osobní problém. Vyjádřeno je to jedním z citátů v podobě výroku: „Chtěl bych se stát krejčím, ale bojím se, že nenajdu práci a nebudu mít co jíst“ [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1960: 63; 1974: 61].

Soutěž o ceny pro mládež o nejlepší esej na téma: „Jak vidím svou budoucnost“, byla obslána jen patnácti pracemi. Ukázala významný rozdíl mezi uční, kteří vlastně již pracovali a měli jasnou perspektivu své budoucnosti, věděli, o co budou usilovat, a mezi mladými chlapci, kteří skončili nebo se chystali končit školu a nevěděli, jak sehnat zaměstnání. Ti psali většinou jen velmi obecně a povrchně o budoucím uspořádání společnosti bez stanovení vlastního místa a osudu v tomto vývoji. Obecně rámuje situaci rezignace mezi mladými lidmi v Marienthalu skutečnost, že je prakticky nebylo nikde vidět. Ze 130 mladých lidí ve věku od 14 do 21 let naprostá většina byla nedostupná přímému kontaktu.

²) V předmluvě k druhému německému vydání knížky v roce 1960 Paul Lazarsfeld uvádí užiti těchto dotazů jako jeden z prvních příkladů aplikace později velmi frekventované projektivní techniky dotazování v sociologickém výzkumu [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1960: xviii].

Význam a chápání času

Výzkumníci v této kapitole popisují, jak paradoxně ovlivňuje přemíra času nezaměstnaných jejich strukturu činností. Odříznuti od práce, na kterou byli zvyklí, a deprimováni kontakty s vnějším světem ztratili dělníci z Marienthalu hmotné i duchovní důvody pro smysluplné trávení svého času. Tyto skutečnosti jsou přesvědčivě dokládány výsledky rozličných, vynalézavým způsobem provedených pozorování a měření.

V poledne, v době největšího provozu na hlavní ulici Marienthalu, zjišťoval Lazarsfeld se svými kolegy u stovky chodců, kolikrát se zastavili na úseku tří set metrů. Tabulka 1 přehledně ukazuje rozdíly mezi muži a ženami.

Tabulka 1. Rozdíly v počtu zastávek mezi muži a ženami

Zastávky na hlavní třídě	Muži	Ženy	Celkem
3 a více	39	3	42
2	7	2	9
1	16	15	31
0	6	12	18
Celkem	68	32	100

Pramen: [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 67; 1960: 69].

Jiným dokladem odlišnosti mezi muži a ženami z hlediska využívání a trávení času bylo měření rychlosti chůze po téže hlavní třídě. I když na každých sto lidí, kteří se pohybovali po ulici, bylo vždy dalších asi třicet, kteří jen postávali, zjištěná rychlost chůze byla překvapivě nízká. Tabulka 2 ukazuje údaje naměřené pro padesát „chodců“ v Marienthalu – mužů a žen.

Tabulka 2. Rychlost chůze : rozdíl mezi muži a ženami

Rychlost chůze v mílech/hod. cca v km/hod	Muži	Ženy	Celkem
3 mí/h 5,0 km/h	7	10	17
2,5 mí/h 4,1 km/h	8	3	11
2 mí/h 3,2 km/h	18	4	22
Celkem	33	17	50

Pramen: Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 67; 1960: 69].

„Čas v Marienthalu měl tedy duální povahu: byl odlišný pro muže a pro ženy. Pro muže rozdělení času do hodin ztratilo veškerý význam. Z jednoho sta mužů 88 nenosilo hodinky a pouze 31 z nich hodinky vůbec doma mělo. Jedinými referenčními body pro ně byly vstávání, oběd a ulehnutí k spánku.“ [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 67; 1960: 69]

Třetí technikou zjišťování údajů byly časové snímky, o něž byly obyvatelé obce požádáni. Den nezaměstnaného dělníka byl zaplněn jen formálně. Mezi zmíněnými třemi referenčními body byly intervaly nečinnosti, které bylo pro nezaměstnaného obtížné popsat. Ve srovnání s nezaměstnaným byl časový snímek zaměstnaného dělníka nejen v práci, ale i po příchodu domů z práce zaplněn smysluplnou činností. Také čas žen byl využit k činnorodé aktivitě. O ženách z Marienthalu výzkumníci říkají, že nebyly nezaměstnané, ale neplacené. Považovaly za svou povinnost udržovat v chodu domácnost, a to jim zabralo celý den [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 74-75; 1960: 76-77]. V jejich časovém snímku byla obsažena péče o děti, úklid, nákupy, vaření, mytí nádobí, šití a za-

šívání, a tyto činnosti ženě den zcela pokryly. Někteří muži pečovali o děti, zvláště o ty malé, občas se v jejich přehledu prací objevila práce v domácnosti, péče o králíky, o zahrádku, drobné domácí práce. Ale většinou jejich výčet činností byl jen formálním zaplněním formuláře časového snímku se zřejmými obtížemi pojmenovat nečinností vyplněné dopoledne i odpoledne.

Omezené množství volného času působí tedy podle autorů *Marienthalu* jako motivující prvek, naopak jeho libovolné množství má za následek ztrátu potřeby jeho struktury. Píší: „...Co by měl udělat před obědem, může být uděláno stejně dobře po obědě nebo večer, a náhle den uplynul, aniž bylo cokoliv vykonáno“ [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 71; 1960: 73]. Jeden z nezaměstnaných si posteskl: „Co byste dělali se svým časem, kdybyste byli bez práce? (...) Byl jsem zvyklý mít méně času pro sebe, ale dělal jsem pro sebe víc.“ [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 71; 1960: 73]

Také ženám vadila jejich nezaměstnanost a mnohé dělnice by se chtěly vrátit ke své práci v továrně přesto, že pro ně péče o domácnost znamenala pracovat dlouho do noci. Psychický tlak z nedostatku peněz, starost, že nemají co dát dětem k jídlu, věčné zašívání rozbitých šatů bez možnosti koupit dětem nové, uzavření mezi čtyřmi stěnami a nedostatek sociálních kontaktů by rády vyměnily za návrat do továrny, do časů zaměstnanosti.

Změnil se chod času v nezaměstnané komunitě. Za situace, kdy téměř nikdo netráví všední dny v zaměstnání, ztratily neděle a svátky hodně ze svého významu. Časový rytmus komunity je udáván pravidelností čtrnáctidenních výplat podpor v nezaměstnanosti. Naopak střídání ročních období svůj význam neztratilo. Konec topné sezóny a zkrácení noci, kdy bylo třeba dlouho svítit, začátek práce na polích, a tím příležitost k občasné práci, to vše nabylo většího významu za situace nedostatku peněz v domácnosti. Obyvatelé *Marienthalu* se tak vrátili k primitivnějšímu, méně diferencovanému pojetí času [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 77; 1960: 79].

Ztracená pružnost

Jak dlouho vydrží zjištěný stav rezignace v nezaměstnané komunitě? Bezprostředně po nástupu masové nezaměstnanosti utrpěl *Marienthal* masový šok. Za nějakou dobu se lidé z šoku vzpamatovali a situace se stabilizovala. Rodiny musely vystačit se čtvrtinovým příjmem. Zprvu opakovaně upadaly do dluhů, dokud drasticky neomezily svou spotřebu a než se hospodně naučily přísné hospodárnosti. Zápasnický klub nejprve přestal existovat. Po roce však byl obnoven. Fotbalový klub jeden rok zanikl a následující rok již znovu působil. Zůstala však neodbytná otázka: „Bude to tak stále? Zůstane tato situace napořád?“

Postupně se snižující podpora v nezaměstnanosti nebyla jediným důvodem zhoršující se ekonomické situace rodin. Rodinné rezervy se brzy vyčerpaly. Obnošené šatstvo bylo stále obtížnější spravovat a na nové nebylo. Boty již často nešly spravit vůbec. Chybělo spodní prádlo. Ze sbírek se dařilo jakž takž udržovat šatník dětí. V případě nouze bylo možno jim přešít z šatstva rodičů. Ze zbývajících ložního povlečení šily maminky dětem prádlo.

Ekonomická situace ovlivňovala postoje a reakce celých rodin. Průměrný měsíční příjem na spotřební jednotku (dospělý = 1, dítě = 0,6) se významně lišil podle skupin domácností. Tabulka 3 přehledně dokládá, že částka rovnající se pěti šilinkům měsíčně představovala rozdíl mezi slazením cukrem a nebo sacharinem, mezi spravenými dět-

skými botami a nebo dětmi, které musí sedět doma, mezi občasnou cigaretou nebo sbíráním nedopalků na ulici. Právě o tolik se od sebe lišily průměrné příjmy nezlomených, rezignovaných, zoufalých a apatických rodin.

Tabulka 3. Průměrný měsíční příjem jednotlivých typů nezaměstnaných rodin

Typy rodin	Příjem rodiny v šilincích na měsíc
nezlomené	34
rezignované	30
zoufalé	25
apatické	19

Pramen: [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1960: 83; 1974: 81].

Také vztahy v rodině byly nepříznivě ovlivněny dlouhodobou nezaměstnaností. Přibývalo hádek mezi manželi.

Autory Marienthalu zajímalo, jak životní historie, kterou před začátkem masové nezaměstnanosti prošli jednotliví obyvatelé obce, ovlivnila jejich způsoby vyrovnání se s nezaměstnaností, která jejich rodiny postihla. Vycházeli ze 62 detailních životních historií. Hledali možné příčiny hlubokého zlomu v postojích některých z postižených a naopak relativně klidné prožívání obtížné situace jinými rodinami. Jedním ze závěrů této kvalitativní analýzy dokumentované rozbořem životních osudů některých nezaměstnaných bylo zjištění, že hluboká skepse, pesimismus a apatie se objevují u těch obyvatel Marienthalu, kteří v době před hospodářskou krizí byli plni velkolepých plánů, měli značné ambice a velká očekávání. Situace jejich rodin před nezaměstnaností byla nadprůměrně dobrá, rozhodně žili v dostatku. Zcela jim však chyběla přizpůsobivost novým podmínkám. Autoři vidí příčiny jejich ztroskotání v souhře objektivních okolností a individuálních reakcí na ně: „Jejich život se zlomil, protože nemohli ani pochopit, ani unést mimořádně velký rozdíl mezi minulostí a přítomností“ [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 97; 1960: 99].

Studie závěrem dochází k teoretickým závěrům o vlivu dlouhodobé masové nezaměstnanosti na společenský organismus, jímž je komunita – obec Marienthal. Apatie, nedostatek plánů do budoucna, ale zároveň zachování šancí pro děti, to jsou nejvýraznější prvky životní situace zjištěné u nezaměstnaných obyvatel Marienthalu.

K historii sociografie

Součástí publikace byla již v roce 1933 příloha, kterou sepsal jeden z autorů studie Hans Zeisel, nazvaná *K historii sociografie* [Zeisel 1960]. Jedná se o jedno z prvních pojednání o historii počátků empirického sociálního bádání. Tento doslov je pro současného čtenáře svědectvím kontextu, do nějž vídeňští výzkumníci svou studii situovali, které výzkumy znali a na které se snažili navázat. Sám termín „sociografie“ napovídá, že neměli vysoké teoretické ambice. Pojmenování „sociologie“ bylo v běžném povědomí spojováno s akademickou disciplínou, která se nezabývala empirickým sběrem dat, jak mu rozumíme dnes, ani jak si jej představovali tvůrci Marienthalu. Zeisel začíná svůj přehled empirických sociálních studií pracemi Williama Pettyho a Johna Graunta z Anglie a Irska 17. století, pokračuje zprávami pro britský parlament, monumentální prací Charlese Bootha *Život a práce lidu Londýna* a pracemi jeho pokračovatelů. V historii sledování hromadných jevů a jejich kvantifikace vyzdvihuje úlohu Adolpha Quételeta,

belgického astronoma a sociálního vědce tvořícího v polovině 19. století. Nezapomíná na zásluhy Frédérika Le Playe s jeho monografiemi evropských dělnických rodin a na Engelův „zákon rozpočtu“ rodiny, která vydává na obživu tím větší podíl prostředků, čím menší je její rozpočet. Vývoj sběru a analýzy sociálních dat v Německu Zeisel spojuje s rozvojem Spolku pro sociální politiku a oceňuje roli Maxe Webera při přípravě velkého výzkumu továrních dělníků v letech 1908 až 1912. Výzkum sociálních problémů, spjatý s hnutím *Social Survey* charakterizuje Zeisel jako první fázi vývoje sociografie na americkém kontinentu. Další fázi empirického sociálního bádání spojuje s výzkumy, jejichž cílem nebyla především náprava sociálních poměrů, nýbrž poznávání rychle se proměňující americké společnosti. Vysoce hodnotí slavnou studii manželů Lyndových *Middletown* a referuje o *Polském sedlákovi* Thomase a Znanieckého i o dalších výzkumech chicagské školy. Závěrem dává nahlédnout do metodologické kuchyně *Marienthalu* prostřednictvím hodnocení americké produkce. „Americká sociografie nedosáhla syntézy mezi statistikou a úplným popisem konkrétních pozorování“ [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 125; 1960: 131] „... Úloha této integrace ještě stále leží před námi“ [Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1974: 125].

Další osudy a výzkumy autorů *Marienthalu*

Marienthal je dodnes slavnou studií. Dokazuje, že v Evropě probíhaly na počátku třicátých let výzkumy svou kvalitou srovnatelné s americkými pracemi chicagské školy nebo Lyndových *Middletownem*. Byla v ní využita celá řada metod a technik, které bývají dnes zařazovány pod označení „kvalitativní metody zkoumání“. Byly zde však použity také techniky, jejichž smyslem bylo získat reprezentativní, statisticky zpracovatelné údaje. Vedoucím týmu byl Paul Lazarsfeld, a i když závěrečné práce při sestavování publikace ležely větší měrou na jeho spolupracovnících, Marii Jahodové a Hansu Zeiselovi, jeho podíl na projektu je všeobecně uznáván jako podstatný.

Lazarsfeldovi životopisci se shodují v úsudku, že to byly právě výsledky práce při výzkumu *Marienthalu*, které upozornily na Lazarsfelda evropského zástupce Rockefellerovy nadace v Paříži a způsobily, že mu byla jako jednomu z devíti účastníků z Evropy nabídnuta dlouhodobá studijní cesta po amerických univerzitách [Lazarsfeld 1975: 152].

V listopadu 1932 získal stipendium a v září roku 1933 zahájil Paul Lazarsfeld svou americkou stáž u Roberta Lynda, autora slavného *Middletownu*, který nedávno získal vedení katedry sociologie Kolumbijské univerzity v New Yorku. Poté navštívil během dvou let studijní cesty více než desítku předních univerzitních i komerčně orientovaných pracovišť po celých Spojených státech. Sám o tom ve své autobiografii po letech píše [Lazarsfeld 1975: 174, 175, 220], že se vždy snažil zapojit do práce výzkumného týmu a naučit se jeho stylu práce, přiučit se něčemu novému. Navštívil např. Gordona Allporta, Otto Klineberga a Goodwina Watsona, výzkumníky, kteří na psychologickém kongresu v Německu v roce 1932 projevíli zájem o výzkum *Marienthalu* [Lazarsfeld 1975: 169-170]. Pracoval ve Washingtonu, kde byla v té době v rámci projektu *New Deal* presidenta Roosevelta ustavena výzkumná skupina pro řešení problémů nezaměstnanosti. Zde se seznámil se skupinou sociologů, kteří působili v té době jako vládní poradci pro otázky nezaměstnanosti. Právě tito empiričtí sociologové vytvořili později jádro skupiny, která založila *Sociologickou výzkumnou společnost* a měla významný vliv v *Americké sociologické společnosti*. Lazarsfeldovi se na datech shromážděných těmito výzkumníky podařilo dokázat, že na výši nezaměstnanosti nemá rozhodující vliv formální stupeň dosaženého vzdělání, ale že je podstatnější věk pracovníka. Tímto odhalením nepravě

korelace mezi vzděláním a nezaměstnaností si získal respekt uvedené skupiny expertů. Spolupracoval s nimi ještě jednou, na jaře 1934 v Chicagu při vícerozměrných statistických analýzách týkajících se nezaměstnanosti [Lazarsfeld 1975: 170].

Téma nezaměstnanosti rozvíjel Paul Lazarsfeld v prvních letech svého amerického pobytu v několika publikacích. Spolu s Bohdanem Zawadzki, polským sociologem, sepsali článek analyzující okolnosti a důsledky nezaměstnanosti zjištěné rozborem 57 životopisů nezaměstnaných Poláků [Sulek 1994]. Lazarsfeld zde našel potvrzení typologie nezaměstnaných rodin, k níž dospěl jeho tým v Marienthalu [Zawadzki, Lazarsfeld 1935]. Jestliže tento článek byl formulován především jako zpráva o kvalitativně pojatém biografickém výzkumu, další stať, kterou Lazarsfeld připravil spolu s Paulem Eisenbergem na obdobné téma, byla spíše přehledová [Eisenberg, Lazarsfeld 1938].

V létě 1935 se Lazarsfeld pod vlivem politické situace v Rakousku rozhodl emigrovat do USA. Svou novou kariéru začal na Univerzitě v Newarku zpracováním deseti tisíc dotazníků mladistvých uchazečů o práci. V roce 1936 založil při této univerzitě výzkumné centrum pro sociální výzkum. Toto středisko začalo intenzivně spolupracovat s dalšími institucemi, na nichž měl Paul Lazarsfeld své přátele. Newarské výzkumné centrum v prvním roce jeho činnosti významně podpořil Max Horkheimer, ředitel *New School of Social Research* z New Yorku, instituce, která soustředila pod svou střechou mnohé německy mluvící emigranty, kteří uprchli z Evropy před Hitlerem. Jejím základem byla skupina sociologů z Frankfurtské školy. Spolupráce s Frankfurtskou školou byla pro Lazarsfelda vlastně pokračováním evropských kontaktů. Již v letech před svou emigrací se spolu s několika spolupracovníky z *Výzkumného střediska pro hospodářskou psychologii* podílel na sběru a analýze dat velkého mezinárodního výzkumu autority a rodiny [Horkheimer 1936]. V USA spolupracoval v letech 1935 až 1940 s Mirrou Komarovskij právě na analýze výzkumných dat projektu sponzorovaného Horkheimerovou skupinou. Jednalo se o kvalitativně pojatý výzkum nezaměstnaných mužů a jejich rodin. Dokladem této společné výzkumné činnosti je Lazarsfeldova předmluva ke studii Komarovské, svědčící o dlouhodobé společné práci na projektu [Komarovskij 1971]. Také tato Lazarsfeldova spolupráce tématicky souvisela s výzkumem nezaměstnaných – s tématem *Marienthalu*. V letech 1936 a 1937 prováděl Lazarsfeld spolu se Samuelem Stoufferem z Chicagské univerzity společný výzkum rodin poznamenaných hospodářskou krizí. Studie sponzorovaná *Radou pro společenskovědní výzkum* se podobně jako *Marienthal* vyznačovala využitím celé řady metod. Užívala jak statistických dat cenového typu, tak analýz založených na případových studiích [Stouffer, Lazarsfeld 1972].

Samotná studie *Marienthal* se stala klasickou nikoli v době svého vzniku. Osud jí nepřál velký čtenářský ohlas. Monografie byla vydána v Lipsku v roce 1933. Na žádost vydavatele nebyli na jejím titulním listu uvedeni autoři jmenovitě [Fleck 1989: I], byla zaštitěna jménem Karla Böhlera, ředitele Psychologického institutu Vídeňské univerzity jako pátý svazek řady psychologických monografií zpracovaný výzkumníky Vídeňského centra pro hospodářskou psychologii [Lazarsfeld-Jahoda, Zeisel 1933].³ V roce vydání *Marienthalu* se Hitler ujal v Německu moci a knížka tří židovských autorů nemohla ve fašistickém Německu uspět. Neznámý počet exemplářů, jistě ne velký, se dostal do za-

³) První vydání *Marienthalu* z roku 1933 je nejčastěji citováno v autorství Marie Jahodové, provedené Lazarsfeldové a Hanse Zeisela. Byli uvedeni jen jako zpracovatelé Výzkumného střediska pro hospodářskou psychologii [Lazarsfeld-Jahoda, Zeisel 1933].

hraničí a do soukromých rukou. Konečně v roce 1960 se na popud skupinky německých sociologů, mezi nimiž nechyběla Elisabeth Noelle-Neumannová, zakladatelka *Institutu pro demoskopii* v Allensbachu, *Marienthal* dočkal svého druhého německého vydání. O deset let později vyšel v anglickém překladu v USA, pak i v Anglii. Ještě několikrát německy ve SRN i v Rakousku, ve francouzském překladu, a dokonce i v korejštině. Teprve sedmdesátá léta poznamenaná vlnou nezaměstnanosti i velkým zájmem o společenské vědy, sociologii i sociální problémy přinesla *Marienthalu* jeho zasloužený úspěch a zařadila jej mezi klasické výzkumy.

Marii Jahodovou stihl ještě pohnutější osud než jejího manžela Paula Lazarsfelda nebo kolegu Hanse Zeisela. Po emigraci Paula Lazarsfelda do USA vedl po necelé dva roky vídeňské výzkumné středisko Hans Zeisel. Poté, začátkem roku 1934 jeho řízení převzala Marie Jahodová, které zůstala po rozvodu s Lazarsfeldem dcera Lotte. Byla přesvědčenou socialistkou a v době, kdy rakouští fašisté zakázali sociální demokracii, zajišťovala ilegální činnost vídeňského centra. V roce 1936 byla zatčena, vyslýchána, odsouzena do vězení, po osmi měsících věznění v létě 1937 propuštěna a vypovězena z fašistického Rakouska [Fleck 1989: liii–liv]. S podporou protestních akcí v cizině a apelů ze zahraničí jí bylo umožněno emigrovat do Velké Británie. Tam, ještě těsně před válkou v letech 1937 a 1938, provedla výzkum nezaměstnaných kvakerů ve Walesu založený na zúčastněném pozorování a analyzující osudy komunity, která se rozhodla řešit nezaměstnanost svépomocí [Jahoda 1989]. Po vstupu Hitlera do Rakouska byli ohroženi její nejbližší. Velkorysá osobní pomoc vedoucího kvakerského projektu Jima Forrestera, který jim zachránil život a napomohl jim v emigraci, přivedla Marii Jahodovou v té době k rozhodnutí nepublikovat výsledky své studie svědčící o neúspěchu svépomocného projektu. Výzkumná práce spatřila tedy světlo světa až v roce 1989 [Jahoda 1989; Fleck 1989: lxvii]. Marie Jahodová si po několika letech působení ve Velké Británii a v USA zvolila za své sídlo Univerzitu v Sussexu v Anglii, kde žila ještě v roce 1996.

Hans Zeisel emigroval před příchodem Hitlera do Spojených států a působil tam jako profesor sociologie na Univerzitě v Chicagu. Jeho nejslavnější knihou se stala učebnice analýzy a prezentace dat *Say it with Figures*, která se dočkala mnoha postupně doplňovaných vydání i překladů do několika světových jazyků. Hans Zeisel spojil ve své práci odbornost sociologa, statistika a právníka, byl v častém styku s Paulem Lazarsfeldem a spolupracoval s ním na několika dalších výzkumných projektech. Zemřel v roce 1992.

Výzkum nezaměstnaných v *Marienthalu* se stal předmětem zájmu rakouských sociologů. Historii výzkumu i osudy jeho autorů se podrobně zabýval Christian Fleck [Fleck 1989, 1990]. Koncem sedmdesátých let Michael Freund se skupinou spolupracovníků shromáždil data k osudům obyvatel *Marienthalu*. Jím vedená skupina výzkumníků provedla řadu rozhovorů s pamětníky, existuje jejich videodokumentace a také interview s Marií Jahodovou z konce sedmdesátých let má svou filmovou podobu. Rakouští filmaři dokonce natočili dokumentární film, jehož tématem se stal dnes již slavný výzkum nezaměstnaných z *Marienthalu* [Freund 1978: 57].

HYNEK JEŘÁBEK přednáší metody a techniky a historii sociologického výzkumu na Fakultě sociálních věd UK. Zabývá se sociologickou metodologií, politickou sociologií a dějinami klasických sociologických výzkumů. V roce 1997 vydává nakladatelství Karolinum jeho monografii Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu.

Literatura

- Eisenberg, P., P. F. Lazarsfeld 1938. „The Psychological Effects of Unemployment.“ *Psychological Bulletin* 35: 358-390.
- Fleck, Ch. 1989. „Politische Emigration und sozialwissenschaftlicher Wissenstransfer. Am Beispiel Marie Jahodas.“ S. vii-lxxii in *Arbeitslose bei der Arbeit. Die Nachfolgestudie zu „Marienthal“ aus dem Jahr 1938* von Marie Jahoda. Frankfurt-New York: Campus Verlag.
- Fleck, Ch. 1990. *Rund um „Marienthal“*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Freund, M. 1978. „Sociography: The Marienthal Story.“ *Austria Today*, No. 3: 55-57.
- Flos, Birgit, M. Freund, J. Marton 1982. „Marienthal 1930-1980.“ *Journal für Sozialforschung* 23: 136-149.
- Horkheimer, M. (Hrsg.) 1936. *Studien über Autorität und Familie*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Jahoda, Marie 1979. „PFL: Hedgehog or Fox?“ Pp. 3-9 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*, ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Jahoda, Marie 1980. „Aus den Anfängen der sozialwissenschaftlichen Forschung in Österreich.“ In *Das geistige Leben Wiens in der Zwischenkriegszeit*, Hrsg. von N. Leser. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- Jahoda, Marie 1989. *Arbeitslose bei der Arbeit. Die Nachfolgestudie zu „Marienthal“ aus dem Jahr 1938*. Frankfurt-New York: Campus Verlag.
- Jahoda, Marie 1991. „Marie Jahoda, Paul F. Lazarsfeld & Hans Zeisel ‚Die Arbeitslosen von Marienthal‘.“ S. 119-122 in *Handbuch Qualitativen Sozialforschung*. München: Psy Verlag.
- Jahoda, Marie, P. F. Lazarsfeld, H. Zeisel 1960. *Die Arbeitslosen von Marienthal*. 2. Aufl. Allensbach-Bonn: Verlag für Demoskopie.
- Jahoda, Marie, P. F. Lazarsfeld, H. Zeisel 1974. *Marienthal. The Study of Unemployed Community*. London: Tavistock.
- Jeřábek, H. 1994. „Paul Felix Lazarsfeld - klasik sociologického výzkumu.“ *Sociologický časopis* 30: 57-71.
- Kern, H. 1982. *Empirische Sozialforschung. Ursprünge, Ansätze, Entwicklungslinien*. München: Verlag C. H. Beck.
- Komarovsky, Mirra 1971. *The Unemployed Man And His Family – The Effect of Unemployment upon the Status of the Man in fifty-nine Families*. New York: Octagon Books.
- Langenbucher, W. R. (Hrsg.) 1990. *Paul F. Lazarsfeld. Die Wiener Tradition der empirischen Sozial- und Kommunikationsforschung*. München: Ötschlager Verlag.
- Lazarsfeld-Jahoda, Marie, H. Zeisel 1933. *Die Arbeitslosen von Marienthal. Psychologische Monographien 5* (K. Bühler Hrsg.). Leipzig: S. Hirzel Verlag.
- Lazarsfeld, P. F. 1928. „Zur Normierung entwicklungspsychologischer Daten.“ *Zeitschrift für Psychologie* 107: 237-253.
- Lazarsfeld, P. F. 1932. „An Unemployed Village.“ *Character and Personality* 1: 147-151.
- Lazarsfeld, P. F. 1968. „An Episode in History of Social Research: A Memoir.“ Pp. 11-73, 351-360 in *The Intellectual Migration: Europe and America 1930-1960*, ed. by D. Fleming, B. Bailyn. Cambridge: Harvard University Press.
- Lazarsfeld, P. F. 1971. „Introduction.“ Pp. ix-xii in *The Unemployed Man And His Family*, by Mirra Komarovsky. New York: Octagon Books.
- Lazarsfeld, P. F. 1975. „Eine Episode in der Geschichte der empirischen Sozialforschung: Erinnerungen.“ S. 147-225 in *Soziologie – autobiographisch. Drei kritische Berichte zur Entwicklung einer Wissenschaft*, ed. by T. Parsons, E. Shils, P. F. Lazarsfeld. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

- Leichter, Käthe 1933. „Besprechung von: ‚Die Arbeitslosen von Marienthal‘.“ *Arbeit und Wirtschaft* 11: 201-206.
- Lütge, F. 1934. „Die Arbeitslosen von Marienthal.“ *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 140: 251-252.
- Merton, R. K. 1979. „Remembering Paul Lazarsfeld.“ Pp. 19-22 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*, ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Merton, R. K., M. W. Riley 1968. *Sociological Traditions from Generation to Generation. Glimpses of the American Experience*. Norwood, NJ: Ablex Publ.
- Neurath, P. 1979. „The Writings of Paul F. Lazarsfeld: A Topical Bibliography.“ Pp. 365-387 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*, ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, P. H. Rossi. New York: The Free Press.
- Neurath, P. 1988. „Paul Lazarsfeld und die Institutionalisierung der empirischen Sozialforschung: Ausfuhr und Wiedereinfuhr einer Wiener Institution.“ S. 67-105 in *Exil, Wissenschaft, Identität. Die Emigration deutscher Sozialwissenschaftler 1933-1945*, hrsg. von I. Srubar. Frankfurt: Suhrkamp.
- Oberschall, A. 1965. *Empirical Social Research in Germany*. The Hague: Mouton & Co.
- P. V. Y. 1933. „Die Arbeitslosen von Marienthal.“ *Sociology and Social Research* 18: 77.
- Rust, H. 1990. „Das Methodologische Vermächtnis.“ S. 287-301 in *Paul F. Lazarsfeld. Die Wiener Tradition der empirischen Sozial- und Kommunikationsforschung*, hrsg. von W. R. Langenbacher. München: Ölschläger Verlag.
- Schad, Susanne P. 1972. *Empirical Social Research in Weimar-Germany*. Paris-The Hague: Mouton.
- Sills, D. L. 1979. „Lazarsfeld, Paul F.“ Pp. 411-427 in *International Encyclopedia of the Social Sciences. Biographical Supplement. Vol. 18*. New York-London: Free Press.
- Sternheim, A. 1933. „Lazarsfeld-Jahoda, Marie und Hans Zeisel, Die Arbeitslosen von Marienthal.“ *Zeitschrift für Sozialforschung* 2: 416-417.
- Stouffer, S. A., P. F. Lazarsfeld 1972. *Research Memorandum on the Family in the Depression*. New York: Arno Press.
- Sulek, A. 1994. „Paul Lazarsfeld and Polish Sociology Sixty Years of Influence.“ Paper prepared for XIIIth WCS, Bielefeld, Germany, RC 08. Warsaw: The University of Warsaw, Institute of Sociology.
- Wiese, L. v. 1933. „Die Arbeitslosen von Marienthal.“ *Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie* 12: 96-98.
- Zawadzki, B., P. F. Lazarsfeld 1935. „The Psychological Consequences of Unemployment.“ *The Journal of Social Psychology* 6: 224-251.
- Zeisel, H. 1933. „Zur Soziographie der Arbeitslosigkeit.“ *Archiv für Soziologie und Sozialpolitik* 69: 98-105.
- Zeisel, H. 1934. „Market Research in Austria.“ *The Human Factor* 8: 29-32.
- Zeisel, H. 1960. „Zur Geschichte der Soziographie.“ S. 101-138 in *Die Arbeitslosen von Marienthal*. 2. Aufl., hrsg. von M. Jahoda, P. F. Lazarsfeld, H. Zeisel. Allensbach-Bonn: Verlag für Demoskopie.
- Zeisel, H. 1974. „Toward A History of Sociography.“ Pp. 99-125 in *Marienthal. The Study of Unemployed Community*, ed. by M. Jahoda, P. F. Lazarsfeld, H. Zeisel. London: Tavistock.
- Zeisel, H. 1979. „The Vienna Years.“ Pp. 10-15 in *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld*, ed. by R. K. Merton, J. S. Coleman, P. H. Rossi. New York: The Free Press.

Vybíráme pro vás z obsahu předposledního čísla revue pro výzkum populačního vývoje – **DEMOGRAFIE** č. 1/1997:

ČLÁNKY

Ludmila Fialová, Milan Tuček: Názory na ideální počet dětí ve vybraných evropských zemích

Antonín Šípek, Vladimír Gregor, Miloslava Chudobová, Vlasta Korandová: Výskyt vrozených vad v ČR v období 1988-1995

Eliška Čáňová: Morová epidemie na Broumovsku 1633-1634

Konference „Romové v současné české společnosti“

RECENZE

Cesty Romů – Romano drom 1945-1990 (Vladimír Srb)

Evropská populační konference (Ivan Kuchár)

Zapomenuté skutečnosti (Tomáš Sobotka)

Dvakrát na téma nejstřeženějšího tajemství (Bohumil Tesařík)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Obecná plodnost a obecná potratovost v České republice 1994/95 podle okresů
Demografie v pediatrických časopisech

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci –

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Věda a jak *versus* život a proč*

(Pojetí sociální vědy v kontextu myšlení Maxe Webera a Karla Mannheim)

TOMÁŠ KATRŇÁK**

Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

Science and How *versus* Life and Why

(Conception of social science in the context of thought of Max Weber and Karl Mannheim)

Abstract: This article deals with the conceptions of social science of Max Weber and Karl Mannheim. The focus is on these two thinkers' analyses of social science at the beginning of the 20th century. More specifically, it concerns the role performed by social science in the thought of Max Weber and Karl Mannheim in the process of constructing the meaning of being.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 3: 339-344)

„Chodila bosa sem a tam, shledávala ještě nějaké drobnosti, jehly, léky, které by snad mohlo potřebovat dítě, teploměr, očkovací průkaz dítěte, slaměný klobouk proti slunci. Pak uvařila ze sodovky fenýklový čaj na cestu. Bylo příjemné sedět u toho; všechno bylo tak nádherně bezvýznamné!“

Kratičký úryvek z povídky *Krátký dopis na dlouhou rozloučenou* Petera Handkeho nás intuitivně dovádí k pohledu na jedince, použijeme-li výrazovou formu Maxe Webera, jako na zvíře zavěšené do pavučiny významů, které si sám upletl [Soukup 1994]. Pod tímto úhlem pohledu můžeme chápat – v Geertzově parafrázi symbolické antropologie opírající se o pojetí Weberovo – kulturu jako systém sdílených symbolů a významů, dle něhož dochází k jednání a k sociální interakci. Je to tedy až kultura existující prostřednictvím konkrétních jedinců, kteří jsou jejími nositeli, co přiřazuje našemu bytí smysl. Přičemž dochází k tomu, že je okolní svět vztahován k subjektu a jeho vědomou činností je obraz světa konstituován ve strukturní jednotu [Mannheim 1991].¹

Jakou roli v tomto procesu zaujímá sociální věda se svým myšlením? Pokusme se o odpověď v kontextu Weberově a Mannheimově chápání sociální vědy.

* * *

„Naše diagnózy prozrazují povšechnost lékařské vědy, o nás neříkají nic. S hrůzou si uvědomuji, že nic, co je lidské, nelze přesně popsat“, napsal György Konrád ve své próze

*) Práce byla napsána jako výstup ze semináře *Freud, Weber, Mannheim*, který byl realizován na Škole sociálních studií FF MU v Brně v letním semestru 1996 pod vedením PhDr. ing. Radima Marady. Děkuji všem anonymním recenzentům za posouzení práce. Na podkladě jejich posudků jsem některé pasáže přepracoval.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Tomáš Katrňák, Merhautova 139, 613 00 Brno.

¹) Je-li tato činnost subjektu historizována, což je, jak tvrdí Mannheim [1991], záležitostí historické školy a především Hegela, objevuje se v dějinách „rozum“. Pro historické vědomí se pojem struktura tedy váže na „rozum“. „Strukturální pohled objevuje jednotlivé svázáno do souvislosti funkcí. Ať už je struktura izolována jako *jedinečný* soubor funkcí (např. „epocha“, „styl“ apod.), ať jakkoli přesahuje k univerzu – v každém případě je v ní historická individualita uvedena v závislosti na rozumu, anebo je alespoň k němu vztahována“ [Střítecký 1969: 129].

Spoluvník. Věda a vědecké myšlení je neoddělitelnou součástí moderního života. Jejím prostřednictvím dochází k vzrůstu intelektuální racionalizace okolního světa. Dle Maxe Webera tento vzrůst intelektuální racionalizace znamená „poznání toho alebo víru v to, že každý, kto *len chce*, kedykoľvek sa *môže* dozvedieť, že principiálne nejestvujú nijaké tajomné nevypočítateľné mocnosti, ktoré by tu zasahovali, ale že skôr všetky veci možno – v zásade – *ovládnúť výpočtom*“ [Weber 1983b: 234]. Svět je tímto způsobem s pomocí vědy odkouzlován a zbavován magických praktik, čímž se ovšem věda, jak bude z níže zmíněného více patrné, nepřibližuje k postihnutí jednou a provždy pevně formulovaného smyslu bytí.

Realizace racionálního lidského vědomí o světě tvoří základ vědy, která pracuje na principu disjunkce hry.² Se svými nálezy nám nedává odpověď – a vůbec ani v náznaku nevytyčuje směr, kterým by se tato odpověď měla ubírat – na otázku po smyslu bytí. Charakter jejích nálezů není zaměřen na poznání jednou a provždy daného smyslu světa. Dle Webera jsou její nálezy zaměřeny spíše na to, že „v nás víru v něco také ako ‚zmysel‘ sveta nechajú aj s koreňmi odumrieť“ [Weber 1983b: 238]. Tato bezesmyslovnost světa tvoří Weberem artikulované jádro, na něž získáme pohled a intelektuální racionální vědomí o něm pomocí vědecké optiky, která je generovaná vědeckým myšlením. To znamená: Uchopíme-li svět pomocí vědecké optiky, nemůžeme nedospět k poznatku, že „smysl a cíl lidského jednání – a tedy smysl a cíl jednání politického (nebo politikova) – jsou dány jen a jen *vírou*, přesvědčením“ [Čep 1992: 64]. Díky existující vědecké optice vidíme pak jedince jako toho, kdo tento smysl vytváří. Tímto způsobem lze veškeré hodnoty pojmut jako relativní [Havelka 1992] a jako prosazující se v boji s hodnotami odlišnými. Jakékoliv „konanie – a podľa okolností, prirodzene, aj *nekonanie* – znamená vo

²) Princip „disjunkce hry“ stojící v opozici proti principu „konjunkce ritu“ zavedl Claude Lévi-Strauss ve své knize *Myšlení přírodních národů* [1996]. Struktura hry se jeví disjunktivní ve vyústění jejího výsledku do vytvoření difference mezi individuálními hráči, či soupeřícími týmy, mezi nimiž na počátku žádná nerovnost nebyla, jelikož rovnost soupeřů je podmínkou pravidel hry. To znamená, že na základě existující struktury hry je vytvářena nová událost. Struktura rituálu je konjunktivní, neboť nastoluje jednotu mezi jedinci či skupinami na začátku rozlišenými. Na principu „konjunkce ritu“ pracuje mytické myšlení, tedy jakási prvotní věda, jejíž činnost se shoduje s aktivitou, která existuje v moderní společnosti a kterou nazýváme domácí kutilství – *bricolage*. Domácí kutil je člověk, který při určité manuální práci užívá prostředků, jejichž stav je omezen, a které nejsou totožné s prostředky, jež by použil vědec-inženýr. „Domácí kutil je s to provádět velký počet rozličných úkonů; ale na rozdíl od inženýra neurčuje si při každém z nich jako první cíl stanovit a získat suroviny a nástroje uzpůsobené speciálně k danému záměru: jeho instrumentální svět je uzavřený, a pravidlem jeho hry je vystačit vždy s tím, co má doma, tj. se souborem nástrojů a materiálů v kterémkoli okamžiku ohraničeným...“ [Lévi-Strauss 1996: 34]. Soubor prostředků, jimiž domácí kutil disponuje, tedy nedefinuje projektem, nýbrž je musí definovat instrumentalitou. Žádný nástroj pro něho nemá přesný způsob použití. Zaujme-li ho projekt, retrospektivně obrátí svou pozornost na soubor nástrojů a materiálů a takto zjistí soubor možných odpovědí, z nichž pak bude volit. K definování nového si bere na pomoc strukturu již existující. S její pomocí nové definuje a výsledek jeho snažení je pouze zavedení nového do staré struktury, čímž se tato mění. Výsledná struktura není nikdy totožná se strukturou původní. Tímto způsobem mytické myšlení pracuje se znaky. Nová událost je označována, ale ne vytvářena. Věda naopak pracuje s pojmy. Na základě existující struktury (hry) vytváří nové skutečnosti. Inženýr se snaží vždy prorazit si cestu vpřed a dostat se za hranici odpovídající danému civilizačnímu stavu, kdežto domácí kutil zůstává chtít nechtět uvnitř této hranice [Lévi-Strauss 1996].

svojich dôsledkoch *postaviť* sa za určité hodnoty a tým – čo sa dnes veľmi rado neuznáva – spravidla aj *proti iným* hodnotám“ [Weber 1983a: 45].

O existenci hodnot, které tvoří rozhodovací pozadí jedince, by měla, jak ve Weberově, tak v Mannheimově pojetí, vypovídat sociální věda. Podívejme se tedy, jak tito dva myslitelé chápou sociální vědu a jak pohlížíjí na její roli z hlediska konstituce smyslu bytí.

* * *

Weberova sociální věda, které je přisouzeno místo v oblasti věd o kultuře [Havelka 1976], je postavena na předpokladu smyslu a významu, jež přisuzují jedinci svému jednání. To znamená, že dle Webera každý jedinec ve svém subjektivním jednání vychází z kulturních ideálů, hodnot, stanovisek k životu, od kterých smysl svého jednání odvozuje. Sociální věda se pak dle Webera ptá po otázce smysluplnosti jednání a významu jednání s cílem porozumět sociální realitě. V interpretaci tohoto smyslu a významu se vrací k předpokladu, ze kterého jedinec vychází a s jehož pomocí interpretuje sociální jednání. A to proto, že „význam předpokládá vztah kulturních javů k hodnotovým ideám. Pojem kultúry je *hodnotový pojem*“ [Weber 1983a: 71].

Tímto způsobem, který Weber [1983a] nazývá myšlenkové uspořádávání empirické skutečnosti, sociální věda může chápat hodnoty a ideály, chtěné cíle z nich vycházející, a procesy konstituce smyslu bytí od hodnot a ideálů se odrážející. Může kriticky hodnoty a ideály posuzovat a takto postavit jedince před problém kritického uvažování, které mu může dopomoci k uvědomění si měřítek hodnocení, z kterých nemůže nevycházet. „Dosiahnuť *uvedomenie* si týchto zásadných meradiel, ktoré sa manifestujú v konkrétnom hodnotovom súde, to je, pravda, to posledné, čo si táto kritika môže dovoliť bez toho, aby vstúpila na pôdu špekulácie“ [Ibid.: 46]. Weber tímto způsobem zřetelně artikuluje limity sociální vědy, která na sebe bere úkol pohybovat se pouze v rovině zjišťování faktů a vnitřní struktury produktů kultury s jejich specifickým významem. Tato rovina je naprosto nesmiřitelně postavena proti rovině zjišťování jednotlivých obsahů kultury – jejich hodnotovému posouzení s případnou odpovědí na otázku správnosti jednání. Dané dvě roviny musí být dle Webera ve vědeckém myšlení striktně odlišeny, jelikož „empirická věda nemůže nikoho naučit, čo *má*, ale iba čo *môže* a podľa okolností, čo chce“ [Ibid.: 46]. To znamená: Je-li známý cíl jedincovy činnosti, věda může prozkoumat vhodnost prostředků, šance na dosažení cíle, posoudit smysluplnost cíle pro určitou historickou situaci, a taktéž – a to především – může určit neúmyslné vedlejší následky použití prostředků, a tak postavit jedince před otázku, zdali jsou pro něho žádoucí tyto vedlejší důsledky. Její úloha ale v žádném případě nemůže spočívat ve vytvoření nějakého společného jmenovatele v podobě všeobecně platných a konečných ideálů pro lidské problémy [Weber 1983a]. Jinými slovy řečeno: Sociální věda nemůže osmyslňovat lidský život a odpovídat na otázku proč, jelikož se odráží od předpokladu, že jednou provždy pevně formulovaný smysl bytí neexistuje.

Vidíme tedy, že dle Webera sociální věda vychází z neexistence obecně daného smyslu světa. Tato bezsmyslovost pak nutně orientuje vědce k samotnému základu vědeckého myšlení – k „oproštění od hodnocení“. Každá forma smyslu a významu, jak již bylo zmíněno, je vázána k hodnotovým ideám kultury [Weber 1983a]. Odpovídá-li sociální vědec na otázku proč, to znamená, osmyslňuje-li sociální realitu, nemůže nereflektovat hodnotové ideje kultury. Můžeme tedy konstatovat, že oproštění od hodnocení

ní se jeví u Webera ne jako metodologický předpoklad práce sociálního vědce, který by zajišťoval objektivitu, ale spíše jako důsledek této práce [Havelka 1976]. Tento důsledek „oproštění od hodnocení“, na který se váže poznání, stojí u Webera proti „hodnotovému soudu“, který vytváří podklad každého lidského jednání.

Motivem, který nese Weberovo rozlišení poznání a hodnocení se stává přesvědčení, „že žije ve světě zvěčnělém technikou a ‚předmětnou‘ racionalitou vědy, která silou svého nezadržitelného pokroku rozkládá autoritu tradice a uvolňuje tento svět z vazeb na všeobecně závazné a platné normy morálního a náboženského druhu [Havelka 1976: 307].³ Díky pohledu skrze „oproštění od hodnocení“ na „hodnocení“ je u tohoto myslitele poukázáno na hlavní rys moderní doby, který spočívá v rozčlenění sociální reality. Moderní sociální realita je nahlížena jako rozčleněna na rozdílné referenční rámce jednání, na které se vážou odlišné hodnotové soudy.

Weberova sociální věda tímto způsobem nabízí úhel pohledu, který není založen na existenci obecné mravnosti zřetelné ještě u Hegela, nýbrž je opřen o zreflexivnění diferencí až protikladů stojících na pozadí moderního světa. Čímž tato věda nutně orientuje normy a hodnoty do uzavřeného parciálního soukromí a přispívá k zrelativizování smyslu a významu bytí v moderní společnosti. V této orientaci, předznamenané Lockem a Nietzsche, spatřuje Weber limit svého pojetí sociální vědy. Jeho překročení by již nevyhnutelně vedlo k posuzování míry přijatelnosti, k přechodu z roviny jak na rovinu proč. A je to Mannheim a sociologie vědění v jeho kontextu, kdo přichází s vyššími syntetizujícími požadavky.

Mannheim navazuje na dosavadní vývoj společenských věd. Vychází z předpokladu, že v moderní společnosti lze poznat nejen nutnou stranickost vidění světa, nýbrž i jeho partikulárnost. Partikulárnost projevující se díky sdílenému světovému názoru tvoří pro jedince hranice vidění problémů. V kontextu Mannheimovy sociologie vědění je tak „myšlení vázáno na bytí“ [Keller 1984]. Jedinec nemůže vidět problém odlišným způsobem, než jakým je socializován, jelikož vlastní specifickou historickou zkušenost.

Mannheim si narozdíl od Webera klade za úkol, a sociologii vědění taktéž, partikularizaci postojů v reálném světě překonat, ne pouze o ní vypovídat. Tvrdí, že tato partikulárnost, toto dílčí bytí znamená, „že právě dnes, kdy se stranická vázanost politicko-světónázorového vědění stává nevývratně průhledná, lze zároveň poznat stejně evidentně, že se v něm *vždy* uskutečňuje *nějaký celek* a že stranické aspekty jsou vždy doplňujícími se dílčími nahlédnutími v tomto celku“ [Mannheim 1991: 190]. V odlišnostech ve vidění problémů předpokládá Mannheim celek historické zkušenosti. Sociologie vědění je schopna tento celek syntetizujícím způsobem proniknout, a tak dojít k tomu co má být – k pravdě, k dominantnímu vzorci dle jehož souřadnic myslí celá epocha, k myšlenkovému stylu, který je v dané epoše společný všem [Marada 1994]. Za nositele syntézy považuje sociálně volnou inteligenci splňující předpoklad středu uprostřed světa štěpícího se na třídy, a předpoklad vzdělání. Sociálně nezakotvená inteligence je schopná díky svým předpokladům uniknout vázanosti „myšlení na bytí“ a pozorností vůči všem směrům „ze sociologicky postižitelného totálního procesu pochopit, jak se politické chtění a světové názory stávají celkem...“ [Mannheim 1991: 202-203].

³) Způsob, jímž se tradice, případně způsob života stává nevěrohodným a relativním popisuje Bedřich Loewenstein v kapitola Staré a nové normy v knize *Projekt moderny* [Loewenstein 1995: 280-286].

* * *

Nyní již z výše zmíněného odvodíme roli, kterou zaujímá sociální věda z hlediska konstituce smyslu bytí v kontextu Weberových a Mannheimových úvah. Jak Weber, tak Mannheim vycházeli z procesu názorové diferenciaci moderní společnosti, z rozčlenění sociální reality, z nejednotných referenčních rámců, které sociální věda počátku 20. století reflektuje. Oba zdůrazňují, že různé referenční rámce v moderní společnosti jsou hodnotově různě zatíženy. Každé rozhodnutí, každé jednání, každá konstrukce smyslu s odpovědí na otázku proč, je pak dle nich vázána k některému z referenčních rámců a k jeho hodnotám. Weber [1983a: 45] tvrdí, že „rozhodnutí sa je záležitosťou chcejúceho človeka“. Dle Mannheimu každé „skutečné rozhodnutí (např. zhodnocení jiného člověka nebo toho, jak má být organizována společnost) implikuje soud o dobru a zlu, o smyslu života a ducha“ [Mannheim 1991: 72]. Weber ovšem v rozčleněnosti sociálního prostoru, v názorové diferenciaci, Mannheimovými slovy v partikulárnosti, nespátňuje, podobně jako někteří dnešní myslitelé, problém, který v ní vidí Mannheim.⁴ To znamená, že limit vědecké práce ve Weberově pojetí sociální věda reprezentuje a odráží „ve vlastní hodnotově indiferentní povaze“, zatím co u Mannheimu má být „diagnostickým a terapeutickým nástrojem, s jehož pomocí by bylo možné najít východisko ze stavu partikulárních legitimizací a omezených ideologií“ [Marada 1994: 440].

Pro Weberovo pojetí sociální vědy je zásadní smysl a význam vázající se na společenské jednání. Jejím cílem není sledovat sociální fakta nesené vývojovým nárůstem dělby práce – což implikuje ideu existence „sociální“ samu o sobě, kterou v Durkheimově pozitivně orientovaném přístupu má sociální věda považovat za svůj předmět zkoumání –, nýbrž jejím cílem je pochopit smysl a význam a tento vyjádřit. Ovšem s vědomím, že nelze zasahovat do jeho konstituce. Tímto způsobem může ve Weberově myšlení sociální věda pouze teoreticky interpretovat sociální jednání.

Mannheim založil sociální vědu na principech ne zcela odlišných. Svět významů, do něhož se jedinec narodil mu umožňuje a zároveň vnucuje určitou orientaci [Keller 1984]. Mannheim formuluje principy vázanosti myšlení jedince na bytí, jež má zkoumat sociální věda a takovým způsobem formulovat partikulární omezenost pohledu na svět. Jeho pojmání sociální vědy ovšem nezůstává pouze na rovině teoretické interpretace sociálního jednání, ale jedná se o snahu překonání – pojetím syntézy – partikulárnosti vidění světa, s cílem rekonstrukce celku rozložené historické zkušenosti [Marada 1994]. Pojetím syntézy ovšem Mannheim přechází do roviny aplikace teorie v praxi, v níž musí nutně dojít k proniknutí hodnot, pro Weberova vědce mající roli pouze v čase výběru předmětu zkoumání, mezi samotné kognitivní obsahy vědeckého myšlení [Marada 1994].

Naše závěrečná odpověď na výše položenou výzkumnou otázku je následující: Obě pojetí sociální vědy začátku 20. století poukazují na to, že konstituce smyslu a významu bytí nemůže nevycházet z partikulárních hodnoty a názorů na které je vázána. Pojetí role sociální vědy z hlediska konstituce smyslu bytí je u Webera ovšem odlišné od pojetí Mannheimova. Pro Webera sociální věda nemůže intervenovat do této konstituce odpovídající na otázku proč. Ve svém pojetí si je vědom nesmiřitelnosti dvou rovin – poznání a hodnocení. Mannheim se naopak s faktem partikularity smyslu vyrovnává s pomocí

⁴) Mannheim [1991: 70] v tomto duchu píše: „Jenom ten, kdo se sám do sebe pohrouží tak, že nezničí všechny osobní prvky smyslu a hodnoty, je ještě schopen nalézt odpověď na otázky po smyslu“.

syntézy, s pomocí jakéhosi překlenutí rovin poznání a hodnocení, čímž se ovšem vzdaluje od Weberova bezhodnotového pojetí sociální vědy.

TOMÁŠ KATRŇÁK *je studentem Filozofické fakulty MU v Brně, kde studuje obor sociologie-religionistika.*

Literatura

- Čep, L. 1992. „Politika jako povolání podle Maxe Webera.“ *S-obzor* 1, č. 2: 62-68.
- Havelka, M. 1976. „Kritické poznámky ke koncepci racionality a svobody u Maxe Webera.“ *Sociologický časopis* 12: 300-311.
- Havelka, M. 1992. „Do jaké míry je možné číst Maxe Webera novokantovskými očima?“ *Sociologický časopis* 28: 743-755.
- Keller, J. 1984. „Proměny sociologie vědění.“ *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity řada G* 28: 15-27.
- Lévi-Strauss, C. 1996. *Myšlení přírodních národů*. Liberec: Dauphin.
- Loewenstein, B. 1995. *Projekt moderny*. Praha: OIKOYMENH.
- Mannheim, K. 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- Marada, R. 1994. „Intelektuálové a ideologie.“ *Sociologický časopis* 30: 433-445.
- Soukup, V. 1994. „Symbolická antropologie.“ In *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Karolinum.
- Střítecký, J. 1969. „Historismus a historično. K ontologickému vyústění historismu.“ *Filosofický časopis* 17: 129-132.
- Weber, M. 1983a. „„Objektivita“ sociálnovedného a sociálno-politického poznania.“ In *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda.
- Weber, M. 1983b. „Veda ako povolanie.“ In *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda.

**Jiří Večerník: Markets and People.
The Czech Reform Experience
in a Comparative Perspective**

Aldershot, Brookfield USA, Hong Kong,
Singapore, Sydney: Avebury 1996, 294 s.

První pocit recenzenta nad knihou Jiřího Večerníka o „tržích a lidech“, založené na zkušenostech české reformy a jejich porovnání s jinými zeměmi, je pocit radosti, že opět přibyla jedna dobrá původní česká práce vydaná v angličtině a určená odborné veřejnosti celého světa. Tento pocit je znásoben vědomím, že se připravuje dále doplněné vydání v češtině.

Text knihy se člení na úvod a pět částí: Trh práce a výdělků, Příjmová diferenciace a chudoba, Domácnosti jako spotřebitelé a kapitalisti, Ústup ze socialistického paternalismu a Ekonomická reforma a politické chování.

Nová kniha je dílem v několika ohledech ojedinělým v české sociologické produkci po roce 1989, ba i v celém poválečném období. Jde totiž o jednu z mála vědeckých monografií tematického charakteru, založenou na spojení soustavného a dlouhodobého teoretického a empirického poznávání určitého předmětu. V oboru (značně široce pojaté) ekonomické sociologie s rozsáhlými exkursy do problematiky sociální politiky jde o práci v českých poměrech průkopnickou, přičemž i mnozí ekonomové ji uvítají jako přínos k jejich vědnímu oboru. Přitom některá z témat jsou předmětem důkladnějšího pojednání v tomto pojetí a v tomto kontextu přinejmenším v naší sociologické literatuře vůbec poprvé. Svým souhrnným obsahem tak spis vytváří důstojný sociologický protějšek a doplněk k poměrně již bohaté, i když zatím nedostatečně syntetizující české literatuře o ekonomické transformaci. Za zaznamenání stojí rovněž použití širší „transformační“ a zejména „modernizační“ literatury, i když na soustavnější uplatnění modernizačního hlediska jako kritéria efektivity sociálně ekonomických procesů si ještě budeme muset počkat.

Mluvíme-li o vědeckosti monografie, máme na mysli mj. také její standardní atributy, jakými jsou jednak dobrá znalost a adekvátní využití soudobé domácí i zahraniční literatury a samostatná reakce na její podněty, daná rozvíjením vlastní koncepce autorovy, jednak roz-

sáhlé použití empirie mnoha typů, pocházející z celé série vlastních, původně koncipovaných výzkumů, ze statistiky, ze sekundární analýzy jiných výzkumů, z literárních pramenů, v neposlední řadě pak z běžné životní zkušenosti a jejího odrazu v denních informacích a standardní publicistice. Kvantitativní sociologická i statistická data jsou zpracovávána i využívána na dobré metodologické úrovni, s řadou sofistikovaných multivariačních analýz, a přehledně prezentována, mj. pomocí četných grafických zobrazení.

Současně však za přínos vědecko-poznávacímu charakteru spisu považujeme i další, nikoli již tak běžné rysy díla. Především je to samozřejmějím konkrétní historičnost, kterou naplňuje autor svou „komparativní perspektivu“. Prakticky vše v této knize je pojednáno v kontrpozici, také však v pochopení analogií a souvislostí, vůči státnímu socialismu, vůči společnostem, které procházejí podobnými procesy postkomunistické transformace, jakož i vůči soudobým vyspělým západním společnostem. Vezmeme-li v úvahu systematickou kritickou analýzu probíhajících přeměn, jež je podstatou díla, jakož i neustálé naznačování nedokončenosti analyzovaných procesů, a to bez apodiktických jednosměrných prognóz, zjišťujeme, že celé téma je pojednáno jako sociální změna, jako historická transformace české ekonomiky a společnosti. V tomto ohledu nemá Večerníkova práce příliš mnoho konkurentů ani u nás, ani v jiných postkomunistických zemích.

Jediná výhrada, kterou by bylo možno v dané souvislosti uvést, se týká stručných pasáží věnovaných zpětnému hodnocení sociálně ekonomických aspektů státního socialismu. Autor patří mezi průkopníky empirické sociologie již od šedesátých let a důvěrně zná problematiku „reálného socialismu“, který také ve většině svých formulací v tomto spisu charakterizuje mnohem plastičtěji, než tak činí mnozí mladší autoři domácí a většina autorů zahraničních (vzpomeňme v této souvislosti jeho průkopnické práce při odhalování egalitarismu a anti-meritokratismu státně socialistické společnosti). Tentokrát se však nevyhnul poněkud deklarativnímu pojednání sociálně ekonomických forem státně socialistického systému; zdá se mi, že až příliš abstrahoval od souhrnu jejich

genetických a příčinných souvislostí a historických proměn. Snad se k této problematice ještě v budoucnu vrátí v zevrubnější speciální studii. Nepochybný vliv „dědictví komunismu“, především pak ekonomického etatismu a příjmového egalitarismu, na současnost k podrobnější analýze této nedávné minulosti přímo vybízí.

Druhým nekonvenčním a pozitivním rysem autorova vědeckého přístupu je zřejmý fakt, že se ve své práci nestal otrokem vlastních induktivních zobecnění z dílčích výzkumů, jichž podnikl celou řadu, ani pojmů, konceptů a ideologií přejímaných od různých autorit. Jak zjištěná fakta, tak konceptuální a metodologický aparát přebíraný ze světové sociologie a ekonomie, jsou mu jen prostředky, jak se dobírat vlastních interpretací, zobecnění a hodnocení, systematicky reagujících na různorodá fakta zjišťovaná jeho vlastními výzkumy i z jiných zdrojů. Dobírá se tak seriózního poznání konkrétní sociální reality. V tomto smyslu jde o práci věcně střídlivou, jistě angažovanou, avšak pouze ve smyslu příspěvku k lepší budoucnosti vlastní společnosti.

Třetím výrazným nekonvenčním rysem Večerníkovy práce je soustavná konfrontace objektivně zjištěných behaviorálních dat se subjektivními postoji a strategiemi chování obyvatelstva, především pak s ekonomickými strategiemi domácností a s míněním dotázaných o jejich životní úrovni. Je jen logické, že toto úsilí jej vedlo až k analýze politických orientací a postojů. V kapitole věnované této problematice autor sice uvedl postojová data z ledna 1996 a vývoj preferencí politických stran až do poloviny roku u 1996, neměl však již příležitost plně využít pozdějších dat z roku 1996, aby dospěl k interpretacím, které by přesněji vystihly přece jen významnější obrat v postojích českého obyvatelstva, než jaký si připouští na základě dat z předchozího období, a to včetně jeho objektivních příčin, spočívajících především ve zcela konkrétním a specifickém vývoji sociální diferenciace a s ní spjaté kolektivní mobility obyvatelstva.

Bohatý a všestranný popis postojů obyvatelstva na jedné straně dokazuje, že lidé, byť zpravidla s určitým zpožděním, ve svých hodnoceních a preferencích tendují od zprvu silně ideologicky ovlivněných orientací k poměrně střídlivému postoji k sociální realitě. Na druhé

straně však dává i dostatek materiálu k pochopení, že mezi objektivním postavením lidí a jeho subjektivní percepcí existuje jisté napětí. Týká se to tradičně především všech sociálních sebezafazení, při nichž se subjektivní vnímání dosti často odlišuje od reality. J. Večerník to zřetelně demonstruje na kontrapozici objektivních a subjektivních určení chudoby, při nichž se vždy objeví skupina lidí, kteří se subjektivně považují za chudobné, ačkoli tomu tak z hlediska objektivních ukazatelů není. Mělo by to snad současně vyvolat i zamyšlení, zda „měření“ chudoby převážně na základě příjmové diferenciace adekvátně postihuje různé aspekty tohoto jevu. Jiným příkladem napětí mezi objektivními a subjektivními aspekty společenských procesů je jisté zpoždování vývoje politických preferencí za reálnými změnami sociálně ekonomického postavení, jež je možno připisat časovému posunu nezbytného z hlediska získávání, prožití a uvědomění si objektivních sociálních změn.

Autor uvádí ještě další metodologické zřetěle, jimiž se při práci na knize řídil, mj. snahu o propojení mikro- a makrostrukturálního pohledu a analýzy postojů a chování na úrovni jednotlivců a rodin a na úrovni institucí. K tomu lze dodat, že přece jen, jak sám zdůrazňuje, pohled „zdola“, tj. z mikrosféry individuů i domácností, je ve studii dominantní a že analýza makroekonomická a makrosociologická (např. z hlediska možných strategií privatizace a jiných aspektů hospodářské reformy nebo z hlediska utváření sociální stratifikace, popř. třídní struktury), by mohla být právě ve světle dat o individuích a rodinách ještě dále doplněna a podrobena „zpětně“ a kritičtější analýze. Pohled „zdola“ je však nepochybně výrazným specifikem i ne zcela obvyklým pozitivním přínosem posuzovaného díla. Nikde v knize nenalezneme tendenci k prosazování naivní představy o všemoci vzorů vypracovaných a prosazovaných elitami navzdory objektivně založené sociální zkušenosti obyvatelstva.

Večerníkova práce je jistě vynikající v domácích, českých podmínkách. Soudíme však, že jde o práci, která snese i přísné hodnocení z hlediska evropských standardů. Nejde tu pouze o cenný přínos informační ze země se zajímavým průběhem specifického transformačního procesu. Máme zato, že svým před-

mětem, pojetím, komplexností obsahu i metod a teoretickou i metodologickou úrovní dobře zapadá do evropského kontextu a vhodně v něm doplní i zkoriguje zatím dominantní vliv poznatků sociologů německých, polských a maďarských, mj. i svými obecně teoretickými a metodologickými podněty. Pro svou zakotvenost v českých poměrech a s tím spjatou původnost si však jistě získá i pozornost a přízeň české odborné veřejnosti, stejně jako vzdělané veřejnosti se zájmem o obecnou humanitní, společensko-ekonomickou a politickou problematiku.

Na závěr ještě několik poznámek, upozorňujících na problémy, jejichž pojednání v knize evokuje další náměty k přemýšlení.

Pokud jde o vznikající trh práce v České republice, domníváme se, že se k jeho plnému uplatnění, stejně jako k prosazení meritokratického principu, s nímž se v tržních podmínkách počítá, učinily jen první kroky. Mezi faktory, které tyto procesy zbrzdily (a současně výrazně přispěly k nízké nezaměstnanosti), by bylo v této souvislosti i na jiných místech (např. u rozboru diferenciací výdělků) výslovně uvést intencionální politiku české vlády, která evidentně (a do jisté míry oprávněně) dala přednost prevenci možné nespokojenosti nižších vrstev před a) rychlejším růstem konkurence mezi podniky s následnými bankroty a uvolňováním trhu práce (s nutnými důsledky nezaměstnanosti a rychlejšího poklesu životní úrovně) a b) paralelně uskutečňovanými adekvátní-

mi investicemi a mzdovými náklady určenými do kvartérního sektoru rozpočtové sféry. Naopak však připustila (v tomto případě již méně oprávněně) nikoli pouze tržně podmíněný neúměrný vzestup materiálních podmínek bankovníctví, pojišťovnictví a části správy. O tom všem se v textu v té či oné míře mluví, chybí však přímé a jasné vyjádření o skutečně hlavních příčinách zmíněných jevů.

V jinak velmi dobré a střízlivé pasáži o privatizaci zřetelně chybí explicitní rozbor problematiky nelegálního a/nebo nemorálního obohacování, jenž by dal podnět k rozboru vztahu určitých třídně askriptivních a meritokraticko-stratifikačních aspektů sociálně ekonomické diferenciací.

Zajímavá a věcně přínosná pasáž o nové střední třídě by mohla být formulována ještě důrazněji a v souvislosti se zjevným zaostáváním její části, činné v rozpočtové sféře, za sociálně ekonomickým postavením, jaké této významné složce společnosti přísluší. Jde vlastně o zásadní odchylku české transformace od liberálně-meritokratického modelu a o její největší slabinu s významnými důsledky pro sféru politického chování.

Vcelku vzato jsou naše výhrady a náměty k možnosti doplnění jenom konstatováním jednotlivých sporných bodů a podnětů k diskusi na pozadí vynikajícího díla, nesporně obohacujícího českou sociologickou literaturu a přispívajícího k sebezpoznání české společnosti.

Pavel Machonin

Kolektiv autorů: Dějiny obyvatelstva českých zemí

Praha, Mladá fronta 1996, 400 s.

Vznik novodobého českého státu 1. ledna 1993 se stal podnětem k sepsání řady publikací, zohledňujících tuto skutečnost v historii státu a jeho obyvatelstva. Jednou z nich je recenzovaná publikace, k jejímuž sepsání se sešli antropolog a paleodemograf, historici, sociolog a demografové novodobých dějin. Výsledkem je zajímavá kniha pestrého obsahu, lišící se stylem jednotlivých autorů a přece svým způsobem jednotlité.

Dějiny obyvatelstva českých zemí začínají přirozeně dříve než dějiny českého státu, a

proto se i v knize začíná pravěkem a archeologií. *M. Stloukal* napsal úvodní kapitulu k tomuto dlouhému období od pravěku do středověku a doprovodil ji mnoha ilustracemi archeologických nálezů a rekonstrukcemi obydlí i pokusem o rekonstrukci obydlí českých zemí v jednotlivých obdobích, charakterizovaných zvláštními kulturami svědčícími pro jednotlivé prehistorické etapy demografického vývoje na našem území. Potvrzují se starší odhady, že rodina mívala v průměru 3-5 členů, avšak neúplně pokrytí našeho území archeologickými nálezy neumožňuje spolehlivě kvantifikovat počet obyvatelstva zde v jednotlivých etapách sídlícího. Pro mladší a pozdní dobu bronzovou (1250-750 př. Kr.) se *Stloukal* kloní

k odhadu kolem 40 tisíc obyvatel pro celé české země, a tento počet se patrně nezvýšil ani ve starší době železné (750-450 př. Kr.). V posledním století před Kristem se počet obyvatel zvýšil asi na 100 tisíc obyvatel. Pro začátky slovanského osídlení se Stloukal kloní k odhadu 500 tisíc obyvatel, vycházejí z odhadů J. Matiegky, který však navyšuje počty, vyplývající z nálezů, které Matiegka ještě neznal. V té souvislosti Stloukal kritizuje, stejně jako dříve A. Boháč, odhad poměru domáčího a nově přichozího obyvatelstva 1:10 a dospívá k názoru, že poměr mohl být dokonce obrácený. V tom případě bychom mohli hovořit o neobvyklé asimilující schopnosti našich protoslovanských předků. Pro dobu kolem roku 1000 se Stloukal přiklání k odhadu 1 milión obyvatel našich zemí. Na této hladině předpokládá počet obyvatel i pro počátek 12. století, kdy mj. končí i období zajímaví paleodemografie. Uvedme, že M. Stloukal je právem považován za zakladatele české, resp. československé paleodemografie.

Kapitoly o obyvatelstvu českých zemí ve středověku a raném novověku včetně období třicetileté války napsal E. Maur, přední historický demograf. Medievalisté mají o té době k dispozici již písemné prameny a tím i písemně doložené statistiky. Nepokrývají většinou celé území českého státu, avšak umožňují přesnější odhady, odvozené z územně nebo věcně dílčích podkladů. Pro vývoj obyvatelstva českých zemí bylo důležitým předělem období kolonizace našich zemí od konce 13. století, která nabyla na intenzitě v první polovině 14. století. Pod ní si nesmíme představovat pouze jednostranný příchod německých kolonistů do našich zemí, ale i osidlování dosud neobydlených míst českého státu, a to jak českým, tak německým obyvatelstvem. Podle Z. Boháče se to dalo v poměru 13:8 souvisle osídleného území Čech (21 % plochy). Od 13. století se české země začaly stávat dvojazyčné se stálými důsledky pro stát. Počty 680 tisíc obyvatel kolem roku 1050, 1,23 mil. k roku 1200 a kolem 2,8-3,3 mil. obyvatel k roku 1400 se zdají Maurovi a F. Šmahelovi nadsazené, s čímž je nutno souhlasit. Maur však nesouhlasí se Šmahelovou opravou k roku 1400 na 2 mil. obyvatel, a to s ohledem na počty obyvatelstva odhadované k roku 1529 (2,6 mil.). Odhady vychá-

zejí z rozšíření urbaniálních dat na území státu, což vede ke značným možným nepřesnostem. Trvalý hluboký zájem E. Maura o hladové a morové epidemie se promítá i do podrobného vylíčení jejich demografických důsledků pro naše země, a to i ve srovnání s ostatní Evropou. Se 14. stoletím spojuje zpomalení populačního růstu a s 15. stoletím pokles lidnatosti českého státu. Prolíná své líčení i změnami národnostních poměrů ve městech a na venkově. Přelomem roku 1500 začíná i období zvýšené spolehlivosti demografické statistiky. Důležité je to později pro 17. století, totiž při vyčíslení ztrát třicetileté války. K pramenům zde patří nejen berní rula 1654, ale také poddanské seznamy podle víry, později i solní konskripce 1702 a církevní matriky. Demografické ztráty třicetileté války jsou nadále předmětem sporu demografů i historiků. E. Maur se přiklání k názoru, že ztráty českých zemí činily za třicetileté války 1/3 obyvatelstva, čili patří k méně katastrofickým odhadům ztrát; ostatně většinu z nich přisuzuje nikoli válečným akcím, ale hladomorům a epidemiím. Následky války byly také národnostní. Důsledky přispěly ke germanizaci hlavně severních a západních Čech.

Století demografické statistiky se věnovala L. Fialová. Od poloviny 18. století (1754) začíná řada populačních konskripcí, od roku 1785 pravidelná statistika přirozené změny obyvatelstva. Od té doby lze považovat statistiku obyvatelstva českých zemí za spolehlivou, aspoň relativně (zejména na začátku docházelo ve výsledcích k nečekaným zvrátům). Fialová promítá demografický vývoj na pozadí ekonomických, sociálních a také politických změn, a zabývá se územními rozdíly v reprodukci obyvatelstva. V ní sleduje jednotlivé složky a ukazatele hodnotí v souvislosti s věkem, profesním, resp. sociálním složením populace. Oprávněnou pozornost věnuje vývoji úmrtnosti v závislosti na pokrocích medicínské vědy a proměnách sociálních poměrů obyvatelstva. L. Fialová využila nových analýz zpracovávaných historickými demografy i vlastního výzkumu reprodukce obyvatelstva v 18. a 19. století.

Nový demografický režim začíná podle P. Horské v 19. století změnami v reprodukci obyvatelstva, kdy za téměř neměnné porodnosti dochází ke snížení úmrtnosti a tím k dispropor-

cím ve společnosti. Objevitel zákonitosti začínajícího přebytku obyvatelstva T. R. Malthus se tím stal i objevitelem demografického přechodu, ač autorství této zákonitosti je spojeno teprve s A. Landrym o sto let později. Pojem *malthusianismus* se stal od 19. století heslem při charakterizování typu reprodukce v kterékoli zemi světa a také v českých zemích. Horská je analytička rodiny a svůj zájem přenáší i na českou rodinu v studované epoše. Dělá to na pozadí ekonomické situace v zemi, ale také líčením rodinných poměrů v jejich životních detailech a proměnách. Svůj výklad provází i dobovými fotografiemi a citáty literatury i korespondence. Vzniká tak plastický obraz ne nepodobný románovému líčení. A pak se zase věnuje rozboru struktury české společnosti podle socioekonomických hledisek, takže získáváme plastický obraz české společnosti v makro- i mikropodobě. To je už obsah její další kapitoly věnované analýze obyvatelstva českých zemí podle sčítání v 19. století. V něm pak věnuje zvláštní pozornost sociální a profesní struktuře Čechů, Němců a Poláků, avšak převážně pouze v grafickém vyjádření.

Krátké, avšak důležité „československé“ období Česka studuje a analyzuje J. Musil v kapitole o české společnosti let 1918-1938. Jeho rozbor navazuje na zděděné sociální struktury české společnosti z minulého století, pro 20. století hledá moderní prvky a specifické rysy této společnosti v období samostatného Československa. Svůj sociologický rozbor opírá o demografii české společnosti ve světle sčítání lidu, o společenskou příslušnost obyvatel podle národnosti, o strukturu podle náboženského vyznání a ekonomických charakteristik. Jako charakteristiku této epochy označuje stálý pocit zevního ohrožení republiky. K roku 1938 ji však přivedly i poměry vnitrostátní.

Vývoji obyvatelstva českých zemí od roku 1918 do roku 1992 i později se věnuje M. Kučera. Má k tomu všechny odborné předpoklady. Zde proto mohl jen shrnout nejdůležitější poznatky své dlouhodobé analytické práce, jak k nim došel před napsáním poslední kapitoly knihy nazvané *Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století*. Tuto dlouhou dobu rozčlenil časově na úseky, jejichž hranice byly určeny politicky:

1918-1938, 1938-1945, 1945-1991 a navíc 1989-1995. To mu usnadnilo výklad, protože každá z etap měla své politicko ekonomické pozadí, které se promítalo do intenzity reprodukčních procesů. Analýzu provází rozbor demografických struktur jako východisek reprodukce obyvatelstva. Podle nich pak charakterizuje jednotlivá období jako dynamická nebo recesní, intenzivní nebo extenzivní. Paradoxně nejvýznamnější se stává období 1989-1995: důsledky sametové revoluce na reprodukci obyvatelstva se ukázaly v nečekaně krátké době dramatickým přechodem „socialistické reprodukce obyvatelstva“ k dosud nepoznaným jejím změnám odlišujícím je kvantitativně i kvalitativně od celého západního světa. To nutí Kučera i ke zpracování „Prognózy vývoje obyvatelstva“. V ní počítá se snižováním porodnosti a ubýváním obyvatelstva, s absolutním i relativním stárnutím populace a z toho vyplývajícími společenskými (ekonomickými, sociálními, kulturními a dalšími) důsledky pro populaci. Končí větou „I v tom se česká populace dostane na úroveň většiny západoevropských zemí“. Nejsem takový optimista. Již dnes jsme se dostali zřejmě dále.

V závěrečné kapitole *Místo závěru* se praví, že dějiny nemohou být ukončeny hodnotícím závěrem. Prý to nepřísluší demografům. Závěry mají psát historikové a sociologové. Je to poklona sociologii. To si demografové tak málo věří, *nota bene*, když toho tolik o společnosti mohli říci? Kniha je doplněna mnoha grafy a kartogramy, ale málo statistickými daty, což má svůj důvod: není to tisíciletá *statistika* obyvatelstva českých zemí, ale jeho *dějiny*. Četné a dobře vybrané ilustrace zpestřují text vynikající úrovní. V knize není uvedena literatura a prameny. Ani to není na závadu. Kniha totiž není pramenné dílo o české populaci. Přesto jsou v textu, tak v závěru uvedeny stěžejní práce k problematice. Po přečtení knihy máte dobrý dojem jak o solidní práci, kterou autoři odvedli, tak o dějích, které vyličili. Je to dobrá kniha vedoucí nutně k zamyšlení nejen o minulosti, ale také o budoucnosti obyvatelstva dnešní České republiky.

Vladimír Srb

Josef Šmajš: Kultura proti přírodě

České Budějovice, Dobromysl 1996, 63 s.

Ekologické vydavatelství Dobromysl v Českých Budějovicích vydalo v české, německé a anglické verzi závažnou publikaci brněnského filozofa Josefa Šmajše, jejíž první vydání z roku 1994 bylo obratem rozebráno.

Společným námětem tří studií, které tvoří obsah knížky, je analýza lidské kultury jako protipřírodního faktoru. Autor zkoumá vztahy mezi kulturou a přírodou v nejobecnější antropologicko-filozofické rovině. Kriticky přitom pohlíží na určující trendy novověké filozofie, která ve svém výkladu deklaruje přírodu tím, že ji – živou stejně tak jako neživou – zařazuje do kategorie hmoty. Příroda jako by byla filozofii dobrá jen k tomu, aby v ní figurovala v roli vstupu do lidského subjektu, jenž ji myšlenkově tvůrčím způsobem zpracovává. Čteme-li Šmajše ze sociologického pohledu, napadají nás určité analogie. Postoj standardní filozofie nápadně připomíná postoj politické ekonomie, v níž přírodě v podobě přírodních zdrojů – živých stejně tak jako neživých – je přisouzena podobně poddajná role v procesu materiální produkce. Nikoli nepodobný postoj zaujímá ostatně také standardní sociologie, pro kterou bývá kategorie vnějšího prostředí zajímavá zpravidla jen jako víceméně pasivní kulisa výkonů sociálního systému, skutečného hrdiny dění na této planetě. Filozofie, ekonomie a sociologie tak ze tří stran dokáží upírat „pouhé přírodě“ jakoukoliv na člověku nezávislou hodnotu, jakoukoliv svébytnost a především jakoukoliv tvořivost, jež by mohla konkurovat tvořivosti člověka.

Má-li být živá příroda ve svých kvalitách rehabilitována, konstatuje Šmajš, je nutno vrátit se svým způsobem ke geocentrismu. Planeta Země není zajiště středem vesmíru z hlediska astronomického. Je však jeho nejdůležitějším nám známým bodem v docela jiném smyslu, ve smyslu své jedinečnosti. „Statut naší Země je přitom zvláštní tím, že s jejím prostorově nevýznamným postavením bylo spojeno ono povážlivě úzké pásmo podmínek, jež umožnily vznik života a jeho dostatečně dlouhý, nikdy zcela nepřerušovaný vývoj.“ (s. 23)

Lidská kultura nemá žádné právo tuto kontinuitu narušovat, a to ani v případě, že má

k tomu dostatečně silné technické prostředky. Není zdaleka dědicem veškeré evoluční moudrosti biosféry, je jen jejím jediným, i když zvláště agresivním šlahounem. Opět se zde vnučuje analogie s namyšlenou expanzivitou euroamerické kultury, jež dokázala v historické vteřině rozvrátit dědictví řady až do té doby mnohem stabilnějších, a tedy z hlediska rizik přežití v přírodním prostředí možná perspektivnějších kultur. Zničená paměť zaniklých a zlikvidovaných kultur ohrožuje možná i nás samotné ztrátou paměti a zvyšuje riziko vzrůstu neuspořádanosti v podobě sociální anomie. Podobnou hypotézu bychom mohli vyslovit jako analogii Šmajšova konstatování, podle něhož likvidace jedinečných biologických druhů poškozuje rozptýlenou genetickou pamětíovou strukturu biosféry.

Šmajš ovšem zmíněnou analogii ještě radikalizuje, když tvrdí: „Dnešní ekologická krize je totiž globálním důkazem toho, že kultura – v rozporu s tradiční představou – není strukturou hodnotově vyšší a organizačně složitější než biosféra, ale naopak, vzhledem k ní je strukturou hodnotově nižší, méně organizovanou, silnější, a proto destruktivní.“ (s. 26)

Autor pak objasňuje, v jaké míře a v důsledku čeho je kulturní informace okleštěna jednostrannou redukcí ve srovnání s informací genetickou. Redukce, která ve svých důsledcích působí patologicky, má své kořeny ve zdánlivě naprosto zdravém a vitálním účelovém pragmatismu. Nelze zapomínat, že pragmatický postoj ke světu je dědictvím, jež jsme přejali od našich dávných a svým způsobem skutečně primitivních předků – lovců a sběračů. Neomezeně kořistnický vztah ke světu, jenž byl komparativní výhodou našich jednoduchých předků kočujících po řídce obydlené planetě, ztrácí svou výhodnost právě v důsledku minulé úspěšnosti člověka. Z nástroje přežití se nepozorovaně mění v nástroj sebezábavy.

Tento neblahý vývoj je proto tak obtížně postřehnutelný, že naše chápání vývoje obecně podléhá už tradičně určitému optickému klamu: jsme náchylní věřit, že každý vyšší vývojový stupeň je autonomnější a soběstačnější nežli stupeň minulý. Přeneseme-li opět Šmajšovu úvahu do roviny sociologie bližší, můžeme dokumentovat ono deformované pojetí vývoje na řadě příkladů. Moderní průmyslová společ-

nost bývá často chápána jako nezávislejší na přírodě ve srovnání s agrárními společnostmi tradičními, i když ve skutečnosti přechod od sluneční energie k fosilním palivům tuto závislost osudově umocnil, byť ji pro mnohé učinil na první pohled skrytější. Podobně postindustriální společnost bývá představována jako společnost „materiálně odlehčenější“ ve srovnání se společností průmyslovou. Přitom tok surovin a energií, třebaž je řízen s využitím nejmodernější informatiky, zatím nijak výrazněji neklesá. Jen proto, že ve vyspělých ekonomikách pracuje v zemědělství méně než 5 % ekonomicky aktivních, jsme náchylni věřit tomu, že namísto potravin začínáme být syceni informacemi. Rostoucí tempo znehodnocování orné půdy nadvýrobou svědčí o něčem jiném.

Šmajs se nedomnívá, že koexistence přírody a kultury vytváří typ hry se sumou různou od nuly, že tedy člověk zmnožuje bohatství tempem, jehož pouhá příroda není schopna. Jedná se naopak o vysoce riskantní hru, v níž kultura až dosud dosahovala svých zisků převážně na úkor svého přírodního soupeře. Konečné vítězství v této hře nemůže ovšem člověk a jeho kultura přežít. Takové vítězství nám však nehrozí přinejmenším od okamžiku, kdy příroda změnila pod tlakem člověka svoji herní strategii. Namísto silou začala se bránit slabostí. To mimo jiné znamená, že je stále méně

schopna dodávat svému protihráči to, čím ho dříve velkoryse dopovala – čistý vzduch, čistou vodu, obyčejný klid ke hře. Pokud se člověk nedokáže tomuto vynucenému protitahu přírody rychle přizpůsobit změnou své kulturní strategie, z další hry zbytečně předčasně vypadá.

Šmajsova pozoruhodná kniha tematizuje celou řadu dalších otázek. S biologickým a filozofickým nadhledem autor ukazuje, proč by bylo pošetilé chtít se z dosažené úrovně vývoje kultury vracet „zpět na stromy“, jak ekologům často podsouvají jejich oponenti. Tento přesun by znamenal pouze návrat k ranějším vrstvám pragmatismu, nic by se jím tedy nevyřešilo. Nebude-li však vývoj lidské kultury podstatně korigován, a to směrem k výrazné ekologické citlivosti, nebude se ostatně již brzy kam vracet. Onu změnu v nastavení lidské kultury lze, podle autora, přiblížit kombinací důsledné ekologizace techniky, ekologické legislativy i hledáním alternativních hodnot a způsobů života. Neexistuje žádný jediný a zaručený recept. Lze jen tušit, že řešení nemůže být méně komplexní, než je krize, kterou se snažíme překonat. K bodu obratu nepochybně dříve anebo později dojde. Nyní se hraje „jen“ o to, dokážeme-li ho iniciovat dříve, než se k nám obrátí zády příroda.

Jan Keller

Elżbieta Matynia (ed.): *Grappling with Democracy. Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1995)*

Praha, Sociologické nakladatelství SLON
1996, 298 s.

V postkomunistických zemích se hodně hovoří o „transformaci“ (převážně však o ekonomické, o politické méně). V západních zemích se zejména začátkem devadesátých let badatelé zabývali problematikou „přechodu k demokracii“ nebo skeptičtější (či realističtější?) „politickým přechodem“. Po roce 1989 začal např. vycházet *Journal of Democracy*, který se zaměřil především na publikování zásadních a zároveň poměrně stručných a přístupně psaných statí známých společenských vědců na toto téma.

Určitý problém při tom kladla koexistence západních politologů, kteří sice znali politolo-

gickou teorii, ale nejčastěji neznali jazyk – a někdy ani realie – bývalých komunistických zemí, s jejich „východními“ partnery, kteří na tom byli zpočátku leckdy opačně. Není divu. Politická věda (u nás se ujal termín „politologie“) v těchto zemích buď obvykle prostě neexistovala, nebo byla redukována na tzv. „vědecký komunismus“. Jen v málo zemích (v první řadě v Polsku) byla situace lepší, ale ani tam politická věda neměla na různých ustláno a pokud takoví autoři, jako je sociolog politiky Wiatr, byli známi i mezi západními politology, ani jejich práce nemohly být tak či onak nepoznamenány dobovými okolnostmi země, v níž vznikaly.

Ani po roce 1989 „dialog“ mezi specialisty v postkomunistických zemích a západními experty na „politický přechod“ nebyl nijak jednoduchý. Když se pod záslužnou organizací

Francouzského střediska pro výzkum ve společenských vědách (CEFRES) v roce 1994 v Praze konala první francouzsko-česká konference o politické teorii, vzešlo z toho do značné míry setkání dvou odlišných světů. Naším politologům (ostatně obvykle to bývají spíš sociologové) bývá nejčastěji přičtena jen role „národních specialistů“, kteří píšou o vlastní zemi. Vedle toho se uplatňují také esejisté, s nimiž se v českém intelektuálním prostředí roztřhl pytel.

Je třeba však poznamenat, že ani ze strany západních expertů nebylo vše zlaté, co se třpytilo. Samotný pád komunismu většinu z nich zaskočil, a nezanedbatelná část akademické produkce vážených amerických nebo západoevropských odborníků o tzv. „východní Evropě“ vzbuzuje dnes při četbě jen pousmání...

Český čtenář má v tomto ohledu výhodu, že může konzultovat knihu Vladimíry Dvořákové a Jiřího Kunce *O přechodech k demokracii* (Praha, SLON 1994), v níž se může seznámit s poznatky západní politické vědy v dané oblasti, pro níž se začíná prosazovat název „transitologie“.

Oba tituly autoři jsou také zastoupeni v anglickém sborníku *Grappling with Democracy. Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1995)*, který vydalo totéž pražské nakladatelství SLON v roce 1996. Je výběrem textů prezentovaných v rámci tzv. Demokratických seminářů, které organizovala New School of Social Research z New Yorku a v jejichž rámci se každoročně setkávali zástupci středoevropských a východoevropských zemí se svými kolegy z New School. Čtvrté roční shromáždění Demokratických seminářů se konalo v Čelákovicih u Prahy v květnu 1993 pod vedením Miloslava Petruska, prorektora Karlovy univerzity, a jeho manželky Aleny Miltové, která řídí Sociologické nakladatelství SLON. Informaci o historii těchto seminářů podává v úvodu knihy Elzbieta Matynia, která je také redaktorkou celého sborníku.

Publikace je po redaktorčině úvodu a prologu rozdělena do čtyř tematických okruhů: (1) Kontinuita a změna, (2) Utváření demokracie, (3) Politické strany a stranické systémy, (4) Národnost a rozdílnost: výzvy liberální demokracii. Autorů je okolo třiceti a jejich příspěvky patří do různých literárních žánrů: od čistě odborných, přes popularizační až po ese-

jistické. Svě(ho) zástupce tam mají nejen země Visegrádské čtyřky a Německa, ale také Bulharsko, Rumunsko, Srbsko, Estonsko a Ukrajina. Mezi českými přispěvateli patří vedle již vzpomenuých dvou pražských politologů ještě Jan Urban, slovenským účastníkem je Martin Bútora, který byl také spolu s Ivetou Radičovou organizátorem pátého ročního shromáždění Demokratických seminářů. Polský intelektuál Adam Michnik má ve sborníku dokonce dva články, jedním článkem je zastoupen jeho maďarský kolega Jan Kis. Asi nejznámějším západním spoluautorem sborníku (ti v něm představují ve srovnání s „východními“ kolegy menšinu) je berlínský profesor sociologie Claus Offe. Stati se dotýkají jak obecných témat a teoretických koncepcí, tak (častěji) případových studií (case studies).

Je obtížné hodnotit takto bohatý a rozmanitý sborník. Lze povšechně říci, že kvalita příspěvků je vesměs velmi dobrá. Svědčí o tom, že kontakt mezi západními společenskými vědci a jejich „východními“ kolegy může být prospěšný pro obě strany. I na tomto sborníku se však poněkud projevuje to, co vidíme daleko jasněji např. v citovaném časopise *Journal of Democracy*: západní účastníky obvykle zaujme od polského nebo českého autora spíš podnětný esej než práce čistě odborné či akademické (viz příklad dvou příspěvků Adama Michnika). Není ovšem na škodu, že oboje se prolíná – brilantní esej někdy řekne o problematice víc než standardní vědecký článek.

Zde se zaměřím na jednu stat' odborného charakteru, jejímiž autory jsou již vzpomnutí Vladimíra Dvořáková (z katedry politologie VŠE v Praze) a Jiří Kunc (z Institutu politologie FF UK v Praze). Jejich společný příspěvek z roku 1994 je věnován „českému stranickému systému a jeho dynamice“. Je chronologicky rozdělen do čtyř částí: (1) od listopadu 1989 do června 1990, (2) od červnových parlamentních voleb 1990 do parlamentních voleb 1992, (3) od parlamentních voleb 1992 do rozdělení federace, (4) vývoj českého stranického systému po 1. 1. 1993. Nechme stranou první období, kdy o nějakém stranickém systému nemůže být ani řeči.

Pokud jde o období po 1. parlamentních volbách roku 1990, autoři právem zdůrazňují rozdíly a napětí mezi vládami, jak federální, tak

českou (jejichž složení nadále vyplývalo ze starého disidentsko-polistopadového zvyku o všem rozhodovat mezi „Hradem“ a koordinačním centrem Občanského fóra) na jedné straně a Federálním shromážděním a Českou národní radou na straně druhé (tyto zákonodárné sbory, normálně svobodně zvolené, poukazovaly zejména díky tzv. Meziparlamentnímu klubu demokratické pravice na to, že složení vlády neodpovídá rodící se politické a stranické konstelaci). Dvořáková s Kuncem také stručně shrnují proces politické diferenciaci uvnitř OF a některé z důvodů vítězství Klausovy koncepce standardní strany „napravo od středu“ nad stoupenci zachování širokého hnutí, těšícími se podpoře Václava Havla.

Parlamentní volby roku 1992 vedly podle našich autorů k velkému posílení role politických stran a víceméně eliminovaly ostatní centra moci (zejména federální vládu, federální parlament a prezidenta). Velkou pozornost věnují Dvořáková s Kuncem období po 1. 1. 1993. Dochází tam sice k dotváření stranického systému podle pravo-levé dichotomie, ale zároveň je podle nich poznamenán „deformací“.

Podle převažující politické rétoriky, uvádějí autoři, se pravicová orientace ztotožňuje s prodemokratickým postojem, zatímco levicová s protidemokratickými postoji zaměřenými na minulost.

Domnívám se, že článek je cenný i pro toho, kdo některé z politických preferencí zmíněných autorů nezastává. Snad bych jen dodal, že se autoři mohli – aspoň pro poslední analyzované období – o něco víc inspirovat některými západními přístupy (které jim ostatně nejsou nijak neznámy, jak o tom svědčí např. nedávná zajímavá stať Jiřího Kunce o „stranických systémech v re/konstrukci“ v pražské *Politologické revui* č. 1/1996).

Uvedený sborník lze vřele uvítat. Vzhledem k tomu, že je v angličtině, bylo by vhodné, kdyby mohl být distribuován především mimo Českou republiku. Doufáme, že New School for Social Research v New Yorku (díky níž přednášky, jež v této publikaci vycházejí, mohly být pořádány) pražskému Sociologickému nakladatelství SLON v distribuci pomůže.

Miroslav Novák

Vybíráme pro vás z obsahu posledního čísla revue pro výzkum
populačního vývoje – **DEMOGRAFIE** č. 2/1997:

ČLÁNKY

Dagmar Dzúrová, Jitka Jelínková: Kvalita ovzduší a úroveň úmrtnosti: Vybraná města
České republiky, denní hodnoty za rok 1992

Darek Pikálek: Změny v řádu vymírání české populace v letech 1900 až 1960

Petra Brabcová: Plodnost vdaných žen ve vesnici Komín v první polovině 18. století

Mária Kohútová: Národnostná a náboženská štruktúra obyvateľov Záhoria v 17. storočí

DISKUSE

Ladislav Rabušic: Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR
(sociologická perspektiva v demografii)

RECENZE

O postavení rodiny v Polsku (Petra Vojtěchovská)

Úmrtnost obyvatelstva a rodinný stav ve světle nizozemských statistik (Libor Stloukal)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Naděje na dožití v okresech ČR v období 1991-1995

Pohyb obyvatelstva v ČR v roce 1996 za kraje a okresy

Pohyb obyvatelstva ve městech nad 20 tisíc obyvatel v roce 1996

Sebevražednost v Rusku 1965-1993

BIBLIOGRAFIE

*Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno
zakoupit či objednat přímo v redakci –*

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Projekt „Sociální trendy“

Projekt *Sociální trendy*, financovaný komplexním grantem poskytnutým Grantovou agenturou ČR, je reakcí na domácí i zahraniční poptávku po syntetizujících „zprávách o společenském vývoji“. Jeho hlavním cílem je vydávání ročenek publikovaných střídavě v českém a anglickém jazyce v rozsahu cca 300 stran, které budou přitažlivým způsobem mapovat společenský vývoj zemí z ekonomických, sociálních, demografických a politických hledisek.

Na přípravě ročenky a na realizaci potřebných výzkumů se dohodly spolupracovat týmy vybraných odborníků ze čtyř institucí:

1. Tým Sociologického ústavu Akademie věd, který má za úkol založit archiv dat, zajistit účast České republiky na Mezinárodním programu sociálního výzkumu (ISSP) a věnovat se analýzám pohybů v oblasti sociální struktury, ekonomického chování populace, sociální politiky a politických postojů. Tým pracující v Sociologickém ústavu vedou PhDr. Petr Matějů, Dr. a Doc. ing. Jiří Večerník, CSc.

2. Tým Školy sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně je pověřen založením trvalého postgraduálního semináře pro srovnávací analýzy a bude se věnovat sledování demografického vývoje, politické situace a analýzám vybraných sociálních problémů. Brněnský tým vedou Prof. Ivo Možný a Doc. dr. Ladislav Rabušic, CSc.

3. Tým Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze, který se bude věnovat analýzám základních vývojových tendencí české ekonomiky a vývojem na trhu práce. Tým vede Prof. Kamil Janáček.

4. Tým Střediska vzdělávací politiky Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, pověřený zpracováním analýz vývoje vzdělávacího systému a tendencí ve vývoji a zhodnocování lidských zdrojů. Tým vede Dr. Ladislav Čerych.

Ve snaze co nejrychleji vyplnit informační mezery jsou již nyní vydávány osmistránkové bulletiny tohoto projektu pod názvem „Sociální trendy – Informace a rozbor“. Distribuce bulletinů projektu Sociální trendy zahrnuje odbornou i laickou zainteresovanou veřejnost, konkrétně členy obou komor Parlamentu ČR, tis-

kové a vybrané další odbory ministerstev, tiskové agentury a hlavní média, vysoké školy a vybrané významné banky a podniky.

Pro odborníky (sociology, ekonomy, demografy, politology) je určena řada studií „Sociální trendy – Pracovní texty“. V těchto studiích členové týmu předkládají převážně odborné veřejnosti výsledky analýz důležitých sociálních jevů procesů. Na rozdíl od bulletinů a jiných publikací jsou Pracovní texty studie hlouběji ponořeny do výkladových teorií i analyzovaných dat, jdou do větších detailů a dávají nahlédnout i do metod, kterých bylo při analýze dat použito.

Doposud byly vydány tyto bulletiny:

1. Stáváme se společností středních tříd? (Petr Matějů)
2. Výdělký, příjmy domácností a majetek: jak se posilují tržní nerovnosti? (Jiří Večerník)
3. Co říkají volby do Sněmovny o české politické scéně (Klára Vlachová)
4. Volby do Senátu: voliči, osobnosti, strany a ideologie (Petr Matějů a Klára Vlachová).
5. Současné populační trendy v české společnosti (Ladislav Rabušic)
6. Veřejné mínění a společenský vývoj. Je naše společnost v krizi? (Petr Matějů a Jiří Večerník)
7. Trh práce: dosavadní vývoj a česká specifika (Kamil Janáček a Marie Frýdmanová)
8. Transformace vzdělávací soustavy: kvantitativní změny a mezinárodní srovnání (Ladislav Čerych).

V roce 1997 byly doposud vydány následující Pracovní texty:

1. Objektivní mobilita, subjektivní mobilita a životní šance v postkomunistické Evropě (Petr Matějů)
2. Obrat doleva nebo proměna vzorců volebního chování sociálních tříd? Analýza změny v efektu příslušnosti k sociální třídě na volební chování v České republice 1992-1996 (Petr Matějů a Blanka Řeháková)
3. Privatizace, formování středních tříd a postoje populace (Jiří Večerník)
4. Vývoj představ o spravedlivém příjmu (Blanka Řeháková)
5. Představy o distributivní spravedlnosti v transformující se společnosti. Vývoj před-

stav o distributivní spravedlnosti v České republice v letech 1991-1995 v mezinárodní komparativní perspektivě (Petr Matějů)

Podrobnější informace o projektu lze nalézt na <http://www.soc.cas.cz/TRENDS>. O jednotlivá čísla řady bulletinů či pracovních textů požá-

dejte na adrese Eva Soukupová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 21 90 32, fax 24 22 02 78, e-mail soukup@site.cas.cz

Petr Matějů a Jiří Večerník

Ohlédnutí za Velkým sociologickým slovníkem

V dubnu 1997 konečně vyšel již delší dobu očekávaný sociologický slovník, který jsme v závěru hlavní etapy redakční přípravy v roce 1993 obdařili přívlastkem „velký“. Chtěli jsme jej odlišit nejen od *Malého sociologického slovníku* z roku 1970, ale i od *Sociologického slovníku* bez podobného přívlastku, který vydal B. Geist právě v roce 1993. Nakonec se ukázalo, že jsme příliš nepřeháněli, že slovník je skutečně dost velký, i když samozřejmě existují slovníky rozsáhlejší. Nebylo to tak patrné, pokud byl skryt v útrobách počítače a postupně doplňován, dotvářen. Jako poněkud nepřijemný fakt se jeho objemnost projevila při hledání nakladatele. Prodloužila o pár let jeho vydání. Jejím nepříjemným důsledkem byl také nával tiskových korektur, když se posléze (koncem roku 1995) vydavatelského úkolu hrdině ujal Karolinum a dovedlo jej do zdárného konce. Pohled na dva silné, důstojně vyhlížející svazky na pultech knihkupectví byl již příjemnějším ověřením faktu, že slovník je skutečně poměrně velký.

Sama fyzická objemnost tohoto dlouho a mnohými silami připravovaného kompendia nevypovídá ovšem o množství a kvalitě informací, které obsahuje. V tomto ohledu byl potěšitelný mírně překvapený výrok jednoho z jeho prvních praktických uživatelů, že „zatím v něm našel vše, co právě potřeboval“. To bylo koneckonců hlavním cílem uspořadatelů a autorů slovníku i Sociologického ústavu AV ČR jako jeho organizačního i odborného garanta: co možno nejvíce zaplnit dlouhodobě informační mezery naší sociologie či – lépe řečeno – pomoci je zaplnit všem, kteří se sociologií zabývají nebo se o ni zajímají.

Slovníkové informace jsou ovšem vždycky stručné, pouze orientační, nelze od nich očeká-

vat vyčerpávající přehled a už vůbec ne hloubkový rozbor problémů. To je přirozené omezení plynoucí z povahy věci. Jsou tu ovšem ještě další omezení, která vyplývají z možností, schopností, dostatku času a dobré vůle potenciálních i skutečných autorů hesel. Každý reálný, tj. napsaný a vydaný slovník je průsečíkem těchto limitujících faktorů a samozřejmě i výsledkem úporné snahy editorů tato omezení minimalizovat. Ani ve *Velkém sociologickém slovníku* tedy nelze nalézt vše, co by tam patřilo (jak jsme přiznali a vysvětlili v jeho *Úvodu*) a nepodařilo se zcela sladit míru informační šířky a hloubky jednotlivých témat ani jejich odbornou dikci a stylistickou úroveň. Koneckonců šlo o téměř tři sta autorů, kteří sepsali téměř dva a půl tisíce hesel.

K tomu lze dodat, že participace velké části českých sociologů a také mnoha špičkových odborníků z přílehlých vědeckých oborů v našem slovníku přispěla k naplnění průvodního editorského cíle vycházejícího z představy iniciátora díla Jiřího Linharta: zkonstruovat slovníkovým způsobem obraz jedné disciplíny a jejího bezprostředního okolí v českých zemích na přelomu 90. let 20. století, a protože tou disciplínou je právě sociologie, podat zároveň zasvěcenou, byť nedokonalou výpověď o dané společnosti v dané době. Do takového obrazu a takové výpovědi patří poznatky i lidé, kteří je vytvářejí a pracují s nimi.

Co se týče toho prvního, poznatků, jde samozřejmě v první řadě o obecně důležité, ověřené, uznávané výdobytky několika generací sociologů všech zemí, nalezitelné ve standardních zahraničních slovnících a svědčící o míře přiblížení naší sociologie ke „světové úrovni“. Kromě toho ale jde i o poznatky vyrůstající z naší poněkud atypické společnosti a atypické doby. Ve slovníku lze nalézt to, čím se česká sociologie oficiálně zabývala a co ji ovlivňovalo před listopadem 1989, i to, čím se v té době oficiálně nezabývala, nebo jen velmi má-

lo, ačkoliv to z hlediska fungování společnosti, jejího vývoje a poznání bylo důležité. Zároveň už byly do slovníku vpuštěny nové, polistopadové skutečnosti, nová sociální realita a kvazi-poznatky o ní. Všem těmto dobově zabarveným slovníkovým informacím chybí historický odstup, což se projevuje někdy rozpačitou zkratkovitostí, někdy náběhem k hodnotícímu přístupu, který dost dobře nešlo redakčně eliminovat. I to ale patří do obrazu české sociologie a společnosti v daném historickém období.

Co bylo právě řečeno o poznatcích, týká se i lidí, to znamená českých sociologů a zčásti i spolupracujících psychologů, demografů, etnologů, ekonomů, politologů, ekologů, filozofů, historiků. Do slovníkového obrazu disciplíny a doby intervenují nejen tím, jak sepsali svá hesla, ale i tím, že se jako přímá a navíc aktivní součást disciplíny i doby a společnosti stali sami objektem informací. V této druhé roli, která se promítla do *Biografické přílohy*, se objevuje samozřejmě více osob než v autorské roli. Přitom pravidlo, že vstup do přílohy je podmíněn tím, že o práci dané osoby se píše v tematických heslech a že toto propojení je oboustranně zvýrazněno, není jen formální a orientační záležitostí. Záměrně akcentuje autorskou dikci na úkor díkce redakční a podporuje rys samoutváření zmíněného dobového obrazu. Reprezentativitu tohoto výběru osob je možno chápat spíše ve foucaultovském slova smyslu než jako autoritativně realizovaný záměr vytypovat ty nejdůležitější, nejvýznamnější. Nelze samo zřejmě nepřiznat, že do zvoleného přístupu intervenovala řada náhod, a tak omluva vyslovená v *Úvodu* slovníku těm, kteří se do slovníku nedostali, i když by tam býti mohli, je jistě na místě.

Je asi přirozené, že se po skončení dlouhodobé práce, která měla to štěstí, že se po jistých svízelných dočkala viditelného a věříme i mnohostranně užitečného konce (i když se ožývalo reptání, jak všechno dlouho trvá, po mnohých zkušenostech z předchozího režimu i ze současné neustálé doby se přikláním k této pozitivní interpretaci), objevuje tendence trochu se vrátit ke vstupní koncepci, k tomu, jak byla zachována, naplněna. O tom mimo jiné

hovořím v předchozích odstavcích, když zdůrazňuji dva komplementární cíle naší slovníkové práce: informační přínos a výpověď o disciplíně, době a společnosti. V počátečních i průběžných diskusích o koncepci sociologického slovníku se navíc, či vlastně v rámci těchto hlavních záměrů, objevovala otázka hranic sociologie, toho, co ještě do sociologie patří a co už tam – a tedy i v jejím slovníku – nemá být.

Tato otázka se teď, na konci cesty, převtěla do novinových interview v podobě jakési veřejné zvědavosti či zvědavosti. Je v ní trochu údivu, trochu rozpaků, zdá se ale, že převládá uspokojení nad tím, že sociologie dokáže objasnit řadu sice běžných, ne ale snadno pochoptitelných úkazů sociálního života a že z tohoto slovníku se lze zároveň dozvědět ledaco z politické, ekonomické, ekologické a jiných sfér, příslušejících primárně k jiným disciplínám než sociologické. Právě jmenované dva „přesahy“ jsou samozřejmě záměrné, jsou součástí původní i konečné koncepce, která obsahuje ideu odizolování sociologie od každodenního života a také její prezentaci v přirozených souvislostech s ostatními společenskými vědami.

Tyto dvě tendence nejsou ale pouhým výsledkem záliby či erudice iniciátorů a uspořadatelů slovníku, jsou příznačné pro současný vývoj sociologie jako takové. Domnívám se, že vyjadřují potřebu vrátit se po období osamostatňování, sebepotvrzování, specifikace vědeckého oboru do stavu jeho přirozenosti, která se nerealizuje oddělením, ale naopak souvislostmi, spoluprací. Sociologie si ze své podstaty nemůže nevšímat široké variability projevů sociálního, v jehož rámci existujeme a které permanentně spoluutváříme. Všimá si jej ovšem svým způsobem a svým způsobem také využívá poznatků a příbuzných věd. Právě toto jsme chtěli do *Velkého sociologického slovníku* komponovat, i když jsme věděli a víme, že to je obtížný úkol. Je to zároveň cesta přiblížení sociologie širší, nesociologické i neodborné veřejnosti. A to byl a je poslední z cílů *Velkého sociologického slovníku*, o němž jsem se chtěla zmínit.

Alena Vodáková

Demokracie ve stínu globalizace

Vídeňský Institute for Human Sciences, na jehož půdě mimo jiné vzniklo pětisvazkové německé vydání vybraných spisů Jana Patočky a kde jako hostující badatelé z České republiky na různých projektech pracovali např. Josef Zmr, Jaroslav Opat, Jan Křen, Ivo Možný, Jiří Večerník a další, je mezinárodně známý a uznávaný také svou činností vědecko-organizační. Tematicky vysoce aktuální, exkluzivně obsazená a organizačně pečlivě připravená konference „Democratic Politics: The Agenda of the Future“ je toho dalším dokladem. Ve středu 11. června večer ji v paláci Pallavicini slavnostně zahájil rakouský vicekancléř a ministr zahraničí Wolfgang Schüssel. Pět plenárních zasedání v kongresovém centru vídeňského Hofburgu se zúčastnilo 47 politologů, sociologů, religionistů, filozofů a žurnalistů z ČR, Rakouska, Polska, Maďarska, Německa, Holandska, Izraele, Spojených států, Francie, Belgie, Anglie, Turecka, Kanady a Itálie. Společným motivem jednotlivých půldenních zasedání – „Evropa: co se změnilo?“, „Demokracie a trh“, „Demokracie a kultura“, „Demokracie a náboženství“ a „Řád mezinárodních vztahů“ – se stále zřetelněji stávalo řešení problému zaplňování veřejného prostoru moderních společností, jednak vyprázdněného v důsledku razantních změn institucí, struktur i světových názorů po roce 1989, jednak v důsledku samostatných tlaků ekonomické a politické globalizace a s nimi spojeného prosazování nových mentalit i budování nových vzorců chování. Do jisté míry sjednocujícím prvkem diskusí v tomto terénu byla Huntingtonova teze „demokracie po dvojích volbách“, totiž nutnosti jejího přežití po vítězství opozice. Jako teoretické alternativy k evropskému typu liberální, reprezentativní a státem blahobytu obezděné demokracie se analyzovala „asijská“ cesta ekonomicko-technické modernizace bez demokracie a „americká“ varianta faktické „depolitizace“ v geoeconomickém konceptu globalizace (Claus Laggewie, Giessen-New York). Nacionalistická sedimentace „staré levice“ na východě, její mizení na západě a prosazování teritoriálně orientovaných stran způsobily, že jedinými globalizačními stranami se stávají neoliberálo-

vě se svým jednostranným a nerovnoměrným pojetím procesů integrace, aniž je ovšem někdo schopen a ochoten politicky diskutovat o jejich nákladech, jak ukazoval Charles S. Maier (Harvard). Janos Kornai (Budapest-Harvard) se pro sociální reformu v postsocialistických zemích pokusil zformulovat devět principů normativního charakteru, které mají jednak charakter morální („svěbytnost individua“, „solidarita“), jednak hodnotově strukturotvorný („soutěž“, „stimulace vlastnických a seberegulačních forem“, „právní a kontrolní role státu“, „transparentnost daní a sociálních výkonů“, „dostatečné časování vzniku nových institucí“) a konečně charakter pravidel žádoucích alokačních proporcí („harmonické proporce růstu“ a „schopnost trvalého financování státních závazků“). Tyto principy podle něj nejsou vázány výlučně na nějakou konkrétní politickou stranu, ale zatím spíše jen na nově se utvářející „mentalitu“.

Novými nároky na pojem politična, ať už vznikají v souvislosti s prosazováním nejružnějších hnutí (studentských, ekologických, ženských, mírových atp.), jak se jimi zabývala Cornelia Klinger (Vídeň), nebo v souvislosti s problémy demokratické exkluze a multikulturalismu (Charles Taylor, Montreal), si v souvislosti s proměnami funkcí kultury všimnul David T. Ellwood (Harvard). Vztahu náboženství a politiky a konkrétně problémům modernizace a fundamentalismu v islámu, judaismu a křesťanství se věnovali Bernard Lewis (Princeton), Shlomo Avineri (Jerusalem) a Adam Michnik (Varšava), který poukazoval na konfliktní potenciál „polského katolického integralismu“.

Generální diskusi o mezinárodním řádu budoucnosti zahájil svým příspěvkem Peirre Hassner (Paříž), v němž upozorňoval na meze obou dnes upřednostňovaných modelů mezinárodního řádu (rovnováhy sil prostřednictvím mezistátních rivalit a právního řádu prostřednictvím mezinárodních organizací) a pokusil se typizovat alternativní, resp. komplementární modely „světového trhu“ (integrace vzájemnou ekonomickou závislostí), „internacionalizace společnosti“ (prostřednictvím společných pravidel státnosti a kooperačními kanály) a ukázat nebezpečí modelu „transnacionální turbulence“ (radikalismus, imigrace, násilí a terorismus).

Komplementárnost dominujících tlaků dnešního světa: vzájemné ekonomické závislosti na jedné straně a prosazování kulturní identity na straně druhé klade nové nároky na promyšlení posttotalitních vztahů „politiky a

filozofie“, a to jak ve smyslu jejich diferenciacce, tak co do možností jejich společné formulace a artikulace.

Miloš Havelka

Budoucnost státu blahobytu

Není tomu tak dávno, kdy v soutěži mezi západními demokraciemi a komunistickými režimy patřil mezi silné karty Západu dobře fungující a štědrý stát blahobytu. Dnes je tento západoevropský stát blahobytu, který by měl být přesněji označován jako sociální stát, předmětem tvrdé kritiky. Podobně je tomu s celou soustavou sociální politiky v postkomunistických zemích střední a východní Evropy. Je zřejmé, že otázka, jak reformovat stát blahobytu a sociální politiku, je jedním z hlavních konfliktů dnešní evropské politické scény. Jaká je tedy pravděpodobná budoucnost sociálního státu v obou částech Evropy?

Na tuto otázku se snažil odpovědět mezinárodní seminář pořádaný ne konci dubna roku 1997 v Praze Středoevropskou univerzitou a Nadací Friedricha Eberta. Seminář je součástí dlouhodobého programu výzkumné skupiny Středoevropské univerzity, která pracuje v Praze, a v jehož rámci univerzita uspořádala již řadu konferencí k významným sociálně politickým anebo sociálně filozofickým otázkám naší doby. Tématem semináře v roce 1996 byly např. otázky soudobého liberalismu, v roce 1995 otázky vývoje společnosti ve sjednoceném Německu a v roce 1994 role Německa v krizové zóně střední Evropy. Středoevropská univerzita se tak snaží naplňovat odkaz Arnošta Gellnera, který v Praze do své smrti roku 1995 vedl ústav pro otázky nacionalismu a který usiloval o vytvoření nezávislé instituce, která by se zabývala závažnými politickými, sociálními a filozofickými otázkami naší doby.

Semináře o sociálním státu se účastnili přední odborníci z 13 evropských zemí a USA. Patřily k nim takové osobnosti, jako je např. profesor Will Albeda, bývalý ministr práce holandské vlády, profesor Ewald Nowotny, přední politik rakouské sociální demokracie, profesor Gerhard Prosi, ředitel Institutu pro

hospodářskou politiku z Univerzity v Kielu, profesor Göran Therborn ze švédské Uppsaly, přední evropský sociolog profesor David Donnison, britský odborník na otázky bytové politiky a na problémy chudoby. Zpravodajové z České republiky, Polska, Maďarska, Slovenské republiky a Rumunska připravili speciální monografie o vývoji sociální politiky ve svých zemích. Semináře se také zúčastnili svými pracemi studenti Fakulty sociálních věd UK. Monografie byly zaměřeny na takové okruhy, jako je zdravotní politika v ČR, bytová politika, politika důchodového zabezpečení, otázky školské politiky apod.

Z bohatého programu semináře můžeme upozornit jen na některé okruhy. První se zabýval otázkou vzniku sociálního státu. Göran Therborn prezentoval zajímavou historii čtyř vln formování sociálního státu. Nejzávažnější byly jeho poznámky k poslední vlně po 2. světové válce. Uvedl, že mezi roky 1960 a 1980 se podíl sociálních výdajů na hrubém národním produktu v západoevropských zemích zdvojnásobil. Nic podobného se již nemůže opakovat. V Evropském společenství se podíl sociálních výdajů mezi rokem 1980 a 1990 již neměnil.

Jak ve východní, tak i západní Evropě se veřejnost mylně domnívá, že v komunistických zemích byl sociální stát důsledněji rozvíjen než na Západě. To však neodpovídá skutečnosti. V evropských komunistických zemích rostl podíl sociálních výdajů na národním produktu mezi rokem 1960 a 1980 o zhruba 39 procent, v západoevropských zemích o 108 procent. Důsledkem čtyř vln formování sociálního státu je skutečnost, že nikde jinde nemá stát blahobytu tak velký význam jako v Evropě. Někteří autoři soudí, že je to jedna z „nejevropštějších“ institucí vůbec a že je ve svých praktických důsledcích významnější než často uváděné duchovní tradice, jako je křesťanství, liberalismus, pluralita názorů. Co je na dějinách formování sociálního státu důležité, je skutečnost, že

vznikal na základě konsensu mezi levicovými a pravicovými stranami Evropy.

Proti tomuto pozitivnímu pohledu na sociální stát byl na semináři formulován i velmi kritický názor. Jádrem bylo standardní stanovisko, že jakmile stát podvázke svými zásahy působení tržních sil, naruší to strukturu podniků, které jsou nezbytné, má-li trh plnit svou roli optimálního alokování zdrojů. Sociální stát svou přerozdělovací politikou, vysokým zdaňováním vyšších příjmů a naopak poskytováním některých dávek, např. na děti, bez ohledu na výši příjmů, odrazuje obyvatele od ekonomického chování. Vede to k snižování výkonu lidí s vyššími výkony a naopak k spoléhání na sociální pomoc u lidí s nízkými příjmy. Stát blahobytu ve svých konečných důsledcích nevede k blahobytu, protože podvazuje zdroje jeho tvorby.

Na semináři zazněly výsledky analýz, které měly ukázat na pozitivní efekty sociálního státu, právě tak jako na jeho negativní důsledky. Cenné byly zejména informace o výzku-

mech, které testovaly někdy až příliš ideologicky formulované teze zastánců i kritiků současných forem sociálního státu.

Seminář ukázal, že současná přeměna sociálního státu je jednou z nejtěžších operací, která v současné době probíhá jak v západní, tak i východní a střední Evropě. Stát blahobytu západní Evropy bude nepochybně v pozměněné formě dále existovat. Je ovšem pravděpodobné, že se budou diverzifikovat zdroje sociální pomoci rodinám i jednotlivcům. Nebude to jen stát, na jehož bedrech bude ležet tato pomoc. Seminář však dospěl k důležitému závěru. Nemá-li však dojít k vnitřnímu rozdělení evropských společností vytvořením velké skupiny lidí žijících v chudobě a s omezenými možnostmi participace na veřejném životě, čili nemá-li dojít k tomu, aby v této zemi existovaly vedle sebe dvě společnosti – což by dlouhodobě znamenalo ohrožení demokracie jako politického systému – musí být proměněn a inovován sociální stát zachován.

Jiří Musil

Přijímací zkoušky na obor sociologie na FF UK 1997

Čas od času zřejmě stojí za to se zamyslet nad tím, jak a jaký vlastně získává obor svůj dorost, jaké je postavení sociologie z hlediska zájmu mladých lidí o studium a – předpokládejme – též o budoucí praktické uplatnění. Považujeme za správné a užitečné o tom informovat širší odbornou veřejnost. Naše sdělení pak může posloužit i těm, kteří o studiu sociologie uvažují, pokud samozřejmě jejich zájem dosáhl toho stupně, že vezmou do ruky tento časopis (není jich podle našich zkušeností, bohužel, mnoho).

Na filozofické fakultě UK je možno studovat sociologii jednooborově, nebo v kombinaci s dalším oborem. V posledních letech vznikaly poměrně silné a kvalitní skupiny v kombinacích s ekonomikou, psychologii a překladatelstvím a tlumočnictvím. Vyskytují se však i kombinace s historií, filozofií, estetikou či pedagogikou, ojediněle též s logikou. Je nutno zmínit se i o studiu demografie a sociologie, které je však specifické tím, že studenti kme-

nově patří pod Přírodovědeckou fakultu UK, která také víceméně samostatně organizuje zkoušky (jež vycházejí především z písemných testů). Pro příští rok je třeba upozornit na to, že kombinace s psychologii zřejmě nebude vypsána, přesto bychom rádi navázali na dobré vztahy s katedrou psychologie alespoň v tom, že by studenti jednooborové sociologie mohli v průběhu studia zapisovat tzv. mezioborový doplněk i z tohoto oboru. Fakulta se orientuje takřka výhradně na studium magisterské, proto je dvojnásob důležité, aby byli vybíráni studenti, kteří pro tento typ studia mají předpoklady. Při omezené kapacitě si nelze dost dobře představit nějakou razantní probírku studentů v počátku studia, ostatně vždy se jeví jako smysluplné pracovat aktivně s dobrými studenty, než ztrácet čas přesvědčováním těch špatných, že v budoucnosti stejně nemají šanci.

Je vhodné připomenout, že v přijímacím řízení vlastně nedochází k rozlišení jednooborového a dvouoborového studia: vytváří se jedno pořadí a pomyslná „čára“ přijetí je prakticky stejná pro obě skupiny (jedinou výjimkou může být vynikající výkon studenta na druhém oboru, protože zde se používá standardního pře-

počtu bodových skóre). Platí pravidlo, že neúspěch na druhém oboru nebrání úspěšnému uchazeči ve studiu jednooborové sociologie. Nechceme prostě ztratit ani jediný talent nebo někoho postihovat za šíří jeho zájmů.

Nebudeme zde rozvádět obecně platná pravidla přijímacího řízení na FF UK, zdůrazníme pouze, že

- je dbáno na dodržení anonymity hodnocení písemné části zkoušky;
- přijímací řízení je dvoukolové, přičemž podmínkou postupu k ústní zkoušce je dosažení 25 bodů z 50 možných v písemné části;
- není vyžadována zkouška z jazyka a není vyhrazena zvláštní část bodového zisku za prospěch na střední škole;
- v ústní zkoušce je možno získat dalších 50 bodů, přičemž hranice úspěšného složení zkoušky je celofakultně nastavena na 70 bodů.

Shodné podmínky platí i pro zájemce o distanční studium, jejichž výsledky musejí být srovnatelné s ostatními – možná proto se v posledních letech mezi přijatými objevují tak 2 až 4 externisté.

Strategie přijímacího řízení vychází z poměrně stabilní situace, kdy se každoročně hlásí ke studiu sociologie zhruba až 400 zájemců. Z nich se letos dostavily k písemným zkouškám tři stovky, což s ohledem na uvažovanou kapacitu katedry 35 studentů určilo výběrový poměr 1:10 (i ten je v posledních letech takřka neměnný). Za těchto podmínek směřujeme písemné testy k tomu, aby do druhého kola propustily jen menší část nejkvalitnějších zájemců.

V rámci onoho „odmítacího“ prvního kola nejde jen o vyčlenění těch talentovanějších, ale také o jejich dobrou diferenciaci: ústní zkouška dává značné možnosti zahýbat pořadím, neměla by však zcela eliminovat výsledky dosažené v prvním kole. Proto se snažíme věnovat přípravě testů značnou pozornost a reflektovat jejich efektivitu standardními metodologickými prostředky. Vede nás k tomu několik důvodů, přičemž jedním z nich je i takřka vždy velmi delikátní okolnost, že na obor se nezřídka hlásí ratolesti našich vážených kolegů... Popravdě řečeno, brali bychom úkorně jakékoli snížení validity a reliability měření vedoucí k nespravedlnosti u kohokoli.

Námi připravené testy jsou „těžké“ jak obsahově, tak způsobem skórování. V některých částech volíme formu odečítání chybových položek od maximálního skóre. To vede k snížení průměrných hodnot směrem ke spodní části kontinua. Jinak řečeno, uchazeč průměrný ve všech subtestech (na hranici mediánu) nesplní limit postupu do druhého kola. Na druhé straně horší výsledek v jednom subtestu ještě nebere postupovou naději. V konečném výsledku se naše testy jeví jako přísné (výsledky se letos pohybovaly v pásmu 25-39 bodů, loni do 43 bodů), na druhé straně dávají všem postupujícím jistou míru naděje a ústní pohovory tak nejsou pouhou formalitou.

V letošním roce postoupilo k ústním zkouškám 78 uchazečů, což představuje (při dvou komisích) zhruba 10 kandidátů na den. V těchto podmínkách je možno zajistit kvalitní průběh ústní zkoušky. Pro příští roky bude ovšem třeba dvířka přece jen trochu pootevřít, neboť počet přijatých mírně stoupá – letos to bylo nakonec 40 uchazečů (+ zhruba 10 studentů kombinace s demografií), takže by bylo vhodné vybírat tak ze stovky postoupivších. To bude snad řešitelné dodatečnými úpravami systému bodování, k nimž jsme se letos ještě neodhodlali (je v tom vždy kus subjektivismu a rizika změny pravidel za chodu). Na druhé straně naše zkušenosti s přípravou testu zatím vždy vedly k poměrně „prozíravému“ určení systému bodování a k odhadu proporcí úspěšnosti.

Pro zajímavost uvedeme základní údaje za všechny součásti zkoušky (v letošním roce):

1. Písemná část

- a. Test intelektových schopností (délka 17 minut, maximální počet bodů 8)

Obsahuje zhruba 30 položek rozmanitého obsahu – verbální diferenciacie pojmů, vzhled a řešení problémů, neverbální názorové položky. Skóruje se přísně odečtem chybných nebo chybějících položek. Za nadprůměrný výsledek je možno považovat řešení do cca 8 chyb, 4 chyby jsme nuceni tolerovat u všech. Test velmi dobře diferencuje, bohužel musíme počítat s tím, že někteří uchazeči trénují schopnosti vyplňovat tyto testy na běžně již dostupných pomůckách.

b. Test všeobecného přehledu – kulturně historických a společenskovedních znalostí (délka 25 minut, počet bodů 15)

Také tento test je založen na přísném skórování, obsahuje 32 otázek, odečítají se jednotlivé chyby. Třebaže výběr správné odpovědi ze čtyř variant nabízí jistou šanci uhádnutí, není vzácností výsledek se dvaceti chybami. Všeobecné znalosti některých uchazečů jsou žalostné, přitom nejméně čtvrtina testu zkoumá znalosti ze sociologie (na úrovni středoškolských učebnic), další části se selektivně zaměřují na oblast historie, kultury, znalosti cizích slov apod.

c. Test z matematiky (cca 40 minut, 15 bodů) Test tvoří obvykle pět příkladů, z nichž každý je hodnocen určitým bodovým objemem podle obtížnosti. Hodnotí se i náznak postupu řešení. Test dobře diferencuje a v letošním roce dával téměř ideální normální rozdělení hodnot. Obsahově má dosti ustálenou podobu – vyskytují se v něm tradičně algebraické úlohy (rovnice, funkce), logické úlohy (výroky, podmínky platnosti), úlohy z oblasti pravděpodobnosti, výpočty průměrů, slovní úlohy opět zaměřené na logické řešení problémů – tedy rozhodně ne nějaká „vysoká matematika“.

d. Test sociologické imaginace (cca 1 hodina, 12 bodů)

V tomto testu jde o kombinaci úloh – v první část předkládáme úryvek ze sociologického textu a kandidát má za úkol zpracovat šestiřádkové resumé (tato schopnost zatím není na středních školách systematicky pěstována, proto hodně uchazečů ztratilo něco z maxima 3 bodů za tento úkol). Letos bylo možno získat 2 body za doplňkovou otázku na určení směru, který text reprezentuje. Zbývajících 7 bodů bylo možno získat za volnou úvahu na zadané téma. Letos jsme zadali otázku „Co to znamená být Evropanem“, která část uchazečů zaskočila: obsahově byly jejich úvahy dosti chudé a stereotypní, takže většina zde body spíše ztrácela. Připomínáme také výskyt pravopisných chyb, které snižují výsledné hodnocení. Trochu překvapivě tak snadný závěr (resumé a úvaha) spíše u mnoha adeptů dokonal dílo zkázy.

Je ovšem třeba přihlížet k tomu, že uchazeči jsou pod velkým psychickým tlakem a že musí podávat maximální výkon v průběhu dvou a půl hodiny (v prostředí dvou velkých a přesto poměrně zaplněných poslucháren). Proto je

třeba ocenit i výsledky těch, kteří se ocitli těsně pod postupovou hranicí. K tomu poznamenáváme, že u těchto kandidátů provádíme zvláštní supervizi výsledků, aby nebyli vyřazeni z druhého kola v důsledku chyby, přehlédnutí nebo zkráceného hodnocení (slabším článkem zůstává úvaha, ale i zde lze prokázat dostatečnou míru shody hodnocení). Jen na okraj poznamenáváme, že testy byly letos vyhodnoceny prakticky za šest hodin (za účasti zhruba osmi učitelů). Testy znalostí a matematiky jsou administrovány ve dvou variantách, ovšem s důrazem na srovnatelnost obtížnosti (což lze s jistotou dávkou rafinovanosti zajistit).

Z uvedeného by mělo vyplynout, že se snažíme poskládat výsledné hodnocení z různých zdrojů a nepreferovat jeden typ schopností. Podíl znalostí zřejmě není více než poloviční, podíl schopností logického (matematického) myšlení zhruba třetinový, nepodceňujeme ani tvořivost a invenci, schopnost zacházet s pojmy, atd. Letos jsme kontrolovali vnitřní korelace jednotlivých částí, což ukázalo zajímavou tendenci.

	Znalosti	Schopnosti	Imaginace
Matematika	0,27	0,2	0,27
Znalosti		0,13	0,36
Schopnosti			0,15

Vícenásobná regrese potvrdila primární vliv matematiky, ale také testu znalostí, řádově nižší byl vliv dalších dvou subtestů. Samozřejmě je třeba vidět odlišnou váhu a diferenciační schopnost jednotlivých subtestů, přesto považujeme výsledek za vyvážený.

2. Ústní zkoušky

Provádí se před tříčlennou komisí, přičemž dbáme na to, aby v jedné komisi zasedli reprezentanti různých specializací („teoretici“ i „empirici“) – rozhoduje se konsensuálně. Většinou obě komise dosáhnou zhruba stejného podílu navrhovaných, ostatně i zde se uchazeči rozdělují ke komisím zcela náhodně. Náročné je zejména to, že komise musí ihned stanovit bodové hodnocení a dát ho uchazeči na vědomí – nelze tedy provádět žádné dodatečné úpravy pořadí.

Je logické, že v porovnání s obtížnou písemnou částí se bodové hodnoty v této fázi častěji blíží maximu. V celkovém součtu to letos znamenalo, že ve hře o přijetí byli nako-

nec skoro všichni, kteří překonali magickou hranici 70 bodů, i když obvykle dává šance výsledek nad 75 bodů. Letošní maximum činilo 85 bodů, což je srovnatelné s dřívějšími údaji. Zdálo se nám však, že celková úroveň letošních uchazečů byla v průměru o něco málo nižší. Pravdou je, že naše současné první dva ročníky jsou skutečně neobvykle kvalitní. V tomto směru lze námi aplikovanému tvrdému sítu opravdu důvěřovat.

Obsah ústní zkoušky vychází z ustáleného schématu:

- a. Otázky na motivaci, dosavadní zkušenosti se studiem sociologie;
- b. Otázky k četbě (předpokladem je seznam, většinou uchazeči uváděli alespoň dvě „doporučené“ úvodní příručky – Berger, Keller anebo některou ze středoškolských učebnic – Petrusek a kol., Buriánek). Samozřejmě výhodou je uvedení dalších monografií nebo i další literatury (včetně příbuzných oborů). Vede se diskuse nad knihou s důrazem na schopnost reflexe, porozumění, nikoli na znalosti.
- c. Další otázky, testující schopnost imaginace, sociologického vidění některých témat, problémů apod.

Pravidelně se lze setkat s uchazeči, kteří toho mnoho nepřečetli, ba ani vůbec mnoho nečtou. Někdy to zjišťujeme i u těch, kteří již nějakou vysokou školu studují (častý zájem je např. ze strany studentů VŠE). Přihlížíme i k možnostem a podmínkám uchazeče, jakkoli je to vždy obtížné. Jde nám také o elementární předpoklady uchazeče pro práci s lidmi. Respektujeme ovšem i jeho aktuální zájmy (včetně orientace na další obor).

Z vedoucí třicítky vypadla po ústních zkouškách asi čtvrtina, naopak do skupiny při-

jatých se probíjovali i dva 26 bodoví, to však představuje mimořádný výkon. Celkově tedy existuje značná shoda, pokud jde o výsledek písemné a ústní zkoušky, i když ústní zkouška celkem výrazně mění pořadí uchazečů.

Zatím tedy nemáme důvod uvedenou strategii měnit: přinejmenším z obsahových hledisek se zdá být vyhovující a systém bodování lze bez větších obtíží modifikovat, případně učinit ještě flexibilnějším. To může být v budoucnu aktuální, zvláště nezbude-li fakultě, než bojovat v rámci daných rozpočtových pravidel o holou existenci tím, že bude přijímat větší počet uchazečů. Při tak velkém zájmu o obor nebude obtížné vybrat 50 kvalitních studentů, mohou však vzniknout rozpaky nad možnostmi jejich následné přípravy i nad budoucím uplatněním. Pro nás, kteří tak trochu konzervativně a staromilsky hájíme kvalitu odborné přípravy s ohledem na magisterský charakter programu a spoléháme na „samoreprodukcí se“ prestižnost studia na filozofické fakultě (mimochodem: většina přijatých také studium skutečně nastoupí), to může být o stupínek kyselejší jablko (poznání, doufejme, nikoli sváru).

Doufáme, že nám sociologická obec tuto drobnou míru stylizace odpustí, ostatně čím lepší studenti, tím lepší výhled pro celý obor. K jejich výběru proto přistupujeme se stejnou odpovědností, s jakou se později plně soustředíme na to nic z tohoto cenného potenciálu nezničit. Budeme vděční za další náměty, jež by vedly ke zkvalitnění přijímacího řízení. Nakonec tu jde o schopnost sociologů prakticky řešit problém spravedlivé distribuce šancí, adekvátního ocenění výkonu, anebo prosté objektivitu poznání...

Jiří Buriánek

Průmyslové podniky se zahraničním kapitálem v česko-německém pohraničí

MILAN JEŘÁBEK
JIŘÍ JEŽEK
EVA ŠINDELÁŘOVÁ

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail sociolog@mbox.cesnet.cz

Vyšlo v edici "Working Papers" WP 97:2

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 69,- Kč (4 USD)

Shrnutí: Záměrem společného výzkumného projektu Sociologického ústavu AV ČR Praha (zastoupeného pracovištěm v Ústí n. L.), Fakulty sociálně ekonomické UJEP Ústí n. L. a Fakulty ekonomické ZČU Cheb, realizovaného v závěru roku 1995, byla *vstupní sonda* do problematiky lokalizace a uplatnění zahraničního kapitálu v průmyslových podnicích česko-německého pohraničí. Souhrnným výstupem se stala předkládaná studie, zabývající se *deskripcí stavu (situace) a identifikací souvislostí k územním (prostorovým, geografickým) aspektům sledovaného předmětu a prostředí jeho působení*.

Soubor podniků, jejichž kompetentní zástupci poskytli tazatelům jak *informace o objektivních danostech*, tak své *subjektivní názory (postoje)*, čítal celkem 164 podniků, tj téměř 30 % z prokazatelně činných podniků vedených v Registru ekonomických subjektů ČSÚ. Úvodní část se zaměřuje na *identifikaci*: poznání struktury základního souboru podle znaků kvantitativních i kvalitativních. Další část přibližuje samotný *vstup a působení zahraničního kapitálu* (dobu, motiv, změny v podnicích, analýzu zkušeností ze společné činnosti). Následující kapitoly zachycují *působení podniků v území* (lokalizační faktory, posouzení místních podmínek a hodnocení dodavatelsko-odběratelských vztahů). Geografická profese autorů se projevuje uplatněním přístupu *vnější a vnitřní diferenciacce*. Na lokalizaci sledovaných podniků je založena diferenciacce podniků, ležících v Severočeském, resp. Západočeském kraji. Prostorový aspekt je doplněn diferenciací strukturální (z hlediska velikosti a odvětví podniků).

V. Foretová, M. Foret: Komunikující město

Brno, Masarykova univerzita 1996, 107 s.

Práce je *de facto* komentovaným výsledkem stejnojmenného výzkumného projektu. Je rozčleněna na pět částí. Po úvodní kapitole *Komunikující město*, která dala název celé práci, následuje část, ve které autoři informují o konkrétních poznatcích, ve třetí a čtvrté části práce uvažují o možnostech praktického využití komunikace a o marketingové komunikaci města, závěrem pak uvádějí některé zkušenosti ze zahraničí.

Projekt byl podporován institucí *Open Society Fund* Praha, sponzorovanou *Sorosovou nadací* v New Yorku a za podpory *Haagse Hogeschool*. Jedná se *de facto* o soubor výzkumů, čtyři uskutečněné v Brně-městě, další v Lošticích v okrese Šumperk a v Českém Krumlově. Hlavním oborem zájmu byla ve všech městech otázka komunikace města s veřejností. V různých specifických aspektech se ve výzkumu potvrdila očekávaná snaha občanů, že chtějí být informováni. Tam, kde se to daří, jsou v důsledku i oni sami vtahováni do aktivit města a přispívá to i k jejich spokojenosti. Složitější otázkou zůstává, do jaké míry jsou schopni poskytnutých informací využít. To je ostatně známá a poměrně složitá problematika závislá na mnoha dalších podmínkách.

Je většinou známo, že demokratizace společnosti vzrůstá primárně zdola, zejména z bezprostředních sociálních a politických poměrů v místě, kde lidé žijí, kde realizují své aktivity.

V posuzované práci je velmi důležitá druhá kapitola ve své třetí části, nazvaná *Způsoby komunikace*. Vypočítává jako položky rozhovory tváří v tvář, neverbální komunikaci, telefon (videofon), dopis, fax, elektronickou poštu. A pochopitelně také i nám známé schůze, debaty, mítinky. V našich podmínkách však jsou některé způsoby dosud z praktického užití nevyklé. Jsou sice technicky i finančně méně

náročné, ale je nejvyšší čas začít je prakticky používat. Jsou to *telekonference*, *videokonference* a *počítačové konference*, které umožní případný propojený počítačový systém městských správních, vzdělávacích a jiných velkých institucí. Je-li počítačová síť mezi jednotlivými městskými úřady využívána pro běžnou funkční komunikaci, je lehkou záležitostí využívat ji i s mnohem širším zaměřením. Vlastní specifickou část informačního toku tvoří městský tisk a rozhlas, případně někde i u nás vlastní vysílací televizní okruh.

Pro rozvoj města u nás málo používaným je marketing, o němž se práce také zmiňuje. A to jak z hlediska efektu rezidenčního, tak turistického a obchodního.

Celek knihy je členěn do pěti částí: (1) Komunikující město 1995, (2) Konkrétní poznatky, (3) Další možnosti komunikace a jejich využití v praxi, (4) Marketingová komunikace města, (5) Příklady z Haagu.

Praktická je zejména ta část práce, která uvádí holandské zkušenosti. Nejen, ale i, že Haag je velikostí a v mnoha směrech i aplikovatelnými výsledky výzkumů srovnatelný s Brnem.

V knize najdete mnoho zajímavých poznatků a pohledů, které stojí za povšimnutí. Jeden z nejzávažnějších je skutečnost, že náš státní útvar, naše lokální komunity, je třeba vyplnit strukturovanými vztahy vyspělé demokratické společnosti. Tuto drůzu vztahů je třeba vytvářet, strukturovat, objevovat a kultivovat. Nevznikne, alespoň ne ve své optimální podobě, sama. Je třeba ji budovat. Práce V. Foretové a M. Foreta není pro tuto aktivitu manuálem, ale poskytuje k tomu poučený úvod, zamyšlení, potěškání možností odpozorovaných kolem nás.

Doporučuji vám si tuto knihu přečíst a zamyslet se nad ní.

Jaroslav Kapr

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ NABÍZÍ

Pavel Machonin: *Social Transformation and Modernization*
(*On Building Theory of Societal Changes in the Post-Communist European Countries*)

Sociální transformace a modernizace

(*K výstavbě teorie společenských změn v evropských postkomunistických zemích*)

Tato studie je původním českým příspěvkem k současné mezinárodní teoretické diskusi o povaze společenských transformací bývalých socialistických zemí střední a východní Evropy. Vychází v jednom svazku v angličtině a češtině. Cena 175 Kč.

Martin Potůček: *Nejen trh*

(*Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti*)

Publikace analyzuje roli trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti. Vymezuje přednosti a selhání těchto regulátorů a pole jejich možného uplatnění. Zasazuje vybrané události veřejného života v České republice po roce 1989 do obecnějšího rámce. Cena 125 Kč.

Jiří Příbáň: *Hranice práva a tolerance*

(*Úvahy o liberálnosti a právním státě v postmoderní situaci*)

Kniha vychází z předpokladu, že postmoderní situaci není možné chápat zcela relativisticky a že i tato situace předpokládá jistá platná omezení a hranice. Právní stát se potom nemůže proměnit v pouhou neosobní techniku politické moci, jak by si vyžadovalo důsledné uplatňování relativismu ve veřejném životě, nýbrž vychází z principu tolerance a úcty k druhému. Cena 79 Kč.

AKTUÁLNĚ PŘIPRAVUJEME

Georg Simmel: *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*

Jan Keller: *Sociologie a ekologie*

František Znebežánek: *Sociální hnutí*

Objednávky: SLON, poštovní schránka 36, 156 00 Praha 516

Simmel a Masaryk*

Na okraj jedné neznámé Masarykovy recenze

I.

Nejvýznamnější český myslitel 20. století Tomáš Garrigue Masaryk se sám vždycky pokládal v prvé řadě za sociologa. Nejenže to mnohokrát prohlásil, ale řadě svých textů, jež bychom dnes sensu stricto za sociologické snad ani nepokládali, dával do vinku adjektivum „sociologické“. Platí to zejména o proslulém Masarykově spisu *Rusko a Evropa* z roku 1912, který nese podtitul *Sociologické skizzy*.

V obrovské masarykovské literatuře (pohřichu většinou české),¹ jejíž část se věnuje rozboru Masarykova sociologického díla, se kupodivu téměř nenajde text, který by odpovídal na tuto všetečnou otázku: Uvážíme-li, že Masaryk (1850-1937) byl doslova současníkem Maxe Webera (1864-1920), Emila Durkheima (1858-1917), Vilfreda Pareta (1848-1923) či Georga Simmela (1858-1918), je zdůvodněné se ptát, jaký měl Masaryk vztah jako profesionální, akademický sociolog ke svým vrstevníkům, jež dnes právem pokládáme za sociologické „klasiky“?² Pouze dvě relace „Masaryk-sociologičtí klasiko-“ byly prozkoumány podrobně a všestranně – ostatně samy se nejvíce nabízely, totiž Masarykův vztah ke Comtovi a k Marxovi [srv. Machovec 1992]. Ani Comte, ani Marx však Masarykovými přímými současníky nebyli (Comte umírá v době, kdy Masaryk začíná chodit do školy, a Marx v době, kdy přechází z Vídně do Prahy na univerzitu) a už vůbec ne „profesionálními kolegy“ ve smyslu příslušnosti k téže vědecké (sociologické) komunitě.

V poslední době učinil pokus o zakomponování Masaryka do dobového světového sociologického kontextu Jiří Musil [Musil 1993: 89-100]. Musil správně konstatuje a přesvědčivě dokládá, že Masaryk poměrně přesně vymezil svůj vztah nejen ke Comtovi, Marxovi či Millovi, ale i ke Spencerovi, k představitelům sociálního darwinismu (Gumplowicz, Ratzenhofer), vůči některým americkým sociologům (Ward, Kidd) a samozřejmě v souvislosti se svým hlubokým zájmem o „ruskou otázku“ také k nejvýznamnějším sociologům ruským (Lavrov, Michajlovskij, zčásti Karejev). Masaryk jako muž mimořádného rozhledu a sečtělosti, ale i diferencovaných zájmů se vyrovnával také s ekonomickými teoriemi své doby, zejména s jejich metodologickými důsledky a souvis-

*) Autor děkuje Univerzitě v Kostnici (zejména dr. G. Framheinové) za zpřístupnění simmelovské literatury, Grantové agentuře UK (grant č. 83/94) za umožnění studijního pobytu v Kostnici a Aleně Miltové, která simmelovské materiály odpovědně a pracně vyhledávala.

¹) V poslední době se objevují zejména anglické texty, které Masaryka zpřístupňují, ať už jde o Giddensovo vydání Masarykovy *Sebevraždy* doprovázené zasvěceným úvodem [Giddens 1970, Masaryk 1970], o anglické vydání třetího dílu *Ruska a Evropy* pod názvem *The Spirit of Russia* (v češtině publikovaného až v roce 1996), o opomenutou práci Huanuse J. Hajeka [1983], která je kvalifikovaným úvodem „do Masaryka“ nebo o pozoruhodnou práci Gordona Skillinga *T. G. Masaryk: Against the Current* (The Macmillan Press 1994, česky 1995).

²) K tomu srv. slavnou stať Jeffrey C. Alexandra *The Centrality of Classics* [Alexander 1987] nebo knížku Turnerovu [1993], v níž jako klasikové kanonizovaní z „pozitivistické perspektivy“ figurují Comte-Spencer-Durkheim-Marx (srovnáván se Simmelem a Weberem)-Weber-Mead. Parsonsova kanonizace mluví o Marshallovi, Paretovi, Durkheimovi a Weberovi [Parsons 1949] atd.

lostmi (spor mezi Gustavem Schmollerem a Karlem Mengerem) atd. Vytýká-li např. Zdeněk Pinc (v tom následuje Jana Patočku) Masarykovi, že se „nezabýval velkými filozofy, ale marginální filozofií“, že tedy z Masaryka se filozofii učit nelze, protože „filozofii je třeba pochopit v prostředí fundamentálního myšlení, a nikoliv na marginálních autorech“, pak tak snad činí právem [srv. Pinc 1992: 300]. O Masarykově vztahu k jeho *sociologickým současníkům* to však rozhodně neplatí. Musilův výčet lze dokonce rozšířit a obohatit – Masaryk ví nejen o Durkheimovi (je zajímavé, že nikdy nereagoval souvisleji na jeho *Sebevraždu*, ačkoliv šlo o Masarykovo téma doslova dominantní³⁾, ale i o Le Bonovi a Tardovi – Durkheimových antipodech, několikrát významně zmiňuje Tönniese, reaguje na Weberovu prvotinu o římských agrárních dějinách (Masaryka s Weberem kvalifikovaně srovnává Šrubař v dosud nepublikované studii [Šrubař 1996]) atd. Jinými slovy – Masaryk své velké současníky zná a uvádí je vždycky, když k tomu nachází věcný podnět. Masaryk, který sice usiloval o to, aby byl jako akademický sociolog uznán a respektován, ale nikdy se jím de facto nestal, ovšem nikdy svůj vztah k současníkům nevyložil systematicky – stejně jako nikdy systematicky nevyložil svou „sociologickou teorii“. Tato standardní výtka, že totiž „Masaryk nepodal sociologický systém“ (Bláha, Fischer, Chalupný), je leitmotivem všech pokusů o rekonstrukci „Masarykova systému“, ale i jádrem kritiky Masaryka jako sociologa. Jde zajisté o kritiku, která je poplatná době a duchu 19. století, jež tvorbu systémů pokládalo za jediné myslitelné završení díla. Dnes, v době, která se tvorbě systémů systematicky vyhýbá a kdy samo slovo „systém“ (po opojení systémovou analýzou a „obecnou teorií systémů“) se stalo téměř nadávkou, může být Masarykova (a Simmelova) nesystematičnost průkazkou ke vstupu do postmoderního diskursu: Simmelovi se to ostatně už přihodilo.

Musil ale pravděpodobně poněkud nadsazeně u Masaryka nachází anticipace, které své explicitní vyjádření našly dlouho po Masarykově smrti. Masaryk prý „byl blízko všem teoriím sociálního interakcionismu, zejména symbolického interakcionismu, jeho myšlení se ubíralo cestami, které vedly ke strukturním teoriím A. Giddense a P. Bourdieu a nesporně i Norberta Eliase... nebyla by mu cizí ani moderní verze teorie směny v podání G. Homansa a P. Blaua“ [Musil 1993: 98]. Připusťme, že i takový retrospektivní pohled na Masaryka je možný, jistější se ale zdá, že alespoň některá nedorozumění kolem Masaryka lze zčásti rozptýlit a souvislosti s dnešní sociologickou teorií přiměřeněji najít velice prostým krokem, k němuž významnou inspiraci nabízí současná tzv. *simmelovská renaissance*, obrovské oživení zájmu o sociologa donedávna marginalizovaného nebo – to spíše – „špatně čteného“.

2.

Jméno Georga Simmela se sice u Masaryka mihne (ale jen mihne, proto jej Musil ve své vyčerpávající studii ani nezaznamenává) – zejména v *Otázce sociální*, v níž Masaryk zjišťuje rozporný, ale těsný vztah mezi „sociologií a socialismem“ (zde Simmel figuruje vedle Tönniese, Bartha, Stammlera aj.). O tom, že existuje těsnější věcný vztah mezi Ma-

³⁾ Zajímavě a vtipně téma formuloval Jaroslav Střítecký, který si položil otázku, zda by se „Masaryk nebyl stal rakousko-uherským Durkheimem“, kdyby v 80. letech nebyl z Vídně odešel do Prahy. Je pravda, že Masarykův přechod do českého prostředí znamenal radikální proměnu jeho vědeckých zájmů a zejména zásadní obrát k politice. Stříteckého otázku lze proto taky obrátit – „Měla by první česká republika prezidenta Masarykova formátu – kdyby byl Masaryk ve Vídni setrval?“

sarykem a Simmelem se lze přesvědčit (ale až dnes) například v Mestrovičových analýzách modernity a v jeho pokusu o ustavení „postmoderní kritické teorie“ [srv. Mestrovič 1991 a 1993] a u Frisbyho [Frisby 1981]. Právě Frisby cituje u nás dosud pravděpodobně zcela neznámou Masarykovu recenzi Simmelovy knihy *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* [1908]. Frisby si dokonce „citát“ z této recenze vzal jako motto jedné z kapitol své knihy o „sociologickém impresionismu“ Georga Simmela, totiž větu – *Modernity has found here a dynamic expression: the totality of fragmentary, centrifugal directions of existence and arbitrariness of individual elements are brought to light* [Frisby 1981: 45]. I když připustíme, že angličtina dovede s němčinou udělat pravé zázraky, ať hledám jak hledám tuto větu v Masarykově recenzi nenacházím.

Masaryk *opravdu* nedokázal číst Simmela tak, jak jej dokázal číst později Frisby, a ačkoliv sám nepochybně patří mezi *velké analytiky a kritiky modernity*, nedovedl postřehnout vlastní spřízněnost se Simmelem. Stačí si povšimnout toho, co Masaryk Simmelově *Soziologie* vytýká, abychom pochopili, že ji Masaryk čte jako *dobově podmíněný akademický sociolog*, který Simmelovi vytýká více méně právem totéž, co se mu vytýkalo od počátku století až do konce 70. let, totiž především ne zcela povedený pokus specificky vymezit sociologii jako vědu o „sociálních formách sdružování“. Masarykova akademičnost je patrna mimo jiné v tom, jak urputně trvá na tom, aby Simmel řešil otázku postavení sociologie v soustavě věd, aby jasně vymezil její předmět a neodkazoval na metodu (ačkoliv již Masarykův první učitel Comte konstatoval, že „čím se jevy stávají složitější, tím méně možno odlišit metodu od nauky“, [srv. Comte 1927: 101]), aby předložil „systém“ a „jednoznačně vymezil pojmy“. Masaryk ještě netuší, že přesně a doslova totéž (snad kromě oné klasifikace věd) bude zanedlouho vytýkáno Masarykovi samotnému. Masaryk má v kritice Simmelova „formalismu“ většinou pravdu, problém je ale v něčem jiném. Dnes totiž víme, že klíčovým *sociologickým* dílem Simmelovým není *Soziologie*, ale spíše *Filozofie peněz*⁴ a že sociologicky pro dnešek relevantní částí *Soziologie* je právě to, co Masaryk zhodnotí paušálně sice pozitivně, ale přece jen jako marginálii – „jednotlivé velmi dobré a cenné úvahy“, které ale „výklad komplikují“, protože narušují „systematickou souvislost“.⁵

Dnes víme, že Simmelův pokus o „formální sociologii“ byl spíše dobovou úlitbou obecně pocítované potřebě akademicky sociologii vymezit jako svébytnou vědu a pro Simmela samotného snad i pokusem o doklad vlastní akademické způsobilosti než jeho skutečným zájmem. Víme také, že o sociálních formách pojednává lépe a přesvědčivěji ve svých krátkých studiích, skicách a esejích o módě nebo studu než ve svých kantovskými reminiscencemi zatížených abstraktních úvahách.

⁴) Ruský simmelovský badatel Jonin oprávněně píše toto: „K *Filozofii peněz* se obraceli – provokováni a pomýleni bizarním titulem filozofové a ekonomové, nikoliv ti, jimž byla kniha určena, totiž sociologové. Jestliže sociologové *Filozofii peněz* ignorovali, pak v knize *Soziologie* viděli základní sociologické dílo, traktát, jímž se Simmelova sociologie vyčerpává. Část byla vzata za celek, což způsobilo, že se celá desetiletí udržovaly zcela falešné interpretace Simmelovy sociologie“ [Jonin 1981: 34].

⁵) K tomu Frisby: „Ze všech velkých děl má *Filozofie peněz* strukturu, která jinde chybí. I *Soziologie* z roku 1908, která je vlivnější než *Filozofie peněz*, je vlastně souborem esejů. Simmel byl dozajista mistrem filozofického eseje a lze dodat, že byl mistrem také eseje sociologického. Ale toto opravdové mistrovství mu pravděpodobně bránilo v tom, aby svá velká díla dobře strukturoval“ [Frisby 1990: 23].

Masarykova kritika se ovšem shoduje s pozdějšími kritikami, třeba s kritikou Sorokinovou, který stejně jako Masaryk také tvrdí, že nelze použít analogie sociologie s geometrií, protože „jevy jako moc, autorita, panství a soutěž nemají geometrické prostorové rozměry“ [Sorokin 1936: 402] nebo s ještě daleko pozdější kritikou Szczepańskiego, který konstatuje, že přes všechno Simmelovo úsilí „požadavek oddělení formy od obsahu nelze uskutečnit, protože formy společenských vztahů jsou v jiném vztahu ke svým empirickým realizacím než formy trojúhelníků k nákresům na tabuli“ [Szczepański 1967: 476]. Szczepański také zcela ve shodě s Masarykem konstatuje, že „Simmel se nespokojil s obecným programem, ale své postuláty realizoval v řadě monografických studií, jež podmaňují svými myšlenkami, pronikavostí úvah a překvapujícími řešeními“, ale vše marno – sociologie to ve vlastním smyslu není.

Zdá se, že nejbližše soudobému čtení Simmela byl jeden z naší české sociologické „svaté trojice“ (Masaryk-Bláha-Chalupný), totiž Emanuel Chalupný. Ten deset let po Simmelově smrti mu věnuje ve svém vlastním pokusu o systematickou sociologii [1927] značnou pozornost.⁶ Simmelův pokus srovnává Chalupný s Giddingsem, který byl v Čechách kdysi velice populární, protože Giddingsova základní kniha vyšla – nota bene z Masarykova podnětu! – v českém překladu [Giddings 1900] a Simmelovi blízký svým pojetím sociologie jako vědy o sdružování, „asociaci“ (ostatně Simmel byl díky svému žáku Parkovi v Americe již od konce století dobře znám). Chalupný konstatuje, že Simmelovo pojetí, které se sice snaží vymezit sociologii, ale současně jí upírá samostatný předmět a redukuje ji „na pouhou metodu“, je příliš krajní – v tom se Chalupný s Masarykem shodují. Nicméně Chalupný – na rozdíl od Masaryka – pozorně čte exkurs o šperku a o dopisech, analyzuje je prizmatem své vlastní sociologické optiky a zjišťuje tento vnitřní rozpor simmelovské formální sociologie: „Simmel podává bystrá pozorování empirická, ale nedovede z nich vyvodit zásadních důsledků pro pojetí vědy: a tak vykládá v „Sociologii“ své o mnoha věcech, které *dle její definice* do sociologie ovšem patří, avšak *dle jeho definice* by do ní vůbec nepatřily, poněvadž definice ta vůbec popírá možnost sociologie obsahové“ [Chalupný 1927: 92]. Chalupný tak konstatuje rozpor, který je sice nepopíratelný, ale Simmel s ním jaksi uměl žít a vlastně se jím snad ani příliš netrápil. Celý kontext Simmelova životního díla se zdá dokazovat, že pokus o „formální sociologii“ není v Simmelově usilování marginální, ale klíčem k Simmelovi jistě není (na druhé straně je ovšem klíčem k Wiesemu, pozitivistickému formalismu, tvorbě sociologických dichotomií a klasifikací atd.). Na sklonku života Simmel sociologii dokonce verbálně opouští, aby se cele věnoval filozofii a svým zájmům estetickým. Nepopíratelným faktem však zůstává, že jeho *Soziologie* je první evropskou prací vůbec, která má „sociologii“ přímo v titulu a že téměř posledním za života Simmelova vydaným spisem jsou variace na formální sociologii, totiž spisek *Grundfragen der Soziologie (Individuum und Gesellschaft)* – životní dílo Simmelovo uzavírá *Lebensanschauung (Vier metaphysische Kapitel)*. Otázka po postavení sociologie v systému věd mu byla – na rozdíl od Masaryka i Chalupného [srv. Masaryk 1885, Chalupný 1945] – v zásadě lhostejná, nesystematičnost byla inherentním rysem jeho myšlení.

⁶) Je dobově příznačné, že v celé Chalupného velepečlivé knize není naopak ani zmínka o Maxu Weberovi. Ano, Max Weber jest uveden, ale co spoluautor knihy *Lehrbuch der Biologie* spolu s M. Nussbaumem a G. Karstenem. Více než o náhodnou shodu jmen jít nemůže.

Szacki přesvědčivě ukazuje, že Simmelova nesystematičnost měla řadu příčin (rozmazanost filozofického východiska, neuvěřitelná šíře zájmů od sochařství a etnologie hudby přes etiku až k teorii kultury, střet dvou auditorií – veřejného, pro nějž je podle vyjádření Leopolda von Wieseho „sociologem literárního salonu“, a akademického, pro nějž téměř do smrti bude jen čestným Privatdozentem s právem učit, ale bez práv podílet se na životu akademické obce). Szacki ale přesně postřehl, dříve než tak učiní postmodernismem ovlivnění a postmoderní myšlení spoluutvářející autoři jako Bauman, Weissteinovi nebo Frisby, že „Simmela fascinovala nekonečná mnohoaspektovost skutečnosti, nikoliv podle jeho názoru iluzorní možnost ji uspořádat z nějakého pevného hlediska“ [Szacki 1981: 506]. Je tomu tak proto, že pro Simmela je „společnost pouze nestálou, křehkou, nepevnou a nesebejistou formou, která se sice usazuje, ale spíše jako písek než skála – v procesu neustálého zespolečnění“ [Bauman 1995: 19]. Simmel jako by antcipoval postmoderní „smrt sociálního“ – ale o to v této souvislosti nejde: Masaryk takto společnost své doby neviděl a vidět nechtěl. Se Simmelem má ale alespoň tři věci společné:

1. Všude tam, kde se pokouší o akademickou sociologii (jako Simmel ve své „formální sociologii“), je Masaryk nepřesvědčivý, a hlavně – sociologicky není živý. Masaryk je živý především svými málo sice argumentovanými, ale rétoricky přesvědčivými úvahami o „krizi naší doby“, zejména v klíčové své práci *Moderní člověk a náboženství*. Tato série esejů ostatně vzniká snad nikoliv náhodou současně se Simmelovou *Filozofií peněz* (Masaryk – 1898, Simmel – 1900).

2. Masaryk skutečně patří k pronikavým analytikům modernity a řada motivů, která se objevuje u Simmela zní se stejnou naléhavostí i u Masaryka, například zamyšlení nad neurasteničností velkoměstského života, nad krizovými jevy kulturními, nad přechodností intelektuálních mód, zejména však jeho úvahy o titanismu a „faustismu“⁷ atd. Jako dia-

⁷) Ad illustrandum uvedme dvě krátké citace: „Myslím, že čtenář s obyčejnou psychologickou zkušeností na otázku, kde je více psychózy, ve městech či na venkově bez rozmyšlení odpoví, že ovšem ve městech, stejně jako sebevraždnost je intenzivnější ve městě. Proč je tato odpověď tak nasnadě a co je její obsah? To, že v samých střediscích moderního žití i psychóznost a sebevraždnost je větší. Máme tu skutečně cosi nového, moderního. A opět neběží o kvantum psychóznosti, nýbrž o různé stupně, o zvláštní druhy. A zajímá nás nejen fyziologická a patologická, ale právě psychologická a sociální stránka psychózy a hromadné psychóznosti. A tu vědecká analýza potvrzuje, co dnes slyšíme pořád a ze všech stran, že se totiž lidé stávají nervózními, citlivými, podrážděnými a popudlivými, že jsou jaksi chabí, unavení a umdlení, neradostní a smutní“ [Masaryk 1934: 19]. Podobnost se Simmelovou analýzou velkoměstské mentality není náhodná: Simmel je jistě pronikavější a koncept blazeovanosti u Masaryka ovšem chybí. Skvělý rozbor Masarykovy „diagnózy“ doby provedl J. L. Fischer v kontextu minulého fin de siècle [Fischer 1930: 177an.], Simmela do kontextu našeho fin de siècle zařadil Mestrovic [1991: 54an.]. Druhý příklad týká se obsedantního tématu druhého tvůrčího období Simmelova (1900-1911) – lásky. Masaryk tedy: „Byla lícoměrná politika, bylo lícoměrné náboženství, stala se lícoměrnou také láska. Egoism, hrozný, studený, umrtvující egosim slavil své orgie. Láska stala se egoistickou, žena prodejnou, kurtizána zatlačila snící, romantickou, něžnou a sladkou grisetu. Muž oddělil se od ženy, neboť začal jí pohrdat, vrhl se na víno, a opustiv útulný krb lásky, ubíjel se ve špatných místnostech. Láska podlehla duchu času: tak jak nevěřili starým králům a starým náboženstvím, tak se jim stala také láska starou iluzí“ [ibid.: 263]. Masaryk je jistě moralističtější než Simmel, ale nikdo jiný než Simmelův současník Bouglé v něm, v Simmelovi, neviděl o mnoho víc než právě jen esejizujícího – moralistu.

gnostik je Masaryk nezřídka stejně pronikavý jako Simmel a Giddens snad oprávněně konstatoval, že dramatický úspěch Durkheimovy *Sebevraždy* sice zastínil *Sebevraždu* Masarykovu, ale nemohl zakrýt podobnosti obou autorů, zejména pokud jde o motiv role náboženství a náboženského života v současné sociální krizi [srv. Giddens 1970: XLI]. Ten je sice u Simmela přítomen, ale zcela jinak artikulován.

3. Třetí podobnost pak spočívá v tom, že Masaryk stejně jako Simmel – byť opatrněji a jistě méně uvědoměle – rází právo na nový vyjadřovací styl, který bude v přímé souvislosti se Simmelem nazván „sociologickým impresionismem“. Do českých zemí toto označení zavedl Pavel Tomášek [1972], aniž však odkázal na původní zdroj: není jím totiž ani autor stejnojmenné monografie o Simmelovi David Frisby, nýbrž Georg Lukács, jeden z mnoha slavných Simmelových žáků. Ten tohoto označení použil dokonce již v roce 1918. Pozdržme se u něho chvíli – ostatně věc sama s Masarykem nenápadně, ale prokazatelně také souvisí.

3.

Lukács své označení nechápe jako bonmot, a dokonce je ani neváže na Simmelův specifický vyjadřovací nástroj – na esej, jemuž až Simmel dal status *sociologického žánru*. Vyvozuje je ze Simmelovy schopnosti „vidět i nejmenší a nejnepodstatnější jevy denního života *sub specie philosophiae* tak, že se stávají transparentními“, především však z toho, že Simmel je mu filozofem a sociologem „doby přechodné“ (transitional), je mu „přechodovým myslitelem“ [Lukacs 1991: 146]. Jak nevzpomenout na Nejedlého (ostatně pronikavou) analýzu Masaryka jako filozofa přechodní doby⁸ a sociologa krize, jak pominout pěknou metaforu Pincovu o Masarykovi jako „mysliteli periodickém“? Masaryk stejně jako Simmel rozvíjí paralelně se svou sociologií akademickou literární žánr sociologicko-filozofického eseje, jehož pravým mistrem ovšem je a zůstane Simmel. Masarykovy práce akademické, zejména *Rukověť sociologie*, *Člověk a příroda*, *Základové konkrétní logiky* jsou všechno díla příznačně, jakoby symbolicky nikdy nedokončená a k neučení nudná, snad byla povinnou daní akademické pozici: Masaryk zdánlivě nepochopitelně lpěl na svých *Základech konkrétní logiky* jako na svém díle naprosto základním, podoben Goethovi, který byl přesvědčen, že do dějin evropského ducha vstoupí svými studiemi z optiky. V roce 1926 Masaryk vysvětluje svou koncepci „konkrétní logiky“ jako pokus o „teorii vědy a věd“, jako „vědy o vědě a vědách, vědovědě“ – to jakoby předznamenávalo usilování Vídeňského kroužku. Ale to je paralela pravděpodobně příliš násilná – Masarykova klasifikace věd etc. svými kořeny tkví hluboko v minulém století [podrobněji srv. Olšovský 1993: 44].

Na tu podstatnou okolnost, kterou konstatuje Lukács, že totiž Simmel jinak, odlišně a nově *tematicky* (a tedy i *stylově*) *orientuje sociologii* zaznamenal také Adorno, když konstatuje, že „Simmel navzdory všemu psychologickému idealismu jako první učinil obrat ke konkrétním předmětům a tak se stal kanonickým učitelem každému, koho unavovala hlučnost kritiky poznání a dějin ducha“. Tuto tezi cituje Habermas ve studii příznačně nazvané – *Simmel jako diagnostik doby* [Habermas 1989: 541]. I o Masarykovi ale platí, že – přes občasné sklony k spekulativním exkurzům do filozofie dějin – byl

⁸) Masaryk se sám za analytika „doby přechodní“ pokládal: třetí kapitola *Moderního člověka a náboženství* nese titul *Příznaky doby přechodní*.

unaven „hlučností kritiky poznání a dějin ducha“. Bezvýhradně pak platí, že šlo o „diagnostiku doby par excellence“ – a nejen „naší české krize“.

V poslední době na některé z těchto souvislostí poukázal u nás Ivan Mucha, který konstatuje, že „Simmel byl jedním z prvních sociologů, který zaměřil pozornost k marginálním jevům. Předešel tak současné analytiku postmoderní společnosti“, od nichž se však odlišuje tím, že u „Simmela přes všechnu hravost a jedinečnou schopnost zachycení zdánlivě nedůležitých momentů je něco heroického, co postmoderním autorům schází“ [Mucha 1994: 84]. Masaryk dozajista postrádá Simmelovu hravost, ale o tom, že je *myslitелеm heroickým*, pochyb nesporně nebylo a není. Toto připomenutí není od věci v době, která se sama za „postheroickou“ pokládá a proklamuje: Masaryk by se jistě právem bál, že dozajista trochu předčasně.

Zygmunt Bauman píše, že Simmel ve svých esejích o koketérii, šperku, berlínském veletrhu, dveřích a mostu, studu či diskrétnosti objevil „sociologický styl, který se z perspektivy času ukázal jako nejpřiměřenější, nejvíce harmonizující s typem skutečnosti, kterou chtěl vyjádřit“ [Bauman 1995: 33]. Podstatné je ono – *z perspektivy času*, protože Simmelovi současníci (a o současnících Masarykových to platí stejně) Simmelovým stylem nadšení nebyli, protože se evidentně vymykal z argumentačních strategií a akademických zvyklostí nejen své doby, ale obecně je v rozporu s argumentační strategií a modelem výstavby sociologie, jak je prezentuje a reprezentuje radikální scientistické paradigma (většinou neopozitivistické provenience). Tak Celestin Bouglé v *L'Année sociologique* (XI, 1906-1909) píše v recenzi Simmelovy knihy, že „k tomu, aby se sociologie stala vědeckou, nestačí eseje, byť tak sugestivní, jako jsou eseje z pera moralisty Simmela“.⁹ Durkheim dokonce Simmelův styl (v recenzi Simmelovy logicky nejkonzistentnější práce – *Filozofie peněz*) označil za „bastardní spekulaci“, která vyjadřuje realitu subjektivně, ale nedosahuje pronikavosti umění, a současně se snaží o abstraktní formulace, aniž dosahuje standardu vědy [Durkheim 1980: 98]. Podobně Sorokin shledává u Simmela „naprostou methodologickou nedostatečnost“, protože celý Simmel je založen jen a jen na „spekulativní generalizaci nadaného člověka, která je opřena o ilustrační metodu ve formě dvou či tří náhodně vybraných a jednostranně vyložených faktů“ [Sorokin 1936: 405]. Sorokin se na sklonku svého života Simmelovi omluvil – nikoliv verbálně, ale činem, když napsal soubor „simmelovských“ esejů o – mystické síle lásky...

Simmel intuitivně pochopil, že – slovy Greenovými – „styl a text jsou stejně důležité jako logická a empirická zdůvodněnost teorie“ [Green 1988: 47], že rétorika a styl na straně jedné a logická argumentace, empirická verifikace a historická ověřenost na straně druhé se v sociologii nezřídka ocitají na stejné úrovni. Simmelův – a Masarykův – sociologický impresionismus, jejich esejistika, jejich osobitý způsob formulace problémů a

⁹) Nedovedu přesně citovat zdroj. Francouzský rukopisný přepis Bouglého úvahy s uvedením pramene se čte na deskách exempláře Simmelovy *Soziologie* z roku 1908, který jsem měl k dispozici. Podle poznámek, rukopisu, ale taky podle toho, co Masaryk ve své recenzi zmiňuje a co opomíjí, jsem si téměř jist tím, že je to Masarykův exemplář Simmelovy knihy – citát z Bouglého si zřejmě Masaryk našel sám a ladění jeho kritiky je s Bouglého stanoviskem konzistentní.

jejich argumentační strategie jsou *de facto* počátkem velkého paradigmatického obratu v sociologii, obratu k sociologii nescientistické, nekvantitativní, neexperimentální...¹⁰

A ještě jeden podstatný moment spojující Masaryka se Simmelem – totiž zájem o umění nejen jako o sociální fenomén (ve stylu pozitivistické *sociologie umění*), ale jako o podstatnou životní formu či *podstatný způsob vidění světa*. Ruský simmelovský badatel Jonin píše, že „Simmel nestavěl metodu a styl do protikladu, naopak, nacházel v nich mnoho společného. Metoda má mnoho společného s tím, čemu v dějinách umění a v umělecké tvorbě říkáme styl. Stylová diferenciacie ve všech sférách života, tedy i ve vědě, je sama o sobě spolu s nemožností stanovení protikladu mezi metodou a stylem charakteristickým příznakem doby“ [Jonin 1981: 568]. Sociologie se tak nejen sblíží s uměním (a zejména s literaturou) nejen jako se zdrojem poznání (jako je tomu u Masaryka), ale jako s vyjadřovacím stylem, *sociologie se stává literaturou*. Stává se jí zejména v těch dodnes živých částech díla Georga Simmela i Tomáše Masaryka.

Skutečnost, že Masaryk nedovedl přechíst Simmelovu *Soziologie* jako spis (v některých částech) sobě intelektuálně spřízněný, přičítáme prostě jen a jen tomu, že Masaryk ve své „simmelovské“ recenzi předvedl jeden ze standardních produktů své akademické, profesorské sociologické dílny. Hlubší souvislosti mezi Masarykem a Simmelem budeme muset ještě nějaký čas hledat. Rozhodně by to stálo za to právě proto, že by šlo o činnost zhoula neakademickou, ale naopak – v duchu simmelovské i masarykovské tradice – živě se dotýkající nejaktuálnějších otázek nejen současné sociologie, ale i a především našeho (post)moderního světa.

Miloslav Petrusek

Literatura

Alan, J. 1995. „Sociologie mezi vědou a literaturou.“ *S-obzor*, č. 3.

Alexander, J. C. 1987. „The Centrality of Classics.“ In *Social Theory Today*, ed. by A. Giddens and J. Turner. Stanford, CA: Stanford University Press.

¹⁰) Dostatek dokladů o tom, že paradigmatický obrat k interpretativní a kvalitativní sociologii má své počátky již v první polovině století, uvádí např. Hubík ve své *Sociologii vědění* (vyjde v nakladatelství SLON v roce 1997). Motiv intenzivního vztahu mezi literaturou a sociologií rozvinul původně Nisbet [1967: 18], který v souvislosti se vznikem sociologie výslovně píše, že „two final points must be stressed: first, the moral basis of modern sociology and, second, the intuitive or artistic frame of thought in which central ideas of sociology have been arrived at“. V knížce z roku 1977 Nisbet uvažuje o sociologii jako o „umělecké formě“, přičemž ukazuje, jak sociologové malují „krajiny“ (obraz krajiny „demokracie v Americe“, „kapitálu“, „velkoměsta“ u Tocquevilla, Marxe či Simmela) a portréty (byrokrata, buržoazie, intelektuála atd.). Specifičtější téma rozvinul Lepenies, který mluví o sociologii jako o „třetí kultuře“ mezi vědou a literaturou [1985] a který nachází prokazatelné souvislosti mezi usilováním literátů 19. století a „oteců-zakladatelů sociologie“ [Lepenies 1989, cit. podle 1996]. Masarykův vztah k literatuře je dnes dobře prozkoumán. Masaryka se Simmelem ale spojuje i vášeň pro „umělecké poznávání světa“, jakkoliv Simmelova vášeň je krocena a korigována některými akademickými kánony. Masarykova raná stať *O studiu děl básnických*, v níž se jednoznačně proklamuje superiorita uměleckého (básnického) poznávání světa nad vědeckým (dnes bychom řekli „privilegovanost uměleckého rozumu nad rozumem vědeckým“) je nesena ještě poněkud naivním duchem pozdního romantismu. Ačkoliv je ve frapantním rozporu s Masarykovými comteovskými kořeny, Masaryk se svého nadšení pro literaturu jako „zdroje sociologického poznání“ nikdy nevzdal.

- Bauman, Z. 1995. „Freud, Kafka, Simmel. Próba hermeneutiky sociologicznej.“ In *Pojednanie tożsamości z różnicą?*, ed. E. Rewers. Poznań: Humaniora.
- Comte, A. 1927. *Sociologie*. Praha: Laichter.
- Durkheim, E. 1980. *Contributions to 'L'Année sociologique'*. New York: The Free Press.
- Fischer, J. L. 1930. „Duše umdlené a bojovné. Na okraj Masarykova náboženského problému.“ In *Vůdce generací I*. Praha: Čin.
- Frisby, D. 1981. *Sociological Impressionism. A Reassessment of Georg Simmel's Social Theory*. London-New York: Routledge.
- Frisby, D. 1984. *Georg Simmel*. London: Tavistock.
- Frisby, D. 1990. „Introduction to the Translation.“ In: *The Philosophy of Money*, by Georg Simmel. London-New York: Routledge.
- Giddens, A. 1970. „Introduction.“ In *Suicide and the Meaning of Civilization*, by Thomas G. Masaryk. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Giddens, A., J. Turner (eds.) 1987. *Social Theory Today*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Giddings, F. G. 1900. *Základy sociologie*. Praha: Laichter.
- Green, B. S. 1988. *Literary Methods and Sociological Theory: Case Studies of Simmel and Weber*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Habermas, J. 1989. „Simmel als Zeitdiagnostiker.“ In *Philosophische Kultur*, von G. Simmel. Berlin. (cit. podle G. Zimmel. 1996. *Izbrannoje 2*. Moskva: Jurist.)
- Hajek, H. J. 1983. *T. G. Masaryk Revisited. A Critical Assessment*. New York: Columbia University Press.
- Chalupný, E. 1927. *Sociologie I.: Základy. Sv. I: Podstata sociologie a soustava věd*. Praha: Bursík a Kohout.
- Chalupný, E. 1945. *Logika věd. Základní orientace*. Praha: Jan Pohořelý.
- Jonin, L. G. 1981. *Georg Zimmel – sociolog*. Moskva: Nauka.
- Lepenies, W. 1985. *Die Drei Kulturen*. München: Carl Hanser Verlag.
- Lepenies, W. 1996 (1989). *Niebezpieczne powinowactwa z wyboru*. Warszawa: Oficyna naukowa.
- Lukacs, G. 1991 (1918). „Georg Simmel.“ *Theory, Culture and Society* 8: 145-150.
- Machovec, M. 1992. „Masaryk a marxismus.“ In *Masarykův sborník VII*. Praha: Academia.
- Masaryk, T. G. 1881. *Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation*. München: Philosophia Verlag (česky 1904 a 1926 a 1930, anglicky 1970).
- Masaryk, T. G. 1885. *Základové konkrétné logiky. Třídění a soustava věd*. Praha: Bursík a Kohout.
- Masaryk, T. G. 1887. *Versuch einer concreten Logik. Classification und Organisation der Wissenschaften*. Wien: Carl Konegen.
- Masaryk, T. G. 1898. *Otázka sociální. Základy marxismu filosofické a sociologické*. Praha: Laichter (angl. *Masaryk On Marx*, ed. by E. Kohák, 1972).
- Masaryk, T. G. 1909. „Simmels Soziologie.“ *Zeitschrift für Socialwissenschaft* XII: 600-607.
- Masaryk, T. G. 1926 (1884). *O studiu děl básnických*. Praha: G. Voleský.
- Masaryk, T. G. 1934 (1896-1898). *Moderní člověk a náboženství*. Praha: Laichter.
- Masaryk, T. G. 1970. *Suicide and the Meaning of Civilization*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Mestrovíč, S. 1991. *The Coming Fin de Siècle. An Application of Durkheim's Sociology to Modernity and Postmodernity*. London-New York: Routledge.
- Mestrovíč, S. 1993. *The Barbarian Temperament: Toward a Postmodern Critical Theory*. London: Routledge.

- Mucha, I. 1994. „Může se stát Georg Simmel miláčkem postmoderny?“ In *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 2.
- Musil, J. 1993. „Masarykova sociologická teorie: co je z ní stále živé.“ In *Masarykův sborník VIII*. Praha: Ústav TGM.
- Nisbet, R. 1967. *The Sociological Tradition*. London: Heinemann.
- Nisbet, R. 1977. *Sociology as an Art Form*. London, Oxford, New York: Oxford University Press.
- Olšovský, J. 1993. „Konkrétní logika – celoživotní téma T. G. Masaryka.“ In *Masarykova praktická filosofie*. Praha: Masarykova společnost.
- Parsons, T. 1949. *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of recent European Writers*. Glencoe, IL: The Free Press of Glencoe.
- Petrusek, M. 1993. „Masarykova sociologie z pohledu dneška.“ In *Masarykova praktická filosofie*. Praha: Masarykova společnost.
- Petrusek, M. 1994. „TGM: sociologie mezi vědou a uměním.“ *Sociologický obzor*, č. 1
- Pinc, Z. 1992. „Masaryk – myslitel periodický.“ In *Masarykův sborník VII*. Praha: Academia.
- Simmel, G. 1908. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker und Humblot.
- Skilling, G. 1996 (angl. 1994). *T. G. Masaryk. Proti proudu: 1882-1914*. Praha: Práh.
- Sorokin, P. 1936. *Sociologické nauky přítomnosti*. Praha: Laichter.
- Szacki, J. 1981. *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: PWN.
- Szczepański, J. 1965. *Sociológia. Vývin problematiky a metód*. Bratislava.
- Střítecký, J. 1994. „Mohl se TGM stát rakouským Durkheimem?“ In *Tomáš Garrigue Masaryk a sociologie*. Hodonín: Masarykovo muzeum.
- Šrubař, I. 1996. „Max Weber a Tomáš Garrigue Masaryk: Dvě diagnózy evropských společností na počátku 20. století.“ Nepsaný rukopis.
- Tomášek, P. 1972. „Georg Simmel – impresionistický styl sociologického myšlení.“ In *Studia minora* G 16. Brno: Brněnská univerzita.
- Turner, J. 1993. *Classical Sociological Theory. A Positivist's Perspective*. Chicago, IL: Nelson-Hall Publishers.
- Weinstein, D., M. A. Weinstein 1991. „Georg Simmel: Sociological Flaneur or Bricoleur.“ *Theory, Culture, Society* 8: 151-168.

Sociologie Georga Simmela

od

profesora Dr. T. G. Masaryka, člena rakouské Říšské rady v Praze

Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. Von Georg Simmel. Leipzig, Duncker & Humblot, 1908, 782 S.

Těžkopádná kniha. V nemnoha kapitolách (10) je pojednána rozsáhlá oblast, avšak čtenář si musí látku rozdělit sám; nadpisy nevyzdvihují dostatečně obsahy kapitol, neboť je v nich obsaženo mnohem více, než je nadpisem naznačeno, a nenacházíme ani žádné členění do podkapitol (či paragrafů). Ačkoli jsou do většiny kapitol ještě vřazeny další exkursy, nečiní to látku a celek přehlednějším. V závěru je sice uveden věcný rejstřík, ale ten je neúplný; zmíním např. jen to, že klíčová slova jako: dějiny, filozofie dějin, stát, reprezentace, volební systém a další chybějí. Ve svém referátu nezmiňuji tento nedostatek z nějakých podružných či druhořadých důvodů: když jsem začal číst první kapitolu *Problém sociologie*, snažil jsem se zároveň na základě dalších kapitol orientovat ve vztahu sociologie k filozofii dějin, k dějinám a dalším tématům, a právě zde se ukázal index a seznam kapitol jako nedostatečný. Proto chci zároveň říci, že se mi jeví onen bohatý obsah rozsáhlé knihy jako nerozčleněný, jako pojmově nejasný; máme před sebou jednotlivé velmi dobré a cenné úvahy, nicméně sociologie jako celek a systém v knize není.

Autor *Sociologie* sice sám zdůrazňuje, že dílo je málo uspořádáno do podoby nějaké systematické souvislosti, že kniha je velmi zlomkovitá a neucelená; přesto to zdůrazňuji i já ze svého vlastního pohledu. Simmel sám chce exemplifikovat své základní pojetí podstaty sociologie a právě proti tomuto vznáším jisté pochyby – myslím, že se potvrzují i v nedostatečném členění látky.

V prvé řadě mne zajímá otázka, jaké postavení Simmel sociologii přisuzuje v systému věd. Toto je noetická [erkenntnistheoretische] a filozofická úloha klasifikace věd, již se sociologové dle Comtova příkladu ještě stále intenzívně zabývají. Simmel sám nenabízí nějakou ucelenou klasifikaci věd, ale jeho zkoumání podstaty sociologie se nakonec stejně musí obracet k nejdůležitějším problémům a pojednat o nich.

Simmel odmítá názor (Comtův), že by sociologie byla všeobsahující vědou o lidském myšlení a jednání, protože se toto jednání a myšlení odehrává ve společnosti a je jí určeno; chemie, botanika a další vědy se přece také nemohou stát částí psychologie jen proto, že předměty, jimiž se tyto vědy zabývají, jsou skutečnými pouze v lidském vědomí a podléhají jeho předpokladům. Sám náhled, že člověk je ve svém celém bytí a projevech určen vzájemným působením [Wechselwirkung], v němž žije s ostatními lidmi, musí ostatně vést ve všech tak zvaných společenských vědách k nějakému novému způsobu *pozorování*. Proto Simmel chápe sociologii jako novou *metodu* a srovnává ji s indukcí, která má být též novým principem zkoumání ve všech vědách.

Dříve, než postoupím dále v popisu Simmelova pojetí, chci vyslovit své stanovisko právě vůči tomuto určení sociologie jako nové metody: srovnání sociologie s indukcí je již na první pohled chybné. Nový způsob *pozorování* (zdůrazněno Simmelem) nemá s *metodou* nic společného, protože tento „způsob pozorování“ znamená pouze to, že lidské myšlení, cítění a jednání pozorujeme a vysvětlujeme v nové době v jeho společenské

a historické podmíněnosti. To však nemá s indukcí nic společného. Simmel sám dává přednost novému způsobu takového pozorování, které lze nazvat historickým, preferuje tedy tak zvaný historický smysl. To je jistě problém sám o sobě – jde totiž o objasnění toho, kdy a jak se tento historický smysl vyvíjí a ustavuje; ukázalo by se, že se nejedná pouze o nějakou historickou metodu. Již několik let se velmi živě diskutuje o podstatě dějin, zejména v německé vědě a filozofii; lze tedy pokládat za velký nedostatek, že se Simmel právě k tomuto problému nijak nevyjadřuje, ba že se faktickému problému vyhýbá na základě zjevné pojmové dvojznačnosti (způsob *pozorování: metoda*).

V celkovém myšlenkovém postupu Simmelově jsou patrné značné nejasnosti. Nejprve Simmel konstatuje nový způsob *pozorování* v duchovních vědách, ale vzápětí činí totéž pro ostatní vědy vůbec; skutečně se jedná o všechny vědy. Máme tedy dějiny všech věd, pojmů a věcí – co jsou pak tedy dějiny a co mohou být? Co jsou dějiny (*samy o sobě*) vedle dějin věd, literatury a umění, politiky a hospodářství atd. atd. – to je přece nyní otázka.

A samozřejmě také: v jakém vztahu jsou dějiny k sociologii? Čím je sociologie vedle dějin? Na tuto otázku Simmel neodpovídá, ačkoli ho k tomu musí jeho vlastní terminologie – („celá historická skutečnost“, „společensko-historická realita“ jako objekt sociologie) – přímo nutit.

Simmel nevidí v sociologii pouze novou metodu, vidí v ní i novou samostatnou vědu, neboť má vlastní a nový objekt zájmu – tím má být společnost. Podle Simmela máme hledat legitimaci pro samostatnost sociologie jako vědy ve „struktuře objektivit“. Společenské pojmy samotné určuje Simmel pomocí dvou pojmů: obsah a forma, které tvoří ve skutečnosti neoddělitelné elementy každého sociálního jsoucna a dění, každého sociálního jevu. Jeden příklad: vznikání stran je „formou“ v politice, ale též v církvi atd.; hospodářství se realizuje jako obsah ve formě svobodného trhu, ale též ve formě různých soustav hospodářských sdružení.

Já sám bych nepřikládal takovou váhu tomuto rozlišení obsahu a formy, protože to může být pouze otázka terminologická; u Simmela je však toto rozdělení velmi důležité, a to zejména proto, že se opírá o Kantovo rozlišení obsahu a formy.

Simmel se domnívá, že nachází onu zmíněnou legitimaci pro samostatnost sociologie v tom, že forma zůstává nezměněná, zatímco se její obsahy mění a že naopak obsah (látka) zůstává, zatímco se mění formy; a protože chápe látku a formu jako neoddělitelnou jednotu sociálního života, vidí úlohu sociologie v odhalení, systematickém uspořádání, psychologickém odůvodnění a uchopení historického vývoje čistých forem zespolečenštění [Vergesellschaftung]. Právě zde je zřejmé Simmelovo navázání na Kanta – „čisté formy“ zespolečenštění! Na titulní straně máme pouze *Formy*, ale v knize jsou vyzdvihnuty právě čisté formy. Avšak vzhledem k tomu, že forma a obsah vytvářejí údajně neoddělitelnou jednotu, je obsah kvazi určen formou: toto všechno však není explicitě vysloveno, ale lze to takto pochopit, neboť to tak i vyplývá z dalších souvislostí. Sotvaže sociologie noeticky [erkenntnistheoretisch] našla legitimaci jako samostatná věda ve vlastním poměrně úzkém objektu, zdůrazní Simmel vzápětí, že sociologie zahrnuje celek svého zájmu, jímž je „společensko-historická realita“, a to pro sebe osobitým způsobem náhledu: „Ne objekt sociologie, nýbrž její způsob jeho pozorování, ona zvláštní, jí vykonávaná abstrakce ji odlišuje od ostatních historicko-sociálních věd.“

Myslím, že Simmel dospěl k těmto rozporům díky svému kantismu. A proto taky říkám, že jeho formy, a vůbec jakékoliv čisté formy (též „čistá skutečnost“), prostě ne-

existují. Na to ostatně poukazuje i kolísající terminologie a mnohoznačné definice, v nichž je stále vedle forem přítomný jako určující obsah (sociologie prý má např. znát síly, vztahy a formy k předmětu, díky nimž se lidé sdružují, zespolečenšťují [vergesellschaften]). Opakují, netýká se to jenom terminologie; nemám nic proti tomu, bude-li se formou nazývat systém stran, konkurence, dělba práce atd., protože se nacházejí v různých sociálních oblastech; pouze se nesmí chápat „čistota“ těchto forem v Kantově smyslu. Problém spočívá totiž v tom, že jsou rozlišovány různé sociální oblasti a kategorie (stát-církev atd.) a mnoho záleží na výchozích bodech tohoto rozlišení; pozorujeme-li pak, že např. strany vznikají nejen ve státě, nýbrž i v církvi, v literatuře a jinde, pak zde přece působí, jak říká sám Simmel, jisté síly – proč tedy tolik zdůrazňovat formu? Simmel vymezuje sociální *obsah* jako zájem, účel, motiv (na jiném místě též jako pud – i zde vymezení kolísá), formy jako „formu nebo druh vzájemného působení [Wechselwirkung] mezi individui, skrze něž nebo v jehož podobě se uskutečňuje onen obsah společenské skutečnosti.“ Simmel si vůbec nevšímá, jak se dosahuje nějaké podoby druhu nebo formy – já tedy pouze zdůrazňuji, že právě mezi druhem a formou je veliký rozdíl a že se skutečně jedná o různé druhy zespolečenštění [Vergesellschaftung].

O tom, jak se Simmel nemůže vyvázat z kantovského pojetí formy a obsahu, nalezne pozorný čtenář mnohé doklady v kolísajícím, někdy se vzájemně korigujícím nebo doplňujícím vymezení pojmů. Právě jsem doslova uvedl větu, v níž je řečeno, že sociální obsah se uskutečňuje prostřednictvím nebo v určitých formách; mezi *prostřednictvím* nebo v je samozřejmě veliký rozdíl, zvláště když čteme o několik stran dále, že formy ani tak zespolečenšťování a sdružování *neovlivňují*, jako jimi v daleko větší míře *jsou*.

Sociologie je podle Simmela obecnou vědou, obecnou sociologií; jako taková se chová k sociologickým speciálním vědám jako se chová geometrie k fyzikálně-chemickým vědám o materii – tedy opět Kant bez dostatečného zdůvodnění, neboť vztah sociologie, řekněme např. k národnímu hospodářství, je vskutku zcela jiný než je vztah geometrie k chemii a fyzice. Nechci zde noetickými prostředky zkoumat, proč Simmel vyzdvihuje zrovna geometrii (a ne aritmetiku!). Je prostě nesprávné tvrdit, že by sociologie přenechávala podobně jako geometrie zkoumání obsahů ostatním vědám. Vztah mezi geometrií a chemií (myslí se tím snad geometrie zabývající se polohou atomů?) je zcela jiný než vztah sociologie k národnímu hospodářství a k ostatním sociálním speciálním vědám. Je-li sociologie „obecnou“ vědou oproti svým vlastním „speciálním vědám“, pak není geometrie k fyzice a chemii, resp. k „fyzikálně-chemickým vědám o materii“ v analogickém vztahu nějaké obecné vědy k vlastním speciálním vědám. To vidí každý, kdo se podívá podrobněji na vzájemný vztah těchto věd.

Simmel se díky svým východiskům dostává v sociologii až k tomu, že pokládá otázku zákonů nebo pojmového uchopení jedinečných historických běhů [Verläufe] za irelevantní. Vyjadřuje se v tom smyslu, že nezbytnost tohoto rozhodnutí se „naprosto netýká“ vymezení jeho problému: jestliže budeme posuzovat obsah, můžeme se vyslovit pro hledání zákonitostí, budeme-li klást důraz na formu, postačí nám výklad pojmů. Výklad pojmů [Begrifflichmachen] – již sám tento termín dokazuje, že Simmel tuto otázku chápe jinak než Windelband nebo Rickert; Simmel klade důraz na „smysl“, „sociologický smysl“ společenských obsahů – vždy znova musí nolens volens obětovat kantovskou formu sociálním obsahům.

Z metodologického hlediska je významný vztah psychologie k sociologii. Ustavení a vymezení pojmů zespolečenšťujícího, socializujícího vlivu změny samozřejmě vyža-

duje psychologické pochopení, a to nejen ve velkém (stát, třídy atd.), nýbrž i v malém, nehotovém, stále se měnícím utváření společnosti – neboť jsou to hlavně motivy, pocity, myšlenky, tužby individuí, které navzájem společensky působí. Ale toto pochopení sociálních skutečností nečiní ze sociologie jen nějakou kapitolu psychologie. Simmel se domnívá, že v astronomii a chemii je sice odhalování a následné promýšlení každé astronomické či chemické pravdy událostí vědomí, ale přesto se tím nestává součástí psychologie, nýbrž nadále patří právě do astronomie (atd.), neboť tyto vědy jsou konstituovány nikoli duševními procesy, nýbrž jejich obsahy; a tak tedy má být i sociologie vedle psychologie samostatnou vědou: v tomto smyslu prý stojí oproti astronomii a vědám o vnější přírodě.

Nechci se zabývat tím, zda jde o rozdíl stupňovitý; skutečnost jasně ukazuje, že člověk je se svým individuálním vědomím členem společenského celku. Tím se stává vztah mezi psychologii a sociologií obzvlášť intimním – to, jak má být tento vztah věcně a metodologicky určen, závisí pak na tom, jak je chápán vztah mezi individuem a společenským celkem.

Simmel se dotýká v exkursu o sociální psychologii těchto otázek poněkud blíže. Odsuzuje mysticismus, který fantazíruje o „duši národa“, „vědomí společnosti“ či „právu času“, a proto pro něj není sociální psychologie nějakou kolektivní psychologií, nýbrž individuální psychologií, které je užito v sociální oblasti. K tomu, abychom pochopili všechny aktivity individua v jejich jednotě, nemusíme předpokládat nějakou jednotnou psychickou příčinu, tedy žádného „sociálního ducha“. Je jistě vhodné objasnit, jak je individuum pod vlivem společenského okolí psychicky činné, ale i toto vysvětlení je záležitostí individuální psychologie.

Simmel zde vyzdvihuje zejména ty otázky, které označuje jako statistické a etnologické.

Nakonec přistupuje Simmel ke vztahu sociologie k teorii poznání a metafyzice. Formuluje nejdříve otázku po podstatě teorie poznání a metafyziky sociologie. O teorii poznání není mnoho co říci: sociologie se zakládá stejně jako každá věda na teoreticko-poznávacích, noetických pojmech, ty jsou pak v sociologii užity a proto tedy existuje teorie poznání sociologie. Může to platit v tomto úzkém vztahu a obecnosti, ačkoli musí být položena i otázka, jak se to má vůči logice, resp. metodologii, což by pak dále vedlo k otázce vztahu logiky a metodologie k teorii poznání. Řečeno ve shodě se Simmelem, existuje samozřejmě také logika, metodologie sociologie.

To všechno ale vede zákonitě k hlavní otázce, totiž jak Simmel vymezuje filozofii a které vědy pokládá za filozofické. Zůstaňme u metafyziky sociologie. Tato metafyzika má podle Simmela za úkol dovést svou vědu – sociologii – ke konečnému vymezení a uchopení souvislostí, určit vztahy pomoci pojmů a otázek, které „nemají žádného místa ve zkušenosti a bezprostředním předmětném vědění.“ Zde lze rozlišit dvě úlohy. Pojmem „stupeň poznání“ lze vyjádřit míru neuspokojení z fragmentárního charakteru jednotlivých poznatků – jednotlivé poznatky pak člověk doplňuje a zceluje spekulativními prostředky. Druhá „metafyzická funkce“ má být zaměřena na jinou „dimenzi bytí“; je totiž možné totéž vyjádřit jako smysl nebo účel, jako absolutní substanci mezi relativními jevy nebo také jako hodnotu nebo náboženský význam. Zde vyvstávají otázky jako například – je společnost účelem lidské existence, nebo je jen nějakým prostředkem pro individuum? Je možný a existuje nějaký metafyzicko-náboženský význam celku, úhrnu, celost-

nosti [Gesamtheiten], nebo jsou významy vyhrazeny pouze individuální duši? A zajisté otázky další.

Simmel tyto otázky pokládá za veskrze filozofické. „Je možné filozofii samu uznat či neuznat jako vědu: není však žádného důvodu pro to, aby se filozofie společnosti v souvislosti s ustavováním nějaké speciální vědy – sociologie – jakkoliv zbavovala těch výhod či nevýhod, jež vyplývají z její příslušnosti k filozofii vůbec.“

Věřím, že se mi podařilo natolik popsat onu pojmovou výbavu, která je Simmelovi vlastní, abych mohl říci alespoň to, že jeho vymezení a určení jsou veskrze nepřesná, nepřesná. Krátce řečeno – Simmel směšuje německé, resp. kantovské pojmání filozofie (pro metafyziku je zkušenost nemožná!) s pojmáním francouzským, pozitivistickým. Metafyzika je ztotožněna s filozofií; ale tím, že je metafyzika nebo filozofie současně ztotožňována se sociologií, vyvstává otázka: pokud sociologie = filozofie společnosti, čím je potom dle uvedené definice filozofie (= metafyzika) společnosti?

Filozofie společnosti (též „sociální filozofie“) je Simmelovi někdy pouze jiným označením pro sociologii, na mnoha místech je však pojem filozofie společnosti od sociologie ale odlišen.

Budiž jen krátce poznamenáno, že Simmel ztotožňuje metafyziku taky s náboženstvím nebo je uvádí do velice nejasného vztahu – a to všechno k jasnému vymezení sociologických pojmů sociologie nijak zvlášť nepřispívá.

Tato popletená terminologie může být dokonce obohacena ještě o vztah k „teorii poznání společnosti“. Tím je míněna teorie poznání sociologie, avšak v trochu jiném smyslu, než bylo uvedeno výše. V jednom exkursu je totiž nadhozena otázka: jak je možná společnost? Tedy opět Kant. Simmel hledá „apriori“, které má umožňovat a formovat empirickou strukturu jednotlivého jako společenského bytí – Simmel se ptá, jak je možná společnost vůbec jako nějaká objektivní forma subjektivních duší.

Toto „apriori“, které Simmel vyzdvihuje, je, jak sám ukazuje, pouze částečně podobné kategoriím Kantovým; jeho apriori není možné označit prostě nějakým jednoduchým, výstižným slovem, jako je tomu v případě kategorií Kantových – Simmel dodává sám, že se u jeho apriori nejedná přísně vzato o poznání, nýbrž o praktické procesy a konstelace jsoucna. A přesto – apriori! Není možné lépe ilustrovat tyto noetické [erkenntnistheoretische] nedostatky, které vznikají při analogizaci s Kantem, než těmito Simmelovými kvazi-kantovskými základními pojmy: Kantovy pojmy jsou užívány pro zcela jiné věci a pojmy. Vezměme jako důkaz jedno ze tří apriori, které Simmel jako příklad uvádí.

Člověk prý není zcela a výlučně společenskou bytostí, některé stránky jednotlivce ho naopak od společnosti oddělují – to však předpokládá druhou stránku jeho bytí, která je pozitivní podmínkou pro jeho účast ve společnosti. Každé individuum je určeno společností, zároveň ale stojí proti ní, je jsoucnem pro společnost i jsoucnem pro sebe.

Připusťme. Co je tedy zde oním apriori („sociologickým“ apriori)? Užívá-li Simmel kantovskou terminologii a říká, že takové apriori činí možnou formu empirické společnosti (věc je u Simmela formulována také poněkud jinak), pak je možné proti tomu zdůraznit, že užití pojmu apriori zde nemá vlastně žádného ospravedlnění. Společnost se skládá z individuí s individuálním vědomím a je možné pomocí pozorování a analýz zjistit, co je na individuu právě ono individuální a co je na něm sociální; je tak možné porozumět tomu, jak probíhá stávající proces zespolečňování individuí. Je však zcela

nejasně, co Simmel chce tímto způsobem navazování na Kanta získat – věc se tak totiž pouze zatemňuje.

Spokojím se ve svém referátu s těmito metodologickými poznámkami, jimiž mělo být doloženo, jak Simmel pochopil předmětnou oblast sociologie; další úvahy týkající se obsahu jeho knihy by vedly ke stejnému výsledku. Mohl bych říci o obsahu Simmelovy knihy mnoho pochvalného, jsou zde dobré a důležité úvahy o procesu zespolečenštění, o nadřizenosti a podřizenosti, o sporu a jiné; avšak ani v těchto jednotlivých úvahách není nijakého jasného členění látky, pojmy jsou přesně vymezeny jen zřídka, v každém případě způsobem ne zcela vyčerpávajícím. A tak čteme například exkurs o šlechtě; nikde ale není ukázáno, jak se šlechta, resp. aristokracie vyvíjela v různých oblastech a v různých směnných vztazích [Wechselbeziehung], nevidíme, jak souvisí pojem šlechty a vládnutí, speciálně jak se váže monarchie se šlechtou. Některé Simmelovy poznámky jsou ovšem dobré, oslovující, avšak neucelené, bez souvislostí s celkem, jedním slovem: zůstávají nerozčleněné.

Z němčiny přeložil Robert Šamánek, jazykově upravil Miloslav Petrusek

Sociologický časopis

Revue naší doby.

Moderní vědecký časopis, který přináší cenné informace sociologům, politologům, demografům, žurnalistům a další odborné veřejnosti.

V jednotlivých číslech naleznete:

- stati zabývající se otázkami teoretické sociologie
- stati domácích a zahraničních autorů zkoumající přechod od totalitního systému k tržní společnosti
- články věnované aktuálním problémům sociální politiky
- metodologické stati
- přehledové články
- informace ze sociologických výzkumů
- recenze a anotace odborné literatury domácí i zahraniční
- informace o dění v sociologické obci, zprávy z konferencí
- dokument - doposud nepublikovaný materiál osvětlující dění v české společnosti určité doby

Nepravidelné rubriky: Ohlasy, Ze studentských prací, Recenzní stati, Diskuse.

128 stran čtyřikrát ročně. Cena předplatného 144 Kč, jednotlivého čísla 36 Kč.

----- Zde odstříhnete -----

Jméno: _____

Instituce: _____

Adresa: _____

PSČ: _____

Datum: _____

Podpis: _____

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

přináší dvakrát ročně původní stati českých sociologů určené zahraničním čtenářům, stejně jako články zahraničních autorů věnované transformaci středoevropských zemí. Vychází v angličtině. Ilustracemi doprovázejí přední čeští karikaturisté.

Objednejte svým přátelům a známým v zahraničí.

Cena předplatného pro instituce 40 USD (60 DM), pro jednotlivce 34 USD (50 DM) a pro studenty 26 USD (40 DM).

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky v Praze.
Objednávky předplatného i jednotlivá čísla českého a anglického vydání zajistí redakce *Sociologického časopisu*, Jilská 1,
110 00 Praha 1. Tel. (02) 24 22 08 42.

----- Zde odstříhnete -----

Závazně objednávám

_____ výtisků

Sociologického časopisu

_____ výtisků

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

Redakce

Sociologického časopisu

Jilská 1

110 00 Praha 1

Sociological Review

3

CONTENTS

ARTICLES

Večerník, J.: Transformation in the Socio-Economic Perspective	259
Lux, M.: Conservative Thinking in the Post-Modern Age	273
Rabušic, L.: How to Understand Population Projections	289

OVERVIEW ESSAY

Green, A. T.: Civil Society, Ideas and Policymaking	309
---	-----

FROM HISTORY OF THE SOCIOLOGICAL SURVEYS

Jeřábek, H.: Marienthal	321
-------------------------	-----

STUDENTS' WRITINGS

Katřňák, T.: Science and How <i>versus</i> Life and Why	339
---	-----

REVIEWS	345
---------	-----

NEWS AND INFORMATION	355
----------------------	-----

ANNOTATION	365
------------	-----

DOCUMENT	367
----------	-----

Sociologický časopis

PE 4584
33. 1994.

3

OBSAH

STATI

Večerník, J.: Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě	259
Lux, M.: Konzervativní myšlení v postmoderní době	273
Rabušic, L.: Jak rozumět populačním projekcím	289

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

Green, A. T.: Občanská společnost, ideje a utváření politiky	309
--	-----

Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Jeřábek, H.: Marienthal	321
-------------------------	-----

STUDENTI PÍŠÍ

Katrňák, T.: Věda a jak <i>versus</i> život a proč	339
--	-----

RECENZE

J. Večerník: Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective (P. Machonin)	345
Kolektiv autorů: Dějiny obyvatelstva českých zemí (V. Srb)	347
J. Šmajs: Kultura proti přírodě (J. Keller)	350
E. Matynia (ed.): Grappling with Democracy. Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1995) (M. Novák)	351

ZPRÁVY A INFORMACE	355
--------------------	-----

ANOTACE	365
---------	-----

DOKUMENT

Simmel a Masaryk. Na okraj jedné neznámé Masarykovy recenze (M. Petrusek)	367
Sociologie Georga Simmela od profesora Dr. T. G. Masaryka	377

Cena 36 Kč

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

09

